

c r e e d o

evangélikus folyóirat | XX. évfolyam, 2014/1.

⊕ EVANGÉLIKUS-ZSIDÓ KAPCSOLATOK ⊕

Credo Evangélikus Folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XX. évfolyam, 2014/1.

A szerkesztőbizottság tagjai

Zászkaliczky Zsuzsanna főszerkesztő

Fabiny Tibor

Fábri György

Ittzész Gábor

Potzner Ferenc

Pröhle Gergely

Réthelyi Orsolya

Szabó T. Anna

Szebik Imre, ifj.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház

Luther Kiadója

Felelős kiadó: Kende K. Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Szöveggondozó: Miklósné Székács Judit

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: 317-5478, 486-1228, fax: 486-1229

Előfizetés egy évre: 2320 Ft. Fél évre: 1160 Ft.

Egy szám ára: 780 Ft

Előfizetés külföldre: 6840 Ft.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.)

és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben (1052 Budapest, Deák tér 4.)

A Credo digitálisan is olvasható, előfizethető

a www.digitalstand.hu oldalon.

Digitális előfizetés egy évre: 1152 Ft. Fél évre: 608 Ft.

Egy digitális lapszám ára: 320 Ft.

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft. www.mondat.hu

Felelős vezető: Nagy László

ISSN 1219-6800

Sajnálatos, helyrehozhatatlan hiba történt lapunk 2013/4., Weöres Sándorra emlékező számának tördelésekor. Papp Tibor verse kimaradt, melyet most a 15. oldalon közlünk. A szerzőtől és olvasóinktól elnézést kérünk.

2013. november 25-én és 26-án *Találkozások – evangélikus–zsidó kapcsolatok az újkori Magyarországon* címmel rendezett konferenciát az Evangélikus Országos Múzeum. A konferencia programja a múzeum honlapján megtekinthető: <http://lutheranmuseum.hu/sites/evangelikusmuzeum.hu/files/program.jpg>
A Credo 2014/1. és 2. számában ennek anyagából közöljük a beérkezett és másutt még meg nem jelent tanulmányokat.

A konferencia megrendezését az NKA támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

A borítón Szőnyi István felvétele látható a budaörsi Kálvária-dombról.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk.

Ebből a megfontolásból a Credo Evangélikus Folyóirat Cyclus ofset környezetbarát papíron jelenik meg.

Találkozás

Gyerekkoromban nem találkoztam „zsidókkal”. Vagy ha találkoztam, nem tudtam róla. Az, hogy esetleg ki a zsidó azok közül, akikkel kapcsolatba kerültem, soha nem volt téma. Hálás vagyok a családomnak és a legszűkebb környezetemnek, hogy sem kódolatlan, sem kódolt antiszemitizmussal nem kellett szembesülnöm. Persze Magyarországon élek, így ez a helyzet nem tarthatott örökké. Ma már ismerek olyanokat, akik csalthatatlan ösztönnel megérezni vélik, hogy ki a zsidó származású, és ki nem, és ami még nagyobb baj, (elő)ítéletüket is elsősorban ez alapján alkotják meg felebarátjukról.

Az élő és létező zsidósággal való első, megrázó személyes találkozásom akkor történt, amikor először jártam a Zsidó Levéltárban. A levéltár a Dohány utcai zsinagóga épületkomplexumában található. Aki már járt arra, tudja: nemcsak a „mór” stílusról lehet felismerni, hogy működő zsinagóga közelében jár az ember. A fémkereső beléptető kapuk, a tekintélyt parancsoló biztonsági emberek és az állandó rendőri jelenlét mutatja, hogy ide nem olyan egyszerű és magától értetődő bejutni, mint a két sarokkal arrébb lévő Deák téri templomba. A levéltárba nem idegenként mentem, vezetője egyetemi évfolyamtársam volt egy olyan szakon, ahol öt év napi közös küzdelmei óhatatlanul is közösséggé formáltak bennünket. Maga a levéltár nem festett másként, mint ahogyan egy hasonló magyarországi intézmény ki szokott nézni; polcok, dobozok, kötetek, a permanens rendezés eredményeként a „rendezett káosz” benyomása. Valami mégis nagyon más volt: egy zárt, ismeretlen, egzotikus világba léptem be, amelyet nemcsak a fokozott biztonsági készültség választ el a külvilágtól. Azonos végzettségű emberek elég hamar a szakmájukról kezdenek el beszélgetni, a zsidó levéltárban sem történt ez másként. A vidéki zsinagógák iratmaradékainak megmentése is szóba került. Innen már csak egy lépés volt, hogy a beszélgetés a Soára terelődjön. A levéltár velem nagyjából egykorú munkatársai mind csonka családokból származtak a szó széles értelmében. A holokauszt fosztotta meg őket attól, hogy nagy-nagybátyjaikat, nagy-nagynénjeiket, személyesen is megismerjék, unokatestvéreik meg sem születettek. A jelenlévők életének szerves része az, amit én a történelemkönyvekből úgy-ahogy megtanultam. Amikor órákkal később kiléptem az utcára, a beszélgetés tanulsága egy talán kissé profán, de nagyon őszinte gondolatban kristályosodott ki bennem: nem könnyű a világban keresztyénnek vagy Magyarországon kettős kisebbségi létben élő evangélikusnak lenni, de zsidónak sokkal nehezebb.

Az idegenség érzése azóta sokat szelídült, de a zsidókkal való, sok-sok pozitív élménnyel gazdagító találkozásaim ellenére az ismeretlenség és az egzotikum benyomása továbbra is megmaradt. Hogy miért éreztem ismeretlen világnak azt, amelyik a főváros közepén, a zsinagóga kapuin belül fogadott, arra lehet magyarázatot találni. Történészként és keresztyénként is mindig megrendülök, ha olyanokkal beszélgetek, akik vállalják zsidó identitásukat. Bár tudom, hogy a „múlt mélységesen mély kútjáig”, a történelmi személyiségként meglehetősen homályos Ábrahámig nehéz lenne visszavezetni a ma élő zsidóság családfáját, mégis tiszteletet parancsoló, ha belegondolok, milyen népek, biródomlak, hatalmak tűntek el lényegében nyomtalanul (csak azért, hogy a szegény, ókorból szigorlatozó egyetemi hallgatókat a kétségbeesésbe kergessék) azóta, hogy a zsidóság feltűnt a történelem színpadán. Ennek a népek

birodalma sohasem volt, önálló, saját állama is csak néhány röpké évtizedig, és mióta számon tartják magukat, a környező népek számára mindig is idegenek, egzotikusak voltak. Emberi számítás szerint már csak a legelszántabb ökortörténészeknek kellene tudni a létezésükről, és én még mindig beszélgethetek velük. Mint történész, nem találok magyarázatot a létezésükre, keresztyének számára azonban van válasz: a zsidóság a választott nép. Létezésük azt bizonyítja számomra, hogy ennek nemcsak ők vannak tudatában, hanem a Teremtő is.

Hogy miért éreztem azt, zsidónak lenni nagyon nehéz, arra jóval nehezebb a válasz. Az elmúlt évben, mindekelőtt a *Találkozások – evangélikus zsidó kapcsolatok az újkori Magyarországon* konferencia előadóit hallgatva, talán kicsit közelebb jutottam a válaszhoz. A premodern rendi társadalom el tudta viselni, hogy közösségek a saját autonóm szabályaik szerint éljenek, higgyenek, gondolkozzanak. Félreértés ne essék, nem vágyom vissza azt a kort, hiszen a másik, a kisebb, a gyengébb, az idegen háttérbe szorítása, elüldözése, megsemmisítése, erőszakos megváltoztatása is része volt a „rendszernek”, erre saját egyházunk történetéből is hozhatunk fel példákat. A Magyarországon jó 150 éve bontakozni kezdett modern kor felkínálta mindenkire számára a polgári jogegyenlőséget. A rendi különbségek *de iure*, majd *de facto* is egyre inkább semmivé váltak, ennek azonban ára volt. A terjeszkedő állami adminisztráció, később a változó, de mind kizárólagosabbá váló állami ideológiák mind több áldozatot kértek az autonóm közösségektől. Az elkülönülés az „egyenlőség” nevében és a technikai fejlődés következtében egyre inkább lehetetlenné vált.

A zsidóságnak is hasonulnia kellett (volna), a Jézus-vallás mellé Mózes-vallásként felsorakoznia. A magyarországi zsidóság jó része meg is próbálkozott ezzel az úttal, a zsinagóga mindinkább imaházzá, zsidó templommá vált, a nemzeti, tradicionális és hitbeli sajátosságokat is mutató judaizmus pedig felekezetté, vallássá lett, kialakult a neológia. A felszínen nézve működőképesnek tűnt a modell, a zsidóság integrálódott, a művészet, a tudomány, az üzlet révén kiemelkedő „hozzáadott értékkel” gazdagította azt az országot, melyet a sajátjának érzett. Az integráció és a felemelkedés lehetőségei határtalanok voltak, többen az arisztokrácia körébe is bejutottak. A tisztaeszlári perben született felmentő ítélet azt bizonyította, hogy a századvég éledező társadalmi feszültségeit az elit nem hajlandó a zsidóság elleni fellépésben levezetni. Az első világháború után ez a stratégia megroppant, a holokauszt borzalma pedig gyökeresen új helyzetet teremtett. Hogy ki tekintendő zsidónak, és mi legyen a sorsa, azt a legembertelenebb, a fizikai megsemmisüléshez vezető „törvények” írták elő ortodox, neológ, hívó, hitetlen, katolikus és protestáns zsidónak is.

Az illendőnél talán jóval személyesebb ez a szerkesztői beköszöntő, amelyben olyan dilemmákról is írok, amelyekről nem zsidókként úgy vélhetjük, hogy sok közülünk nincsen hozzájuk, de alapos okkal tettem. A holokauszt túlélőinek és utódaiknak viszonya saját zsidóságukhoz a legszélesebb skálán mozog. Sem erkölcsi felhatalmazásunk, sem lehetőségünk nincsen arra, hogy ezeket a stratégiákat értékeljük, pláne megítéljük. „Hívó” és „hitetlen” Izrael megkülönböztetése, a zsidó hagyományok elvárása vagy kritikája nem feladatunk. Tovább kell lépnünk a 2013-as év programján, a tolerancián is. Hogy a „zsidónak lenni nehéz” helyzeten könnyítsünk, csak egyet tehetünk: végtelen empátiával fordulunk zsidó testvéreink felé. Ez pedig elsősorban személyes feladat, az intézményes tárgyalások, hivatalos deklarációk nem sokat segítenek, ahogyan ezt a holokauszt-émlékév körül forrongó indulatok is bizonyítják. A személyes elfogadás előremutató gesztusaival találkozhattunk egyházunk története során is. Merjük követni elődeink példáját!

Kertész Botond

(Kertész Botond a *Találkozások – evangélikus–zsidó kapcsolatok az újkori Magyarországon* című konferencia egyik szervezője.)

Távol és mégis közel

Kovács
László

„De nekem olyan jó Isten közelsége!” (Zsolt 73,28a)

A negyvenes éveit taposó nemzedékhez tartozók egyik közös, egymással is összekötő emléke, élménye az *István, a király* című rockopera. A lassan, de biztosan puhuló diktatúra idején az akkori fiatalok számára nemcsak zenei élményt jelentett a mű, hanem friss fuvallatot is hozott a kötelező doktrínákban előírt mezsgyén haladó gondolkodás és világlátás nehéz levegőjében. István, a király különös és mégis sokak belső lelki mozgására, küzdelmére rezonáló imádságának szavai csendülnek föl bennem: „Oly távol vagy tőlem, és mégis közel...”

Az evangélikus bibliaolvasó *Útmutató*nak a 2014-es esztendőre adott ígéje önmagában ennek a kettősségnek, ambivalenciának csak az egyik oldalát mutatja föl. De ha elolvassuk a teljes zsoltárt, akkor a bűnösök méltánytalanul jó dolgán, ugyanakkor az istenes életet élők méltatlanul kiszolgáltatott voltán elmélkedő, sőt szinte méltatlankodó zsoltáros imádsága hasonló ellentét tapasztalatából fakad. Amint az arany ékszerek a fekete bársony háttérén mutatják igazi fényüket és szépségüket, hasonlóképpen Isten közelségének átélése akkor lesz mély és meghatározó lelki élménnyé, ha olykor Isten távolságának súlyát is megtapasztaljuk.

Föltűnő és érdekes, hogy nemcsak az Ószövetségben, hanem az Újszövetségben is találkozunk olyan történetekkel, amelyekben Isten közelségének megtapasztalása először nem örömet, hanem félelmet és riadalmat okozott. Karácsony éjszakáján a Jézus születéséről hírt adó angyalokkal találkozáskor a pásztorok megrettentek a betlehemi éjszakában, és nem csak az éjszaka sötétjét vakítóan bevilágító fényjelenségtől. Az angyal ugyanis Isten küldötte, amit mond, abban maga az Úr van jelen. Amikor Péter, a halász Jézus szavára mégis kivetette hálóját, és azok szakadoztak a fogás bőségétől, a leendő apostol – és a majdani egyház oszlopa – nem kezdett el ujjongani, hanem rémülten esett térdre Jézus előtt, akiben az Úr hatalmát ismerte föl, akinek a közelsége életveszélyes egy bűnös ember számára. Amikor a viharos Genezáret-tó Jézus szavára lecsendesedett, és a tanítványok megmenekültek a biztos haláltól, furcsa módon nem felszabadult örömeikről, hanem ijedelmükről tudósít az evangélium. Tudták ugyanis, hogy az elemeknek csak az Úr parancsolhat. Az élő és cselekvő Úr, aki kijelentette magát Mózesnek az égő csipkebokorból. A föltámadás napján a rettegő tanítványai között megjelenő Föltámadott először ugyanazt a vigasztaló, bátorító mondatot mondta nekik, mint amit a hirtelen kisimult vizű Genezáret-tavon, máskor Péternek a halfogás után, és amit az angyal mondott a pásztoroknak: „*Ne féljete!*”

Az Ószövetség embere azt tanulta és nagyon komolyan is vette, hogy ha valaki Istennel szembesül, annak meg kell halnia. Isten közelsége veszélyes, Őt nem szabad egy általa meghatározott pontnál jobban megközelíteni. Ugyanakkor nem hiszem, hogy csak ezért rémültek meg Jézus apostolai, amikor Mesterükben az Úr hatalmát ismerték föl. Isten közelsége ugyanis nem mindig és nem mindenkinek „jó”. Az ismert szimbólum, a háromszögbe helyezett szem Isten mindentlátását, mindentudását jelképezi. Az információs technológia révén nyitott könyv az életünk. Akár akarjuk, akár nem, könnyen adathalászok és számítógépes bűnözők áldozataivá lehetünk. A megszerzett információval lehet élni, és sajnos lehet visszaélni is. Isten elől viszont a gondolataink és a szívünk szándéka

sem rejthetők el. Vajon mihez kezd Isten azzal a sok információval, amit rólunk tud, és aminek nagy részét szívesen elrejténénk előle? Tényleg jó nekünk ez a mindent tudó és látó közelség, vagy sokkal inkább riasztó?

Ez attól függ, hogy miként tekintünk a mindent látó és tudó, mindig közel lévő Örökkévalóra. Félelemmel vagy pedig bizalommal, hittel? Ha félünk Istentől, akkor Ádámhoz és Évához hasonlóan, akik elrejtöztek a kert fái között, miután ettek a tiltott gyümölcsből, igyekszünk minél jobban elrejtőzni Isten elől. Önmagunkat és környezetünket becsapva viseljük lelki álruhánkat, amely gyakran keresztény szimbólumokkal díszített. A zsoltáros imádsága, az év igéje azonban nem Isten közelségének nyomasztó félelmét tükrözi vissza, hanem a bizodalmas, Istenre hagyatkozó hit békességéről tanúskodik. Isten közelsége olyan erős és mély lelki tapasztalat számára, amely az egyébként nehezen értelmezhető, Isten igazságosságának semmi kézzelfogható jelét nem mutató élet küzdelmei között sem foszlott szét benne. Ez a bizonyosság és békesség nem külső körülményektől függ, sőt sokszor éppen azok ellenére is létezik.

Isten közelsége tehát sokkal több, mint ténymegállapítás, majd félelemből vagy bizalomból fakadó következtetések levonása. Olyan dinamikus és személyes esemény, amelynek forrása és cselekvője is Isten. A távoli és kiismerhetetlen Örökkévaló egészen közelivé, emberré lett Jézus Krisztusban. Azért is jött, hogy benne és általa láthassuk meg Isten szívének igazi szándékát, a megmentő és irgalmas szeretetet, az érthetetlen kegyelmet. Aki arra kíváncsi, hogy milyen valójában Isten, nézzen Jézusra, a megfeszítettre. Térben és időben távol állt tőlünk a golgotai kereszt, és mégis közel. Közelebb, mint azt el tudnánk képzelni. Ott és akkor miértünk is életét áldozta az Isten Fia, a Megváltó, amikor győzött bűnön és halálon. A keresztfa titkának tündöklése és a húsvéti föltámadás fénye együtt űzik el az Istentől való félelmet, hogy szívbeli örömmel vallhassuk: Olyan jó nekem Isten közelsége!

Isten közelsége egészen konkrét. Jézus mennybemenetelekor azt ígérte akkori és mai tanítványainak, hogy velük lesz minden napon a világ végezetéig. Mert a mi Urunk többet ígért annál, mint hogy közel lesz, mintegy készenlétben, ha éppen szükségünk van rá! Velünk van, méghozzá az írott és hirdetett igében, a keresztségben, és önmagával táplál minket testének és vérének valóságos közösségével az úrvacsorában. Megteremtette és ma is megtartja az egyházat, amelyben a vele és az egymással megélt közösség ajándékaival élhetünk. Ezeket az ajándékokat így foglalja össze dr. Luther Márton a *Kis káté*-ben, az Apostoli hitvallás harmadik hitágazatának magyarázatában: „Ebben az anyaszentegyházban nekem minden bűnt bőséggel megbocsát, az ítélet napján engem és minden holtat feltámaszt, és nekem minden Krisztusban hívővel együtt örök életet ad. Ez így igaz!”

Isten soha nincs tőlünk távol, de megengedi, hogy a keresztény ember életében is legyenek olyan időszakok, amikor közelségének a híre üresen csengő szólamként hat, amely talán a múlt homályába vesző emlékként sejlik föl. Ilyen próbás időkben egyet tehetünk: nézzünk föl Krisztusra, akiben annál is közelebb jött hozzánk Isten, mint ahogyan azt valaha elképzelni vagy remélni tudnánk. Élünk az egyházában adott ajándékaival, igéjével, a Krisztussal és az egymással való közösségben. Így közeledik Urunk ma is hozzánk, és megteremti szívünkben a vele való találkozás örömet és biztonságát. Akkor tudjuk szívből jövő hálával vallani: De nekem olyan jó Isten közelsége!

Kovács László a Nemeskoltai Evangélikus Egyházközség lelkésze.

Kizárólag

Tűnődések két szőlamban a weimari Cranach-oltárról

Benkóczy
Péter –
Zászkaliczky
Zsuzsanna

Az irodalomtörténész, a művészettörténész, a filozófus, a teológus is ember. Nem tudja – nem is akarja – szakmájának minden hőjét, szereplőjét azonos távolságból szemlélni. Vannak fontosak és még fontosabbak. Őszintén megvallom, hogy számomra – mások mellett – ifjabb Lucas Cranach weimari oltára a legfontosabbak között van: nemcsak kompozíciójának kimerültsége, nemcsak hallatlan könnyed festésmódja, nemcsak napsütötte színvilága miatt, hanem rám is érvényes üzenete miatt.

Létezik-e olyan, hogy a festő kezét a megrendelő vezeti? Születhet-e így megejtő, maradandó alkotás – nem lesz-e „izzadságszaga” annak, amit nem önállóan alkot a zseni? Össze tudja-e a művész egyeztetni a kapott gondolatot, eszmét, üzenetet és saját művészi ambícióját?

Mivel ez évszázadokon át így történt, a kora középkori kódexektől kezdve Gyula pápa síremlékéig, amit Michelangelo alkotott, a kisszebeni főoltártól a székelyderzi falfestményekig, bőven van bizonyíték arra, hogy a megrendelő, a program szerzője és az alkotó közös nevezője: közös hitük.

A reformáció évszázadában vagyunk. Eleven tűzként él Luther tanítása, a szász választófejedelem és családja az ő hívei, ahogy a nagyszerű wittenbergi festőcsalád, Cranachék is. Sőt a reformátor és a dinasztiaalapító patikus és festő, az idősebb Lucas még keresztkomák is!

A weimari oltárt az ő legtehetségesebb fia, ifjabb Lucas Cranach festette. A Szent Péter és Pál templomban álló szárnyasoltár teljes nevéből kiderül, hogy ki és milyen célból készítette: János Frigyes szász választófejedelem és családja epitáfiuma. A csukott oltár két szárnyán az evangéliumok két nagyon fontos jelenete látható.

Jézus megkeresztelése és mennybemenetele. A két összefüggő kinyilatkoztatás. A két ordináció, kiküldés, szolgálatba állítás pillanata: Íme, az én szeretett fiam, akiben gyönyörködöm. Ő az! Őreá figyeljete, őreá hallgassatok! Mert most kezdődik valami benne és bennetek – övele!

És a feltámadt Krisztus búcsúzik. Nekem adatott minden hatalom mennyen és földön. Menjete! Tegyéte! Kereszteljete! Ahogyan én parancsoltam. Én vagyok! Énrám figyeljete! Rám hallgassatok! És én veletek vagyok minden napon.

A nyitott oltár szárnyképein a választófejedelem és felesége, Sibylle von Cleve és a fejedelemfiak sorakoznak. Címeikkel ékesítve, súlyos aranybrokáttal díszített fülkéikben mintegy kívül maradnak, illedelmes külső szemléelőivé válnak a középkép – első pillanatra szentnek látszó – eseményein.

Ha úgy tetszik, ez a földi gyülekezet: tagjai összetett kezükkel fejezik ki a mi áhitatunkat is. És bevonnak abba a történetbe, abba az eseménybe, amiből nem maradhatunk ki, hiszen eltávolodnánk a világon a legfontosabbtól. Az élő istentiszteletbe hívnak, melynek egyetlen főszereplője, főpapja van, egyetlen központi figurája: Krisztus. Az ábrázolt alakok nem szentek, de Isten szentségéről akarnak bizonytságot tenni. Vállalva mindannyiunk előtt arcukat, mozdulatukat, nyilvános áhitatukat. Térdre rogyva Krisztus előtt.

Régi közhely, de az idej tematikus évben még bizonyára sokszor fogjuk hallani, hogy a reformáció minden idők egyik legnagyobb – ha nem a legnagyobb – kulturális és médiaforradalma volt. Ma talán el sem tudjuk képzelni, mennyit köszönhet Európa Luthernek és követőinek: az árnyoldalaktól sem mentes, mégis szellemileg igen fényes 16. századnak.

Hagyjuk most a hirdetőtáblaként használt templomkaput, a nyomdát, a szívből és szívnek szóló gyülekezeti énekeket és az anyanyelven szóló igehirdetést! A hit megéléséről essék szó, ami többek között valami újszerű személyességet nyert! Mert a hirdetőtáblák, a szendvicsemberek mi magunk vagyunk! A hívők és imádkozók mi magunk vagyunk! Akik Krisztuson keresztül Istennel személyes kapcsolatot tartanak: mi magunk vagyunk. Ez a személyesség!

Ez persze nem választható el mindattól a vívmánytól, amit az előbb elsoroltunk... Viszont a weimari oltár közép-képén a személyességnek megkapó csúcspontjával találkozunk.

Első ránézésre Krisztus keresztre feszítését látjuk, sok-sok mellékalakkal és mellékesnek látszó jelenettel, amelyekre azonban nem fogható az evangéliumi hűség. Sehol Mária vagy a két lator, nincs itt a római százados, de még a szeretett tanítvány sem! Az prédikál most, ami hiányzik...

Egyszerűsítsük le kicsit azt a kérdést, amit a keresztre feszítés ikonográfiája jelent! A korai középkortól kezdve kódexekben, majd templomok falain és a gótikus oltárokon találkozhatunk a keresztre feszítés jelenetével. Ezek gyakran nagyon sok alakot felvonultató kompozíciók: egyetlen pillanatba sűrítik mindazt, ami a kereszt felállításától Jézus utolsó kiáltásáig zajlott a Golgotán az evangéliumok szerint. A *devotio moderna* az a szellemi-kegyességi irányzat a késő középkorban, amely a hívő, a szemlélő érzelmi azonosulását, *compassióját* mélyíti el. A festészetet is ennek szolgálatába állították: úgy mutatták be Jézus szenvedését, de Mária anyai örömeit vagy József apai-hitvesi kételyeit is, hogy a kép előtt térdeplő mind jobban el tudjon ezekben az érzésekben, érzelmekben mélyedni.

Amikor az olvasható egy feszületet ábrázoló metszeten, hogy „érted viselem el mindezt a kint, ó, ember”, valóban megindul a lélek. És ez már nem az olaj, a feszített vászon, a megdolgozott fafelület és a festő drámája. Nem más, mint a személyesség netovábbja: én viselem el – érted!

A reformáció festészete továbbment.

Továbbemelte a figyelem szintjét: a személyesség abban az elmélyedésben jelenik meg, amit a tanítás-tanulás jelent. A személyességet a teológia nem elsősorban érzelmi alapokra helyezte, hanem ingadozásmentes, szilárd elvi-teológiai síkra terelte.

Pontosan! És a képek hivatása ennek magyarázata, tanítása. Luther a képrombolási vitában nem vallott szélsőséges nézeteket. Azt mondta, hogy a képek nyugodtan maradjanak meg a templomokban – de persze csak egy-egy. A kép az oltár fölött vagy a szentségre utaljon, vagy a megfeszített Krisztust ábrázolja. A tanító képeket pedig – az ifjúság okulására – kifejezetten hasznosnak tartotta.

Jól tudjuk, hogy Luther számára megkérdőjelezhetetlen volt a szó, a kinyilatkoztatott ige prioritása, elsődlegessége. Az üdvösség szempontjából teljesen fölöslegesnek tartotta a képeket, ideértve a képes beszéd fogalmát is. Az egyházművészet számára megfogalmazott tanácsai, javaslatai azonban egy újfajta képfelfogás kialakulásához is vezettek. A képek használatát egyedül a befogadó határozza meg. Azaz én, a néző! A képek nem szükségesek, ám szabadon használhatók: imádásuk tilos, nem a készítésük. „Mert úgy vélem, nincs senki, aki oly esztelen volna, hogy ne azt mondaná: ez a feszület itt nem az én Istenem, mert az én Istenem a mennyekben van. Ez itt csupán jel.” „Nem imádom [a képeket],

hanem csak emlékezet céljára tartom őket. Őket az evangéliummal kell szembesítenünk, s ezáltal tanítani és megvilágítani lelkiismeretünket.”

Nos, a weimari oltáron épp erről van szó. Az öreg Cranach wittenbergi műhelye – Luther tanácsára és támogatásával – már 1529 óta foglalkozott olyan oktató kép megalkotásával, amely a törvény és a kegyelem, a bűnbeesés és a megigazulás témáját írja körül. Sok-sok változat készült a didaktikus képből; metszetek, Biblia-címlapok, olajmásolatok formájában ismertek ezek. A téma számos megfogalmazása, amelyek újra és újra átírják a „vizuális szöveget”, folyamatos dialógusra engednek következtetni. A táblaképet szinte szöveggént kezelték, amely lineáris és párhuzamos olvasásra is alkalmas volt.

Így aztán bőven adhatott kommentálási lehetőséget a tanítóknak, a kátét oktató apáknak, de a meditációra igényt tartóknak is. Tovább mutatva a bibliai képekben történő elbeszélés művészetén. Tovább a korabeli templomfalakra festett afféle „képregényeken”. Mi ez, ha nem kulturális forradalom? A flanelográf, a diameditáció vagy a PowerPoint 16. századi őse...

Nézzük tehát, mit és hogyan tanít ifjabb Lucas Cranach – nemcsak a kortárs weimari híveknek, hanem nekünk, kései utódoknak is! Próbáljuk meg elolvasni a képet! Előljáróban annyit, hogy a fiú ugyan az apa nyomdokain indult, és a Luther útmutatásai szerinti elemekkel dolgozott, de tovább is fejlesztette apja tanító képét. A kicsit középkorias, kontinuáló szerkezet helyett nagyszerű, egységes kompozíciót alkotott, amelynek elemei Luther alapvető téziseit illusztrálják – továbbgondolásra indítva a nézőt.

A keresztre feszítéssel kezdtük. Mert annyira egyértelmű, annyira szembetűnő! Vajon valóban ez a kezdete a kép olvasásának?

A kép átlóinak metszéspontján egy különös jelenet látszik a háttérben. Egy majdnem meztelen férfialak feltartott kézzel menekül üldözői elől. Mivel hátrapillant, talán észre sem veszi, hogy a vesztébe – a pokol kénköves lángjai felé – rohan. Lándzsával a kezükben kergeti őt egy borzalmas ördögfigura és egy csontváz: a bűn és a halál. Ráadásul ott sorakoznak az Ószövetség fontos alakjai: egyrészt Mózes a törvény kőtábláival, másrészt próféták, akik talán az Üdvözítőt jövendölve szállnak vele vitába. Az ember – Jedermann, Akárki – ismerős a középkori misztériumjátékokból, korábbi képváltozatokon a tudás fája alatt áll, és mérlegeli a rá váró lehetőségeket.

Az ember, Akárki: lehet mindegyikünk, lehet bármelyikünk, lehetek én is. Nincs menekvés! A képnek ez az apró momentum a magába zárja a figyelmet. Mert én is oda vagyok festve. Az én művem, bűnöm, menekülésem, poklom... Hová tartok, tartanék egyedül?! Meg vagyok fogva. A félelem és rettegés emberének felkiáltása: „Istenem, Uram, ments meg!” – szinte kihallatszik a kép háttéréből.

A háttér jobb oldalán ószövetségi történetet látunk. Csinos keleties sátrak között néhány kígyó kúszik a talajon. Zaklatott alakok vesznek körül egy oszlopot. Piros nadrágjáról és kék kabátjáról felismerjük köztük Mózeszt, aki az oszlopon tekerdő kígyóra mutat. A középkori *Biblia pauperum* ábrázolásain és más tipológiai összefüggésekben az érc kígyó története Jézus keresztre feszítésének előképe, antetípusa.

Nem a kígyó vagy a szent állat ment meg. Még csak nem is bálványimádásról van itt szó. Az ígéretről. Ha azután megmárt valakit a kígyó, és föltekintett a rézkígyóra, életben maradt. Ha hitt abban, amit Isten ígért, meggyógyulhatott, életet kapott! De a rézkígyó nem fontos! Csak a kereszt az. A Királyok könyvéből kiderül Ezékiás király cselekedete: ő szüntette meg az áldozóhalmokat, összezúzta a szent oszlopokat, kivágatta a szent fákat, és darabokra tördelte a rézkígyót, amelyet Mózes készített; mert Izrael fiai mindaddig annak tömjéneztek, és Nehustánnak neveztek. Valójában a kereszt sem imádásra méltó, hanem az, akit azon megfeszítettek!

A pusztai jelenettől kissé balra nyáj legelészik a dombtetőn. A bárányok körül álló pásztorok azonban nem az állatokra figyelnek, hanem kezüket a nagy fényesség vagy a még nagyobb meglepetés miatt felemelve, az égre néznek. Ott, ahol a felhők között kicsit kivillan a menny aránya, egy angyal jelenik meg. Kezében iratszalag – ezen a korai középkor óta ugyanaz a szöveg olvasható:

„Ne féljetek....” Isten majd minden közeledését, ezzel a rövid mondatot vezeti be. Jézus mielőtt gyógyítana vagy bevezetné a csodát, így szól: „Ne félj!” Hiszen az édenből kiűzetett Ádám és Éva, az ember félelme a jelenlétében, a szerető közeledésében értelmét veszti. Szelíden hangzik hát: „Ne félj!” A felszólításra – parancsszóra – senki sem tudna engedelmessé válni.

Karácsony este van. Átléptünk tehát az Újszövetség világába.

Az átkelés jól elő volt készítve. Bukása után az embert Isten nem hagyta magára. Épp ellenkezőleg: Isten hívja őt, és titokzatos módon hirdeti neki a rossz fölötti győzelmet és a bukásból való fölemelést. A Teremtés könyvének e szakasza az „ősevangélium”, mivel ez az első híradás a megváltó Messiásról és a harcról a kígyó és az asszony között, valamint az asszony utódjának végső győzelméről.

A keresztény hagyomány e szentírási részletben az „új Ádámról” szóló jövendölést látja, aki a „keresztaláig tartó engedelmségével” túláradó módon teszi jóvá Ádám engedetlenségét.

Ézsaiás így jövendölt: „Ki hitte volna el, amit hallottunk, ki előtt volt nyilvánvaló az Úr hatalma? Mint vesszőszál, sarjadt ki előttünk, mint gyökér a szikkadt földből. Nem volt neki szép alakja, amiben gyönyörködhattünk volna, sem olyan külseje, amiért kedvelhettük volna. Megvetett volt, és emberektől elhagyatott, fájdalmak férfja, betegség ismerője. Eltakartuk arcunkat előle, megvetett volt, nem törődtünk vele. Pedig a mi betegségeinket viselte, a mi fájdalmainkat hordozta. Mi meg azt gondoltuk, hogy Isten csapása sújtotta és kínozza.”

A képteret meghatározza, sőt szinte szétfeszíti Jézus keresztje. Durván ácsolt, épp csak lecsapott kérgű rönkfából készült. A Pilátus által készített felirat már a kép szélét érinti. Valóságosan és szimbolikusan is hatalmasra nő. Nem tudjuk befogadni, csak ha felemeljük a fejünket.

Ha felnézünk rá, mint Mózes népe az ércikgyóra. Hittel: SOLA FIDE.

A keresztre feszített Krisztus évszázadokon át téma a művészet történetében. A korai századok az evangéliumi mellékalakokat sorolják köré. A trecento sápadtnak, halottnak festi meg, arca általában nyugodt, szeme lehunyva. Az észak- és közép-európai gótika zaklatott, eszelős tekintetű, ezer sebből vérző Krisztusai szánalmat és rettenetet keltenek. Cranach Krisztusa más: elemelkedik a reális világból. Az ágyékát takaró kendő sosemvolt hullámokat vet a szélcsendes levegőben. Feje vállára billen, szeme félig lehunyva. Nem vádol, nem könnyörög együttérzésünkért, csak magasodik fölénk, hatalmasan. Cranach Krisztusa beleillik abba a sorozatba, amely talán Dürernél kezdődött, és Rembrandton keresztül Van Dyckig tart: amit a SOLUS CHRISTUS képi megfogalmazásának tarthatunk.

Közvetlenül a kereszt tövében Keresztelő János áll. Vörös köpenye alatt szőröcsuhát visel, erről ismerjük meg. És arról a gesztusról, amellyel egyszerre a kereszten függő Jézusra és a kereszt alatt álló bárányra mutat. Ez a bárány ugyanis nem akárki! Nem a hegyen legelésző nyáj elkódorgott tagja.

A késő gótikus és reneszánsz festészet nagy találománya az úgynevezett rejtett szimbolizmus. Egy-egy valóságghűen megfestett, a tájba vagy az enteriőrbé hihetően, illúziót keltően elhelyezett képelem – állat, virág vagy használati tárgy – valójában szimbolikus tartalmakat hordoz, fogalmilag megragadható jelentéssel bír. Mint itt a bárány.

János látta Jézust, amint jön feléje, és így szólt: „Íme, az Isten Báránnya, aki hordozza a világ bűnét! Ő az, akiről én megmondtam: utánam jön egy férfi, aki megelőzött engem, mert előbb volt, mint én.”

Isten Báránnya, te elveszed a világ bűneit: irgalmaz nekünk.

Isten Báránnya, te elveszed a világ bűneit: irgalmaz nekünk.

Isten Báránnya, te elveszed a világ bűneit: adj nekünk békét.

Kevésbé feltűnő, de a kereszt körül a talaj is tele van rejtett szimbólumokkal. Alig látszik a keresztfa felé hajló szőlővessző.

„Én vagyok az igazi szőlőtő, és az én Atyám a szőlősgazda. Azt a szőlővesszőt, amely nem terem gyümölcsöt énbennem, lemetszi; és amely gyümölcsöt terem, azt megtisztítja, hogy még több gyümölcsöt teremjen. Ti már tiszták vagytok az ige által, amelyet szóltam nektek. Maradjatok énbennem, és én tibennetek. Ahogyan a szőlővessző nem teremhet gyümölcsöt magától, ha nem marad a szőlőtőn, úgy ti sem, ha nem maradtok énbennem. Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők: aki énbennem marad, és én őbenne, az terem sok gyümölcsöt, mert nélkülem semmit sem tudok cselekedni.

el magatok között. Mert mondom nektek, hogy nem iszom mostantól fogva a szőlőtő terméséből, amíg el nem jön az Isten országa.”

Kész botanikus kert virít a fűben: pipacs, kamilla, százszorszép, búzavirág, harangláb.

Azt hiszem, ezek elég ritkán nyílnak egy helyen, egy időben! Még egy wittenbergi patikus kertjében sem!

Hát persze, de a rejtett szimbolizmusban minden elképzelhető. A kamilla mint gyógynövény a lelki bajok gyógyítását is hirdeti – a középkorban Mária-szimbólum, ahogy egyszerű, tiszta szépsége és gyógyhatása miatt a százszorszép is. A magyar kertekből is jól ismert harangláb ősi – germán – termékenységszimbólum. Így a középkori ikonográfiában Máriára utal. Galamb alakú virágai a Szentlélek galambjára emlékeztetnek, épp ezért gyakran szerepel a harangláb Keresztelő János közelében.

Óhatatlanul eszünkbe juttatja Jézus megkeresztelésének történetét. Amikor pedig Jézus megkeresztelkedett, azonnal kijött a vízből, és íme, megnyílt a menny, és látta, hogy Isten Lelke galamb formájában aláereszkedik, és óráa száll. És hang hallatszott a mennyből: „Ez az én szeretett Fiam, akiben gyönyörködöm.” Így – érdekesen, rejtve – együtt látjuk a Szentháromságot is.

És ne akadjunk fenn a Mária-jelképeken sem, hiszen az üdvtörténet egyik kulcseseménye, az inkarnáció csodája rajta keresztül történhetett meg! Aztán itt van a búzavirág is. Láthatóan közeli rokona a szegfűnek, amelynek szeg alakú levelei a keresztre feszítésre utalnak, de kéksége Mária köpenyének és az égnek a színét idézi fel. Sőt ha arra gondolunk, hogy a virág a gabonaföldek kísérője, már csak egy lépés választ el az Élet kenyereitől.

Vagyis nem elválaszt, hanem összeköt.

Jézus azt mondta: „Én vagyok az élet kenyere: aki énhozzám jön, nem éhez meg, és aki énbenem hisz, nem szomjazik meg soha. (...) Én vagyok az élet kenyere. (...) Én vagyok az az élő kenyér, amely a mennyből szállt le: ha valaki eszik ebből a kenyérből, élni fog örökké, mert az a kenyér, amelyet én adok oda a világ életéért, az az én testem.” (...) Ez az a kenyér, amely a mennyből szállt le; ez nem olyan, mint amelyet atyáitok ettek, és mégis meghaltak: aki ezt a kenyeret eszi, élni fog örökké.”

Utoljára maradt a pipacs. Mindnyájan szedtük már vörös, ragyogó virágait csokorba, és tapasztaltuk szomorúan, hogy pár óra alatt elhervadtak, sőt lehullottak könnyű szirmai. A pipacs a mulandóság virága, a földi halálé.

Nem véletlen hát, hogy hol is virulnak képünkön: azon az oldalon, ahol a pompás köpenyt viselő feltámadott Krisztus épp legyőzi ellenségeit, vagyis a mi ellenségeinket.

Nem különös, hogy Krisztus nem a megszokott, ragyogó fehér ruhát viseli? Hogy – bár a háttérben ott a barlangsrés és a nyitott szarkofág, de – nyoma sincs a halotti gyolcsnak és lepelnek? Vörös köpenye a hadvezérek ruházatát idézi, amint diadalmasan lendül, ahogy zászlós fénylándzsáját magasra emelve legyőzi azokat, akiknek már a torkára lépett. Itt életnagyságban szembesülünk a bűn és a halál megszemélyesítőivel, azokkal, akik szegény Akárkit üldözték a halál torka felé.

A krisztushívők számára egyenesen csodálatos annak a Názáretinek az élet-példája, aki döbbenetes türelemmel győzte le a világ különböző fizikai-szellemi támadásait, kísértéseit. Ő a feltámadás és az élet. Így nézzünk föl Isten megfeszített Fiára, aki önfeláldozó szeretetével legyőzte ellenségeinket, megváltott bennünket, és igazi életre kíván vezetni! A győztes Krisztus és az Isten barmánya: Luther jól ismert énekében állnak így egymás mellett.

A feltámadt Jézus és a legyőzöttek – igen súlyos figurák a bal képtérben. Jobboldalt is hárman állnak a kereszt alatt. Jánoson, az utolsó prófétán kívül két reneszánsz, polgári ruhát viselő, testes, tekintélyes figura.

A hitük köti össze, tereli őket egy helyre. János még nem tudta, hogy végződik az a történet, ami vele kezdődött, és amit az oltár külsején láthatunk. A másik kettő pedig kései tanúként áll a kereszt alatt.

Mondhatjuk, hogy a festő megajándékozta őket: akiről egész életükben tanúságot tettek, most itt magasodik előttük. Az oltár ugyanis 1555-ben készült. Luther 1546-ban elhunyt. Idősebb Lucas Cranach pedig két éve halott, és a sírköve éppen ebben a templomban áll. A választófejedelem és családja kívül maradtak a kompozíción, a szárnyakon kaptak helyet. De ők, a tanítók, beléptek a kép terébe, hogy közvetlen jelenlétükkel nyomatékosítsák a látottakat. Luther tanári köpenyben, talárban áll előttünk, kezében nyitott könyvet tart.

Egyedül a Szentírás. SOLA SCRIPTURA!

Az öreg festő pedig, aki kifelé, a nézőre tekint, kezét összetéve hallgatja Keresztelő János szavait: íme, az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit. A tiédet is, Lukács mester. Jézus vére nagy ívben hull az öreg festő fejére.

Ahogy a tiédre is, az enyémre is. Mert ő mondja: „A kegyelem idején meghallgattalak, és az üdvösség napján megsegítettelek. Íme, most van a kegyelem ideje! Íme, most van az üdvösség napja!”

Minket is, akik halottak voltunk a vétkek miatt, életre keltett a Krisztussal együtt – kegyelemből van üdvösségetek! (...) Hiszen kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem tőletek van: Isten ajándéka ez – SOLA GRATIA.

Mi tehát ez a weimari oltártábla? Miről is tanít évszázadok óta?

Didaktikus kép egyrészt a törvény és a megváltás tanításáról. Illusztrációja a négy reformátori solusnak: egyedül, vagyis kizárólag Krisztus, kizárólag a Szentírás, kizárólag a hit, kizárólag a kegyelem.

És az oltárasztal fölött bemutatja a két szentséget is: János alakja utal a keresztségre, a felemeltetett és egyetlen áldozatként bemutatott test és a fejünkre hulló vér pedig az úrvacsorára. Cranach egyetlen kompozícióban foglalja össze Luther tanításának velejét: Isten lép felénk személyesen.

Isten lép feléd most is személyesen.

Ő maga, személyesen!

Benkóczy Péter 1975-ben született. 2005-től, ordinációja után Szarvason szolgált, a Tessedikkel a XXI. századba – Második Esély Népfőiskola lelkésze, tréner, képzési koordinátora volt. 2007 óta Budapest-Kőbányai Evangélikus Egyházközség lelkésze. Fotográfus, pszicho- és bibliodráma-vezető, szociális és családsegítő lelkigondozó. Tanulmányai alapján közel áll hozzá a siketek által használt jelnyelv is. A Keresztény Önkéntesek Szövetsége az Ifjúságért (KÖSZI) egyesület önkéntese, csapatépítő tréningek, dramatikus alkalmak, valamint a Megálló nevű interaktív istentisztelet szervezője, drámafelelőse.

Zászkaliczky Zsuzsanna magyar-művészettörténet, majd múzeumpedagógia szakon végzett az ELTE-n. Az Evangélikus Országos Múzeum munkatársa. A Budapest-Kőbányai Evangélikus Egyházközség felügyelője. 2009-től a Credo főszerkesztője.

Papp Tibor

szófonatok kezdőknek

Volt egyszer egy **lúkegér**,
fület csípte meg a dér,
lábán nem volt takaró,
térdig lepte be a hó.

repdes mint egy denevér
ameddig a keze ér
jó barátja Elemér
szegény nagyon ösztövé

szomszédja a **némalac**
sose rőfög csak szalad
füstölten is lesz lazac
a kőműves mit falaz

gágogva a **csaliba**
betipeg egy faluba
kisebb-nagyobb galiba
nem is lenne nagy hiba
ha elmenne suliba

bajtársa a **kószamár**,
akit Pisti hazavár
úgyszintén az idomár
ehhez nem kell kommentár

furfangos a **rókacsa**
hímez-hámoz éjszaka
mit mondott a szakácsa
az igazi pogácsa
tepertős

Tóth
Árpád

Asszimiláció az iskolapadban?

*Izraelita diákok a pozsonyi evangélikus líceumban a 19. század első felében**

1803-ban a pozsonyi evangélikus gimnázium – később elterjedt nevén: líceum – tanulói közé beiratkozott egy pozsonyi születésű zsidó fiú, bizonyos Heinrich Oppenheimer. Az ún. *syntaxista* osztályba nyert felvételt,¹ vagyis jellemzően olyan diákokkal tanult együtt, akik évek óta egymás osztálytársai voltak, hasonló kulturális gyökerekkel rendelkeztek, és addigra már több éve ismerkedtek a latin nyelvtannal – ő azonban frissen, kívülről érkezett ekkor a pozsonyi evangélikus iskolájába. Nem tudjuk, hogy hol sajátította el korábban a latin nyelv alapjait, mint ahogy arról sincsenek adataink, hogy miként alakult később az élete, és hogy mekkora és milyen szerepet játszott az életében az evangélikus iskolában eltöltött időszak. Oppenheimer esete elsősorban azért érdekes számunkra, mert ismereteink szerint ő volt az első izraelita, aki a pozsonyi líceumban tanult.

Tanulmányomban annak a mintegy 150 zsidó diáknak a helyzetét kíséreltem meg értelmezni, akik 1848-ig a pozsonyi líceum diákjai lettek. Előbb a jelenség kontextusát mutatom be: a rendi társadalomszerveződési elv – mint az egymás mellett élő, de egymástól értékrendjük és szokásaik szintjén elkülönült társadalmi tömbök alkotta rendszer – fokozatos háttérbe szorulását, illetve azt a szerepet, amelyet a felsőbb iskoláztatás játszott e folyamatban. Írásom második részében a líceum izraelita diákjainak összetételét, iskolai pályafutását és társadalmi helyzetét fogom elemezni.

A fasori gimnázium közismert megtestesítője annak a gazdag kulturális-társadalmi hagyománynak, hogy zsidó fiúk – izraeliták vagy kitértek – evangélikus középiskolában tesznek szert olyan ismeretekre és készségekre, amelyekkel később tudásterületük legjobbjai közé kerülnek. A fasori gimnázium ráadásul nemcsak azért lehet jelképe ennek a jelenségnek, mert világhírű tudósok és művészek – mint például Neumann János és Wigner Jenő, illetve Kálmán Imre és Doráti Antal – jelenítik meg, hanem mert igen korán történeti szociológiai ihletésű, statisztikai módszerű esettanulmány is vizsgálta az 1867 és 1945 között itt tanult diákság felekezeti összetételének és az apák foglalkozási háttérének összefüggéseit (HUNFALUSY 1995). Ez a kutatási irány, amelynek meghatározó személyisége Karády Viktor, az oktatási rendszer és a származásból eredő társadalmi egyenlőtlenségek rendszerszerű kapcsolatát elemzi a polgári kori Magyarországon, és ezen belül emeli ki a felekezeti hovatartozás erőteljes magyarázó szerepét.

* A tanulmány alapját képező levéltári anyag összegyűjtését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé. Köszönettel tartozom Karády Viktornak az előadáshoz fűzött észrevételeiért, kiegészítéseiért.

¹ A korabeli protestáns iskoláztatási gyakorlatban a tanévre leginkább jellemző tananyagról nevezték el az osztályokat. A korszakunkban a képzés rendjében így következett egymás után az alapfokon az *elementarista*, a *declinista* és a *donatista*, ezt követően a három, egyenként 2-2 évre nyújtott középszintű (a *grammatista*, a *syntaxista*, a *poeticai-rhetoricai*) osztály, végül a 4-5 év alatt elvégzett főtanodai (teológiai, illetve jogi képzést nyújtó) tanulmányi szint. Oppenheimer *syntaxista* diákként latinon kívül egyetemes történelmet, európai földrajzot és verstant tanult. A tanmenet szerkezetéről és változásairól lásd: MARKUSOVSKY 1896, a gimnázium polgári kori történetéről: FUKÁRI 2003.

Az e jelenségkört feldolgozó bőséges szakirodalom fontos megállapításai közé tartozik, hogy a felekezetek közül kiemelkedik az izraeliták felülreprezentáltsága a sikeresen érettségizettek körében, és hogy a második legjelentősebb iskolai teljesítményt felmutató felekezet az evangélikusoké (KARÁDY 1997a; 1997b).

Ám amennyire ma már közismertnek tekinthetők ezek az összefüggések a dualizmus korára vonatkozólag, annyira keveset tudunk az előzményekről. Fájó, ám a forrásadottságok alapján orvosolhatónak tűnő hiányossága ez az oktatás társadalomtörténetét feldolgozó szakirodalomnak.² A vizsgálatok kiterjesztése a késő rendi időszak és a neoabszolutizmus évtizedeire egyfelől segítene megérteni az egyes felekezetek eltérő iskoláztatási hagyományainak gyökereit, mélyebb okait, másfelől megmutathatná, hogy a kiegyezést követő kor deklarált (társadalmi) liberalizmusa ténylegesen milyen mértékű változást idézett elő az – alapvetően a rendi logika által meghatározott – előzményekhez képest.

Miközben a polgári kori Magyarországon lényegében magától értetődőnek számított, hogy a szülők mérlegelhették, melyik középiskolába járatják gyermekeiket, a 19. század első felében még alapvető jelenség a felsőbb iskolák felekezeti zárttsága. Ezt az úgynevezett felekezeti szegmentációt ráadásul nem csupán a nemzedékeken keresztül átadott hagyományok tartották fenn, amelyeknek az egyes felekezetek sajátos, egymástól eltérő műveltségelméleti képezték az alapját, hanem részben még a tételes jog is örködött felettük: a 18–19. század fordulóján ugyanis újra és újra rendelettel tiltotta meg a kormányzat, hogy katolikus diákok protestáns tanintézetbe iratkozzanak be (SASFI 2010, 565. o.).

Másfelől viszont immár adatsorokkal lehet bizonyítani, hogy az egyetemi-akadémiai szintű oktatásban való részvétel már a napóleoni korszakban a rendi eliten kívüli rétegek számára jelentős emeltyűnek számított. Ezt igazolja a Szögi László nevével fémjelzett *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című adattársorozat, amelynek eddig megjelent 19 kötete alapján árnyalt képet kaphatunk arról, hogy az örökös tartományok mellett a Baltikumtól Angliáig és Itáliáig terjedő egyetemi hálózat mennyire széles skálájáról választottak a társadalmi felemelkedést szem előtt tartó szülők, amikor fiaik egyetemi taníttatásáról döntöttek. Közlebbi témánkat illetően például megállapítható, hogy a bécsi műegyetem kereskedői képzése, akárcsak a bécsi vagy a prágai egyetem orvosi és seborvosi stúdiuma nagy számban vonzotta a magyarországi háttérű izraelita fiatalokat már a 19. század első évtizedében (SZÖGI 1995).

E kiadványsorozat jelentőségét növeli, hogy a II. József korától Pesten működő magyar királyi egyetemről hasonló kimutatás nem készíthető, mivel az ennek alapjául szolgáló levéltári források tekintélyes része megsemmisült.³ Ám ha az itthon tanuló egyetemisták társadalmi és felekezeti összetétele nem is vizsgálható, az állami fenntartású

Részlet a pozsonyi evangélikus líceum anyakönyvéből Heinrich Oppenheimer nevével

² Az oktatás társadalomtörténetéhez mint az oktatási rendszer keresleti oldalát képező tényezők elemzését végző kutatási irányhoz – a koncepcionális kérdésekhez és az eddigi eredményekhez – lásd a *Korall* c. folyóirat 3. számát, valamint KÖVÉR 2006 témába vágó tanulmányait, különösen SASFI 2006.

³ Kivételt képeznek az orvosi kar anyakönyvei, ám ezek anyagát ilyen jellegű kutatás eddig nem dolgozta fel.

gimnáziumok diákságára irányult már – igaz, mintaévekre korlátozott – kutatás, és ennek egyik fő megállapítása az, hogy az ismert származású tanulók relatív többsége már az 1810-es évek végén nem nemesi származású.⁴

A pozsonyi adatok elemzése előtt végül magának a városnak a sajátosságait érdemes kiemelni. Több értelemben is határhelyzetről beszélhetünk. Egyrészt azért, mert miközben Pozsony – akárcsak Magyarország több más szabad királyi városa – egészen az 1840-es törvényig igyekezett korlátozni a zsidók letelepedését a területén, a szomszédos, Pozsonnyal földrajzilag összenőtt mezőváros, az egykori királyi vár körül kiépült, Pálffy tulajdonú Váralja jelentős – az 1785-ös népszámlálási adat szerint 1677 fős – népességével zsidó központnak számított (STIEBEROVÁ 1998, 226. o.). Fizikailag tehát úgy képzelhetjük el, hogy az evangélikusok lakta pozsonyi városrész szívében elhelyezkedő líceum a zsidók számára is alig néhány száz méter távolságra feküdt, noha jogilag ők már más településen laktak.

Egy másik értelemben jelentett határhelyzetet, hogy a pozsonyi (illetve pozsony-váraljai) zsidó lakosság vándorlási gyakorlatát tekintve szoros kapcsolatot ápol a bécsi és morvaországi hitsorsosaival, amit logikusan megkönnyített Pozsony határszéli fekvése, és ez a földrajzi adottság az iskolaválasztási gyakorlatra is kihatott. Az izraelita fiatalok evangélikus iskolai tanulásának mérlegelésekor ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a váraljai közösség tekintélyes rabbija 1806-tól a nemzetközi hírű Talmud-tudós, az ortodox Chatam Szófér rabbi, és Pozsony éppen ekkoriban lett a „rabbini ortodoxia [...] fellegvára” (KECSKEMÉTI 2006, 121. o.), a zsidó hagyományokhoz ragaszkodó, a mendelssohni haszkalával (zsidó felvilágosodással) szembehelyezkedő irányzat központja.⁵

Chatam Szófér

Ilyen háttérből érkezett tehát a tanulmány elején említett Heinrich Oppenheimer a pozsonyi evangélikus iskolába. Rajta kívül még hat izraelita iratkozott be a 19. század első évtizedében a *syntaxisra*, ám az 1810-es évek elejétől a *syntaxis* alatti és feletti osztályokban (a *grammatista*, illetve a költészeti-szónoklattani osztályban) is tanultak zsidó fiúk, sőt 1815-ben már a „főtanodai”, vagyis a legfelső szintű képzésben is találunk izraelita diákot. A létszámok az 1820-as években emelkednek erősen. 1826-ban például összesen 133 diákot írnak be a líceumi anyakönyvbe – vagyis ennyien vannak, akik vagy ekkor lépnek át az alsóbb osztályból, vagy ekkor érkeznek más iskolából –, és közülük 14-en izraeliták. Többségük pozsonyi születésű (ez a megjelölés valószínűleg Pozsony-Váraljaként értendő), és a *syntaxis* osztály diákja lesz. A rendelkezésünkre álló, de nem teljes körű másolatok alapján összesen 104 pozsonyi születésűnek minősített és még vagy három tucat máshol született izraelita diák tanult a líceumban.

Ezeknek az arányoknak az értelmezéséhez érdemes összehasonlítást végezni a *Ratio Educationis* szellemében az

⁴ Bár a szülők társadalmi állására vonatkozó adat igen gyakran hiányos, a teljes gimnáziumi diákságra vonatkozó, 20% körülnek mért arány valószínűleg reális. A T. 37688 számú, *A középfokú oktatás diákságának összetétele a 19. század első felében* című OTKA-kutatás zárójelentése (http://real.mtak.hu/310/1/37688_ZJ1.pdf).

⁵ A pozsonyi zsidók ortodox szellemi hagyományáról, az újító törekvésekről és Chatam Szófér meghatározó szerepéről lásd ÚJVÁRI 1929, 719–721. o.

állami oktatásügy részévé tett egykori szerzetesrendi – vagyis katolikus – gimnáziumok beiratkozási gyakorlatával. A már említett mintavételes kutatásunk során a teljes pozsonyi és kassai tankerületre adatokat gyűjtöttünk, amelynek során a mai Szlovákia teljes területén, valamint a Duna-Tisza közén egészen a Kecskemét–Szolnok vonalig az összes középiskola diákságát felmértük. Adataink azt mutatják, hogy ebben a katolikus szellemiségű gimnáziumhálózatban 1812-ben még elenyésző volt az izraelita felekezetű diákok számaránya (a pozsonyi tankerületben 4044-ből 4, a kassai tankerület 3153 diákja közül pedig mindenki keresztény volt). A következő mintaévünkben, 1827-ben 17, illetve 16 izraelita diákot regisztráltak a két tankerületben, és 1844-re is csak 90, illetve 83 a két vonatkozó létszám – igaz, az utóbbi évben ez már 2,2 százalékos arányt jelent mindkét kerületben.⁶

Ezekkel az értékekkel összevetve a pozsonyi evangélikus líceumi számokat, világosan látszik, hogy ez az iskola nem csupán úttörő szerepet játszott a zsidó diákok felvételében, de számszerű súlya is jelentékeny volt ebben a folyamatban.

Egy másik szempontból értékelve ezeket az adatokat hangsúlyozni kell az iskolázás és felekezeti hovatartozás viszonyának sajátos elrendeződését is. A 19. század első felében a kulturális sajátosságok és politikai viszonyok által alakított több évszázados folyamatok hatására potenciálisan három kulturális tömb különült el egymástól: az ellenreformáció sikere óta domináns pozícióban lévő katolikus, a pária helyzetű izraelita és a nem katolikus keresztény (tehát az összes többi). Az evangélikus iskolákban nem csupán református felekezetű diákokkal találkozunk nagy számmal már a 18. században is, de a pozsonyi líceumba számos ortodox tanulót is beíratnak – jellemzően a Délvidékről származó, úgynevezett görög kereskedő családban született ifjúkat. A katolikus gimnáziumok sajátossága, hogy az ilyen – vagyis „egyéb keresztény” – háttérű diákok láthatóan nagyobb arányban tűnnek fel az iskolai anyakönyvekben, mint az izraeliták. A pozsonyi tankerületben például 1827-ben 137 protestáns és görögkeleti diák jut a 17 izraelitára.

Érdekes megfigyelni, hogy az izraelita fiúk kezdetben csak 1-2 évig tanulnak a pozsonyi líceumban, de az 1820-as évektől kezdve gyakoribbá válik, hogy akár 5-6 évet is ott töltenek. Nem egyedülálló Wilhelm Schlesinger esete, aki 1823-ban a *grammatista* osztály tanulója lesz, majd 1829-ig, amikor az akadémiai szint első évére beiratkozik, minden évben feltűnik az anyakönyvben.

Egy másik jellemző jelenség, hogy néhány zsidó tanuló nemcsak a pozsonyi evangélikus líceumban tölt el tanéveket, hanem előtte vagy utána a városban működő katolikus (ekkoriban állami fenntartású, de eredetileg bencés) gimnáziumba is beiratkozik. Összesen 14 ilyen esetet sikerült kimutatni. Az a gyakoribb irány, hogy a középiskolai időszakot a katolikus gimnáziumban kezdő diák iratkozik át a líceumba, ám Alois Oppenheimer esete arra példa, amikor valaki a két gimnáziumi tanévet követő két líceumi esztendő után ismét a katolikus gimnáziumban bukkan fel – vagyis visszatér a korábbi iskolájába (TÓTH 2009, 138. o.). Nem tudhatjuk, milyen szempontok mérlegelése állhatott az ilyen váltások mögött, az viszont világosan kimutatható, hogy Pozsonyban az izraeliták esetében joggal beszélhetünk középiskolai piacról már az 1830-as évektől.

A pozsonyi evangélikus líceum abból a szempontból is különleges, hogy más iskolákhoz képest megalapozottabban tudunk következtetni a továbbtanulási tervekre. A líceumban ugyanis a költészeti és szónoklattani osztályban évtizedeken keresztül minden diák esetében bejegyezték, hogy milyen „jövendő életben” (*vitae genus futurum*) gondolkodik. Azt nem tudhatjuk, hogy ezek az adott időpontban jellemzően 15-16 éves diákok a saját elképzelésükről számoltak-e be vagy a szülői üzenetét tolmácsolták. Az mindenesetre kiolvasható az adatokból, hogy a zsidó diákok közül legtöbben az orvosi (*medicus*) és a jogi (*politicus*) pályát preferálták; rajtuk kívül néhány gyógyszerész

⁶ Lásd a 4. lábjegyzetet!

(*pharmacopoeia*), sőt egy katona (*miles*) bejegyzés szerepelt a forrás megfelelő pontján. Ez egyrészt azért figyelemre méltó, mert jelentősen eltér a keresztény diákok körében tapasztalt tervektől. Ott a lelkész (*theologus*) végzettség igen gyakori, ami természetesen az izraeliták esetében szóba sem jöhetett, de előfordul például a gazdatiszti is (*oeconomus*), viszont viszonylag ritka az orvosi kari továbbtanulás terve. Másrészt meglepőnek tűnik, hogy miért mérlegeli néhány zsidó diák a jogi életpályát, ha Magyarországon a korabeli viszonyok mellett kizárt számukra mind az ügyvédvizsga letétele, mind az, hogy az országos vagy helyi igazgatásban kinevezést kaphatnának – mivel ezek a megélhetési formák a keresztények számára voltak fenntartva.

Erre a kérdésre a Habsburg Birodalom egyetemeire beiratkozott pozsonyi diákok tanulmányozása során kaphatunk választ (SZÖGI 1995). Figyelemre méltó, hogy csak a két nagy bécsi tanintézet – a gimnazista szinttől az egyetemi diplomáig kurzusokat hirdető Bécsi Egyetem és a mérnöki és kereskedelmi képzést is nyújtó Polytechnicum, vagyis a Bécsi Műegyetem – diákjai között a pozsonyi evangélikus líceumba beiratott zsidó diákok több mint felét sikerült azonosítani. Alapvetően az orvosi (18) és seborvosi (13) képzésben találjuk őket, illetve néhányan a gimnáziumi osztályokban (11) tanulnak, aminek esetenként a bécsi orvosi fakultás lesz a folytatása. Két esetben viszont valóban megvalósul, hogy pozsonyi izraelita fiúk jogi tanulmányokat folytatnak – ezt a pesti egyetemen vélhetően nem teheték volna meg.

Ami a műegyetemet illeti, az 1816 óta működő tanintézetben már 1818-tól feltűnnek magyarországi izraeliták a kereskedelmi képzésben (43), és az első évek után a pozsonyi líceumból érkezettek is azonosítani tudtunk. A gyógyító életpálya mellett ez a másik leggyakoribb továbbtanulási irány, amiben leginkább az a törekvés a kiemelendő, hogy az apai foglalkozást az ilyen képzés révén magas szinten és főképp rangosabb körülmények között – az egyetemi diploma esélyével – vihették tovább az érintett zsidó diákok. Ebben az értelemben a kereskedői foglalkozás professzionalizációjáról beszélhetünk ebben a korszakban, hiszen – például a patikusokhoz, az építészekhez és a művészekhez hasonlóan – ezekben az évtizedekben válik egyetemi rangú stúdiummá a kereskedés, amely addig egyértelműen polgári (tehát gyakorlati képzésen keresztül elsajátítható) ismerettípusnak számított.⁷

Bécs mint egyetemi város vonzerejét bizonyítja az is, hogy további olyan képzési formákban tűnnek fel pozsonyi izraelita fiatalok, amelyeket Pesten nem találtak volna meg vagy nem választhattak volna. Néhányan mérnöki tanulmányokat folytattak (8), ami a kor viszonyai mellett elsősorban földmérést jelentett, de ismerünk olyan magyarországi példát a reformkorból, amikor földmérői képesítéssel valaki a vasútépítésnél és a bányagazgatóságoknál is érdeklődött munka és alkalmazás reményében.⁸ A mérnöki képzésben megjelenő néhány izraelita diák jelenléte azért feltűnő, mert itt elsősorban nemesi családok fiait tanultak ezekben az évtizedekben. A Bécsi Képzőművészeti Akadémián is viszonylag sok pozsonyi izraelita diák bukkant fel (22 fő); ott főként a művész (vagyis festő) és az iparművész (díszítő) stúdiumokat választották – és például kevésbé a rézmetszőkét.

Az adatokból az is kitűnik, hogy a pozsonyi evangélikus líceumban diákként tanult izraelita fiatalok közül többen távolabbi városok egyetemeire iratkoztak be. Leopold Bettelheim például, aki 1815–1818 között a *grammatista*, a *syntaxista* és a költészeti osztályokat is a líceumban végezte, 1821-től Prágában járta ki a bölcsészeti fakultás első két évét, majd 1823-ban Bécsben ugyanennek a harmadik tanévét, végül az 1826-os tanév első félévében orvosnak, a másodikban viszont seborvosnak tanult. Zebulon Dembitz viszont Prága után a krakkói egyetem orvosi képzésében vett részt. Meglepőnek tűnhet, de a Lembergi Egyetemen egyetlen pozsonyi izraelita diák sem tanult 1848-ig (keresztény viszont több is); ez talán úgy értelmezhető, hogy számukra az iskolaválasztás során fontosabb

⁷ A professzionalizáció fogalmához lásd a *Korall* 42. számát (2010).

⁸ A baranyai háttérű, református Pápay Károly életéről lásd TÓTH 1999.

volt Bécs és a többi nyugatias hagyományú, magas fokon urbanizált város közege, mint az, hogy Lembergben olyan közösségben lakhattak volna, ahol kiemelkedően nagy volt a zsidó lakosság aránya.

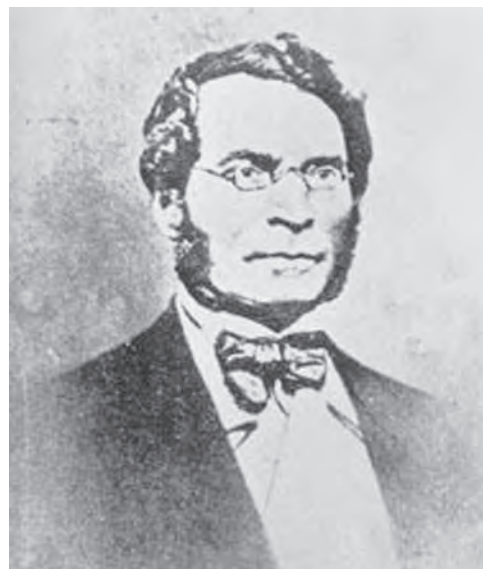
Mit adhatott a pozsonyi evangélikus gimnázium a zsidó fiatal emberek képzéséhez? Mennyiben és mivel segítette az érvényesülésüket egy olyan időszakban, amely a korábnál inkább tolerálta a születés szerinti csoportkultúrájuktól eltávolodók és a társadalmi határok átlépésével próbálkozók egyéni útkeresését? Az ilyen kérdések megválaszolásához igen hasznos lenne az érintettek személyes tapasztalatait és visszatekintő összegzéseit rögzítő források feldolgozása, ám nemhogy ilyen naplóról és memoárokról nem tudunk, de a legtöbb esetben még a diákok későbbi életútja is a ködbe vész.

A „követés” kutatási módszer legalkalmasabb eszköze jelenleg az 1929-ben kiadott *Magyar zsidó lexikon*, amelyben nagyszámú életrajz olvasható. Az ilyen címszavak közül hat esetben sikerült a líceumba járt személyt azonosítani, és további hét esetben közvetlen leszármazottat valószínűsíthetünk, vagy a hasonló hangzású utónevek összecserélését gyaníthatjuk (Hermann és Heinrich Lemberger). Ez a visszakeresési arány egyfelől igen csekély, ha figyelembe vesszük, hogy a Pozsonyban (Váralján) működő zsidó hitközség lélekszámában és jelentőségében is a legkiemelkedőbb a reformkort megelőző időszakban. Másfelől viszont több tényező is magyarázhatja az alacsony arányt, így az, hogy a lexikonban túlnyomórészt a megjelenés korszakát megelőző egy-két nemzedéket képviselő személyek – jellemzően az 1850–60-as években születettek – található meg, a korábban életről ritkábban találhattak adatot a kézikönyv összeállítói. Emellett az is oka lehet az alacsony visszakeresési arálynak, hogy a pozsonyi község ortodox jellege miatt valószínűbb, hogy tagjai kisebb arányban kerültek utóbb nyilvános szerepbe. Az is szerepet játszhat, hogy a később sikeres pályát befutók egy része nem Magyarországon érvényesült.

Az utóbbi vonatkozik az orientalista Albert Cohnra, aki 1814-ben született Pozsonyban.⁹ Bár eddig nem találtam nyomát a líceumi beiratkozásának, figyelemre méltó, hogy bécsi egyetemi tanulmányait követően a császárváros protestáns teológiai akadémiáján tanított. Regényes életútját Párizsba költözése után az orientalista kutató tevékenység, a Rothschild családnál betöltött héberoktatói állás és a francia főváros zsidó hitközsége élén végzett elnöki munkája fémjelezte. A zsidó ügy támogatására diplomáciai missziót teljesített többek közt Marokkóban és Palesztinában is.

A Pozsonyban 1780-ban született Peter Lichtenthal sem Magyarországon érvényesült: a bécsi orvosi kar elvégzése után Itáliában települt le, és ott is érte 1853-ban a halál. Milánóban az orvosi praxis mellett elsősorban zeneszerzőként lett ismert, de több tudományterületen publikációs tevékenységet is folytatott.¹⁰

A protestáns iskolázás hatása az ismert életutak közül talán leginkább Bernard Bettelheim esetében mutatkozik meg. A Pozsonyban született Bettelheim a líceumban végezte a donatista osztályt, később szülei egy morvaországi jesivába küldték tanulni, ám ő inkább a világi tudás felé fordult, és a pesti egyetem után Padovában szerzett orvosi diplomát. Ezután a Földközi-tenger keleti térségében végzett különféle orvosi munkákat – többek közt hajóorvos

Bernard Bettelheim

⁹ ÚJVÁRI 1929, 176. o., SZÖGI 1995, 107. o.

¹⁰ ÚJVÁRI 1929, 534. o., SZÖGI 1995, 69. o.

és ezredorvos volt a török hadseregben –, majd egy angol misszionárius hatására kikeresztelkedett. Az immár orvos-misszionárius Bettelheim 1848-ban Japánba utazott, ahol hét éven át jelentős térítő tevékenységet fejtett ki, később onnan Amerikába került, ahol protestáns lelkészi állásokat töltött be.¹¹

Más Pozsonyból indult orvosok Magyarország területén szereztek hírnevet maguknak. Az 1823-ban született Lemberger Lipót 1838-ban Bécsben egyszerre iratkozott be a Polytechnicum kereskedő- és mérnökképzésére, ám egy évvel később már a Bécsi Egyetem seborvosi tanfolyamán találjuk, ahol négy évet töltött el.¹² Később ezredorvos lett a közös hadseregben. A pozsonyi gyökerű zsidó orvosok közül azonban igazán komoly rangra Hirschler Ignác jutott, aki pályafutása csúcán, 1885-től a főrendiháznak is tagja lett.¹³ Az 1823-ban született Hirschler Pesten és Bécsben végezte az egyetemet, majd Párizsba ment gyakornoknak. A hazatérő zsidó fiatalember szemorvos-specialistaként futott be karriert, amelynek betetőzéséként 1874-ben a Királyi Orvosegyesület elnökének is megválasztották. Emellett a zsidó közeletben is korán meghatározó szerepet kapott: a pesti hitközség elnökeként, majd az 1868-ban összeült zsidó kongresszus elnökeként a haladó (neológ) irányzat vezéregyéniségének számított.

Hirschler Ignác

Az utolsóként bemutatandó pozsonyi ifjúról, az íróként, újságíróként és fordítóként hírnevet szerzett Dux (másként Dukes) Adolfról tudjuk, hogy Pozsonyban a katolikus gimnázium diákja volt 1831-től 1837-ig, majd a pozsonyi jogakadémián végezte el a jogi tanéveket 1839 és 1843 között (közben Győrben is eltöltött egy tanévet).¹⁴ Dux tehát nem volt líceumi diák, ám az 1830-as években két, az övével azonos vezetéknevű tanulót sikerült azonosítani az evangélikus iskolába beíratottak között. Ilyen és ehhez hasonló (a rokonságon alapuló) áttételes kapcsolatot pozsonyi születésű izraelita személy és a líceum között több más esetben is találtunk.

Gyakori tapasztalat az ilyen életutak rekonstruálása során, hogy egyes évek „üresen maradnak”, ami azt sejteti, hogy bizonyos iskolai képzésekről nincs ismeretünk. Lehet, hogy a magyarországi diákok külföldi peregrinációját dokumentáló adattárakból kimaradnak személyek – például mert az egyetemi anyakönyvekben nem utaltak arra, hogy az adott diák magyarországi, vagy téves adatot rögzítettek. Valószínű mindenesetre, hogy a könyvsorozat további kötetének szisztematikus feldolgozása után tovább színesedik a pozsonyi evangélikus líceumban megfordult diákok későbbi tanulmányait követő utak összképe.

Az elemzést ezen kívül két másik irányban is érdemes lenne folytatni. Részint fontos lenne tudni, hogy hogyan alakult az izraelita és a keresztény diákok viszonya a tanteremben és azon kívül – például az ülésrend tükrözött-e elkülönülést, illetve töltöttek-e közösen szabadidőt az érintett diákok, vagy a rendek megszabta társadalmi távolságok a magánéletben is fennmaradtak. A másik kínálkozó lehetőség az izraelita tanulók iskolai teljesítményének

¹¹ ÚJVÁRI 1929, 115. o.; SZÖGI 1995, 298. o.; *Evanjelická Kniznica*, 539. o.

¹² ÚJVÁRI 1929, 530. o.; SZÖGI 1995, 129., 166. o.

¹³ ÚJVÁRI 1929, 366. o.; SZÖGI 1995, 134. o.; GONDA 1992, 123., 126. o.

¹⁴ AMB Š IX. 8883.; NOVÁK 2007, 418. o.

(osztályzatainak) vizsgálata, amely különösen a keresztény diákokéval összehasonlítva hordozhat tanulságokat.

Annyi azonban az eddig elvégzett vizsgálatok alapján is megállapítható, hogy a pozsonyi zsidó családok életstratégiájának szerves részévé vált a 19. század első felében az evangélikus líceum, és az, hogy erre lehetőség nyílt, mindkét fél részéről a nyitottságot, a toleranciát bizonyítja – különösen, ha figyelembe vesszük a pozsonyi zsidó közösség ortodox kötődését. Az is egyértelműnek tűnik, hogy a líceum által kínált képzés megfelelő alapot nyújtott a zsidó fiúk számára ahhoz, hogy beléphessenek az állami felsőoktatásba. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a felsőbb szintű iskoláztatás már akkor is több volt, mint szakismeretek átadására specializálódott intézmény: emellett a szellemi elit kiválasztása is a funkciói közé tartozott, és ebben az értelemben a rendi társadalomban hagyományosan marginális helyzetű zsidóság asszimilálódásának eszközeként is szolgált. Nem állíthatjuk, hogy a pozsonyi evangélikus líceum egyedül játszott volna ilyen szerepet a kor oktatási rendszerében, ám az vitathatatlan, hogy tekintélye és földrajzi helyzete folytán jelentősége kiemelkedő volt más középiskolákhoz képest.

Dux Adolf

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Archív mesta Bratislavy (Pozsony Város Levéltára)

Školy, IX. (a pozsonyi gimnázium anyakönyvei)

Lyceálna knižnica (Líceumi Könyvtár)

Matricula scholae Posoniensis Evang. a.c. currens ab anno 1747. usque ad an. 1835.

Hivatkozott művek

FUKÁRI Valéria 2003. *Egy régi alma mater. A pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia utolsó negyven éve (1882–1923).*

Kalligram, Pozsony. (35–36. o.; 1882/3-ban 25/349, 1907/8-ban 113/507 izr. [van neológ vallástanító is!])

GONDA László 1992. *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Századvég, Budapest.

HUNFALUSY Szabolcs 1995. A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között végzett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. *Sic itur ad astra*, 9. évf. 1–2. sz. 93–129. o.

KARÁDY Viktor 1997a. Felekezeti státus és iskolai egyenlőtlenségek. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Replika Kör, Budapest. 15–55. o. (42.)

KARÁDY Viktor 1997b. Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Replika Kör, Budapest. 95–110. o.

- KECSKEMÉTI Károly 2006. Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. *Aetas*, 21. évf. 1. sz. 120–132. o. Web: <http://www.aetas.hu/2006-01/kecskemeti.pdf>. (Megtekintés: 2014. április 11.)
- KÖVÉR György (szerk.) 2006. *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest.
- MARKUSOVSKY Sámuel 1896. *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*. Wigand, Pozsony. Web: <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-210>. (Megtekintés: 2014. április 11.)
- MISKOLCZY Ambrus 2005. „...és a föld megnyílt alattunk”. Zsidókravál Pozsonyban 1848. április 23–24-én. In: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Kalligram, Pozsony. 360–398. o. Web: <http://www.agenturapacisposonium.sk/documents/pozsony%20konyv/miskolczy.pdf>. (Megtekintés: 2014. április 11.)
- M. NOVÁK Veronika 2007. *A pozsonyi jogakadémia hallgatósága, 1777–1849*. ELTE Levéltár, Budapest.
- SASFI Csaba 2006. Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: KÖVÉR 2006, 509–539. o.
- SASFI Csaba 2008. A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle*, 50. évf. 2. sz. 163–194. o.
- SASFI Csaba 2010. Felekezeti és a középiskolai szocializáció színterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században. *Századok*, 144. évf. 3. sz. 563–593. o.
- STIEBEROVÁ, Mária 1998. Aus dem Leben der Vorstadt Preßburger Schloßgrund. In: Čičaj, Viliam – Pickl, Othmar (szerk.): *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Academic Electronic Press, Bratislava. 245–249. o.
- SZÖGI László 1995. *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén*. 1. köt. 1790–1850. Budapest–Szeged.
- TÓTH Árpád 1999. Pápay Károly (1817–1847) naplótöredéke. *Fons*, 6. évf. 3. sz. 209–276. o.
- TÓTH Árpád 2009. *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, Kalligram.
- ÚJVÁRI Péter (szerk.) 1929. *Magyar zsidó lexikon*. Budapest.

Tóth Árpád az ELTE-n történelem és szociológia, a brit Leicesteri Egyetemen várostörténet szakon szerzett diplomát. 1997 óta a Miskolci Egyetem történelem szakán tanít. Fő kutatási területe a késő rendi társadalom, azon belül elsősorban a városok és a polgárság világa. Monografikus munkái – az *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* (Budapest, 2005) és a *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között* (Pozsony, 2009) – kiemelt figyelmet fordítanak az evangélikus polgárság törekvéseire.

Egy pesti evangélikus nagykereskedő csődje

Kövér
György

Frölich Frigyes, 1865/66

Lónyay Menyhért 1865 nyarán az alábbiakat jegyezte fel naplójába Frölich Frigyessel történt találkozásáról, amikor az általa régóta ismert férfiú „megvallá [neki] zavart pénzügyi helyzetét”: „Őszintén megsajnáltam szegényt mégis bajos dolog a kereskedői állapot értelmes igyekvő ember létre, ki szép vagyont és igen becsületes nevet öröklött apjától. – harminc éven át igyekezve tönkre juthat. Hibája az volt, hogy elhagyta azon tért, mihez értett és olyan dolgokba fogott, melyeket nem értett és át nem tekinthetett. Ha marad rőfös kereskedésénél ma is becsült nevű vagyonos ember, vagy ha ezt kevesellé, miért nem lett oly bankár, ki nem veszélyeztet semmit. Emissív és incasso üzlet nem csálhat példa rá az öreg Malvieux. Kár hogy ezen intelligens keresztény ember megbukott. – Hiába csak zsidó tud Pesten és hazánkba[n] boldogulni a kereskedelem terén.”¹

Érdekes, hogy az utókor történésze egészen másként értékeli ugyanezt a folyamatot. A kézműáru-kereskedőket jellemezve átalakulásukról ezt írja: „Közülük többen nevelték fiaikat a cég folytatására, a vagyon gyarapítására, és számos esetben ezeket, az üzleti életben az 1830-as, 1840-es években megjelenő utódokat apjuknál erősebb vállalkozói mentalitás jellemezte. Így például rugalmasabbnak mutatkozott a profilátalakítás területén Frölich János Sámuel szepességi származású, nagy tekintélyű és vagyonos rőföskereskedő eredetileg ügyvédi vizsgát is tett fia, Frigyes is, aki apja halála után, 1837-ben vette át a céget, és gyorsan bekapcsolódott a banktevékenységbe. Tevékenyen közreműködött a Pesti Kereskedelmi Bank, a Hengermalom, a Cukorgyár és a Gyáralapító Társaság létrehozásában. A század második felében azonban sem őt, sem utódait nem találjuk a részvénytársasági vezetők között.” (BÁCSKAI 1989, 67. o.)

Anélkül, hogy állást foglalnánk előzetesen a kétféle megközelítés igazságtartalmával kapcsolatban, magát a problémát vizsgálatra érdemesnek kell tartanunk: vajon „az erősebb vállalkozói mentalitás” hozzájárult-e ahhoz, hogy Frölich Frigyes jobban kitette magát a csödbe jutás veszélyének is? Annyit talán már most érdemes megjegyeznünk, hogy a felsorolt vállalkozásoknak távolról sem mindegyike tartozott a sikeresek közé, elég most az egyik

¹ MNL MOL Mikrofilmtár 37 153 Lónyay-napló, 193–194. Pöstyén, 1865. jún. 23. Lónyay Menyhért (1825–1884) egyébként nemcsak üzleti, hanem személyes viszonyukról is tanulságos megállapításokat tesz: Frölich Frigyes apja „...szegény atyámmal baráti viszonyban volt, kedves családi életet élő ember volt. Atyám szerette volna ha Jantsi elveszi leányát – csodálatos mennyire változnak a nézetek. – Midőn én a polgári osztályból házasodni akartam ezelőtt 20 évvel, mennyire ellene volt. Fia [Frölich] Frigyes pedig Malvint szerette volna elvenni. Elöttem kedves egyéni fej volt mindig, noha a Lonyai erdővétel és a szolnoki fűrészmalom üzletben meglehetősen rövidebbet huzatta velem. Az intézetnél működése megvalloim nem volt nagyon kedvemre. Sikert mutatni nem volt képes. Desewfyt [sic!] egészen megnyervén, gyakran előttem is titkolóztak.” Az utóbbi utalás nyilván a Magyar Földhitelintézetre vonatkozott. Jantsi = Lónyay János (1829–1897), Menyhért testvére. Malvin = Kappel Malvin, Lónyay Menyhért feleségének, Kappel Emiliának a húga (1861-től Földváry Miklósné).

legjelentősebb korai csődként a pesti cukorgyár esetét említeni.² De a Gyáralapító Társaság kudarca sem hagyható figyelmen kívül.

A család és a családi cég

A Frölich családról és az azt övező rokonsági hálózatról elég sokat írtak a szakirodalomban.

Bácskai Vera már idézett munkájából tudjuk, hogy a cipster Fest Carl Ludwig először alkalmazottként dolgozott „földije és hittestvére”, Frölich János Sámuel kereskedésében, majd vőként társsá lépett elő, végül anyósa tőkéjével a háta mögött önálló nagykereskedési jogért folyamodott. Saját cége 1835 és 1852 között szerepelt a címtárakban (BÁCSKAI 1989, 37–38. o.). Unokaöccse, Fest Imre, aki egy ideig Lajos házában élt, nagykereskedő nagybátyját „nagyon rideg” emberként jellemezte (FEST 1999, 39. o.). Komárik Dénes Feszl Frigyes (1821–1884) építész munkássága kapcsán vizsgálta a Frölich–Jurenák családi kapcsolatokat és az evangélikus kereskedői megbízói kört (KOMÁRIK 1995, 20–21. o.). Eszerint Frölich Frigyes sógora, a gyógyszerész Jurenák József 1841-ben betársult a nemrég alapított sztearingyertyagyárba, ám az ötvenes években Pozsonyba telepedett (vissza). Frölich Frigyes 1853–54-ben építtette háromemeletes lipótvárosi házát (V. Sas u. 3.).³ S további szálakat is említ, amelyek a Heckenast és a Giergl családokkal szövődtek (Jurenák József és Frölich Wilhelmina leánya, Stefánia lett például Heckenast Gusztáv negyedik felesége). Tóth Árpád tanulmányából tudjuk, hogy a pozsonyi Jurenák Ádám tűzifa-nagykereskedő, aki a napóleoni háborúk idején egyike volt a város legnagyobb adózóinak, miként alakította fiainak iskoláztatását (TÓTH 2001, 95. o.). József pozsonyi líceumi évek után a bécsi egyetemen végezte gyógyszerészeti tanulmányait. A többiek kereskedőként szereztek polgárjogot.

Hanák Péter az Erzsébet körút 35. számú bérház építtetőjeként és tulajdonosaként írt a következő generáció tagjaként Gusztávról, annak végrendeletéről és hagyatéki leltáráról (HANÁK 1992, 97–120. o.). Röviden utalt a „szepességi szász” eredetre és az apára, Frigyesre,

aki „vállalkozó és pénztőkés” volt. A fiú, Gusztáv már Pesten született, itteni tanulmányok után Hohenheimben a főiskolán folytatott mezőgazdasági stúdiumokat, hazatérése után a család Temes megyei birtokát vette át, ahol mintagazdaságot épített ki, majd 1872-től egészen haláláig újra meg újra az újaradi kerület országgyűlési képviselője volt.

Barabás Miklós: Frölich Frigyes, 1844

² A pesti cukorfinomító először 1837-ben, másodsor 1841-ben jutott csődbe, végül a gyárat 1844-ben átvevő Pesti Cukorgyár Társulat is kénytelen volt fizetéképtelenné válva felszámolni 1857-ben. WIENER 1902, 113–116., 273–274. o. NAGY 1975, 3: 349., 356. o.

³ Vörös Károly úgy tudta, hogy Kauser és Frey építészek ekkor csak a harmadik emeletet építtették rá. Az építtető természetesen nem lehet Gusztáv, hanem csakis Frigyes. VÖRÖS 1979, 34. o.

selőjévé választották. Hanák áttekintette gazdasági tevékenységét is: mint írja, „apja örökébe lépve” Gusztáv a nyolcvanas évek elején a francia tőkével alakult Magyar Országos Bank alelnöke lett, ennek révén lett elnöke az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt.-nek. Közben Gödöllőn nyaralót vásárolt, illetve 1889-ben megépítette az Erzsébet körúti háromemeletes bérházat. Az egyértelműen felfelé ívelő pályát végül gégerák törte meg. A bérházat gyermekei örökölték, a tulajdont veje, Ybl Felix, Ybl Miklós fia, miniszteri segédtitkár nevére jegyezték be (uo. 105–106. o.).

Azonban Frölich Gusztáv részvénytársasági vezető pozícióit szemügyre véve ide kívánczik az a kiegészítő megjegyzés, hogy a francia tőkével Eugène Bontoux, az Union Générale, illetve a bécsi Länderbank és a Wiener Bankverein vezetésével alakult Magyar Országos Bank (a bank első elnöke Lónyay Menyhért volt!) az 1882-es krízis csapásait sohasem tudta kiheverni, és 1887-ben kénytelen volt megindítani felszámolását.⁴ Ugyanígy gyorsan kudarcot szenvedett a Magyar Országos Bank által 1883-ban alapított Első Magyar Pamutfonó és Szövőgyár Rt., ahol Frölich Gusztáv szintén igazgatósági tag volt.⁵

Az egyes családtagokról fent vázolt tudáselemek valahogy nem állnak össze teljes családtörténetté, s ebben véleményünk szerint szerepet játszik az, hogy hiányzik közülük egy kulcsmozzanat, a most tárgyalni kívánt 1865-ös csőd.

Ha a családfát közelebről szemügyre vesszük, az alábbi három generáció rajzolódik ki előttünk:⁶

Frölich Johann Samuel = Veronika N.

(Szepesolasi, 1780 v. 1781 – Pest, 1836) (? – 1846)

1835

1. Frigyes, (Pest, 1810 k. – Pest, 1892) = Weber Friderika (1817 k. – Pest, 1890)

1864

a) Gusztáv (Pest, 1837 – Pest, 1891) = Kempter Augusztina (1839 k. – 1886)

1891

Irma (1866 k. – 1911) = Giergl Imre (1861 k. – Merán, 1894)

1888

Helén (Füskút, 1868 k. – Kassa, 1942) = Ybl Félix (Pest, 1864 – Budapest 1922)

Frigyes (1869 k. – 1922 előtt) = Halmosy Stefánia

Dóra (1875 k. – 1911 előtt)

b) Irma (1838 k. – Modor, 1891) = Pongyeloki Roth József (1835 k. – 1902)

⁴ BFL VII. 2. e. Cégbíróság, 651. d. Magyar Országos Bank. A Bank szerepéről lásd SÁNDOR 1954, 320–324. o.; MANCHIN 2006.

⁵ *Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv*. XII. évf. 1884. 453. o.; HANÁK–HANÁK 1964, 18–20. o.

⁶ A családfa összeállításában részben az anyakönyvek (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KZ3H>), részben az OSZK gyászjelentés-gyűjteményének (http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml) anyagára támaszkodtunk.

2. Emilia = Royko

3. Lucia = Fest Carl Ludwig (Szepesváralja, 1809 – ????)

4. Wilhelmina (1819 k. – Pozsony, 1886) = Jurenák József (Pozsony, 1809 – 1886 előtt)

A családfában számos adattal kiegészítettük mindazt, ami a korábbi irodalomból ismert volt. Néhány korrekciót is kellett (és még szükséges lesz) tennünk, amelyek révén adatainkat pontosítani tudjuk. De ha pusztán a korábban is ismert rokonsági kapcsolatokat és leszármazási ágakat önmagukban szemléljük, akkor is számos kérdést kell megválaszolnunk. Mielőtt arra a kérdésre keresnénk a választ, hogy hol kallódott el az elbeszélte családtörténetből az 1865-ös csőd – hiszen a fenti történelmi elbeszélésekben sehol sem szerepelt –, magának a családi cégnek a történetét kell röviden felvázolnunk a címtárak alapján.⁷

1815	1852
Joh. Sam. Frölich bekebelezett nagykereskedő, Schnittwarenhandlung Pesti Polgári Kereskedelmi Testület Lakás: Leop. str. 11.	Firma: Joh. Sam. Frölich Cégjegyző: Fr. Frigyes (váltótörvényszéki bejegyzés: 1841. febr. 18. és 1847. jan. 16.) Nagykereskedelmi Testület Manufakturwar. und Wechselgeschäft Christophplatz
1836	1862
Joh. Sam. Frölich, Manufakturen und Staatspapieren Firmiert durch Veronika Fr. allein Zusammen per Procura fia: Friedrich Frölich és Karl Ludwig Fest	Firma: Joh. Sam. Frölich Fr. Frölich az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókigazgatója; az Első Magyar Általános Biztosítótársaság (EMÁBIT) igazgatója Bank- und Kommissionsgeschäft Per Procura Sigmund Frölich Leopst. Elisabethpl. 10.
1842	1865
Firma: Joh. Sam. Frölich, Manufaktur- und Wechselgeschäft Pesti Polgári Kereskedelmi Testület Cégjegyző: Fr. Frigyes (váltótörvényszéki bejegyzés: 1841. febr. 18.) Schiffgasse 440 Mag. eigenes Haus, Josephplatz	Joh. Sam. Frölich Fr. Frölich a Magyar Földhitelintézet igazgatója Bank- und Kommissionsgeschäft Per Procura J. Pasqualis Elisabethpl. 10.

Ez utóbbi adatot már a váltótörvényszéki bejegyzésből is megerősíthetjük, ahol utolsó adatként az 1865. május 18-án megnyitott csődöt találjuk. A cég hivatalos megszüntetését itt nem jelentették be.⁸

⁷ *Adreßbuch der k. Frey-Stadt Pesth.* Szerk. Johann Jung. Pest, 1815.; *Pesther und Ofner Wegweiser für das Gewein-Jahr 1837.* Szerk. A. Blaskovits. II. évf. Pest.; *Ofner und Pester Wegweiser auf das Jahr 1842.* 7. évf. Ofen.; *Wegweiser auf das Jahr 1852; Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1862.* Pest, 1862.; *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1865.* Pest, 1864.

⁸ BFL VII. 2. c. Váltótörvényszék. Egyéni cégek jegyzéke 1. k. 38.

A csődeljárás: leltárak és veszteségek

Ma már szerencsére kibontakozóban van a magyarországi csődtörténet kutatása, feltárhatók a mechanizmusok.⁹

A csődnyitási kérvény

„Egyik igen jelentékeny adósom bizonyos Pollak L. B. bécsi vállalkozónak bukása és megszökése annyira megintgatta vagyoni állásomat és hitelemet, hogy hozzájárulván az utolsó években beállott üzletpangás és pénzsűke, legjobb akaratom mellett [sic!] sem sikerül továbbra folyó kötelezettségeimet teljesíteni.”¹⁰ A kettős ok, az üzleti partner bukása és az évek óta tartó pangás mellett még egy közvetlen kiváltó okát is megjelöli Frölich annak, hogy sürgősen csődöt kér vagyonára: „...egyik hitelezőm biztosítási végrehajtással fenyeget”. S bár ez a konkrét veszélyforrás nincs nevesítve, világosan jelzi, hogy a hosszan elhúzódó pénzsűke mellett a csődnyitás a meglévő vagyon védelmét szolgálta.

Még javában folyt a csődleltározás, amikor Elischer Boldizsár ügyvéd, az ideiglenesen kinevezett tömeggondnok 1865. május 30-ára összehívta a helybeli csődhitelezőket. Érdemes egy pillantást vetni a névsorra, amely 23 főből állt. Közülük kilenc hitelezőt Jurenák Károly képviselt (köztük saját magát is!). Közöttük találjuk a rokonságból a feleséget, Weber Friderikát, a nővért, Jurenák Józsefné Frölich Wilhelminát, valamint Weber Frigyeszt, a bécsi partnerek közül pedig a Zimmermann & Thomas céget, Frölich bécsi bankárát. De illusztris a más ügyvédek által képviselt pesti hitelezők köre is: báró Sina Simon, illetve báró Eötvös József mellett ott sorakozik a szepességi eredetű evangélikus pesti kereskedőcsaládok, a dohányüzletben vagyont felhalmozó Fuchsok egyik leszármazottja, az eredetileg könyvesnek készülő Fuchs Gusztáv vagy a szűkebb rokonai hálózathoz tartozó Heckenast Gusztáv.¹¹

Összeírási és becslési jegyzőkönyv (aktívák): 1865. május 18. – június 17.

Az aktív vagyon összeírása a fenti egy hónap alatt összesen 15 napon keresztül zajlott, s még így sem tudtak mindent a leltárba felvenni. A legnagyobb gondot egyértelműen az okozta, hogy az értékpapírok és a követelések között melyeket lehet fedezett és behajtható követelésnek tekinteni.

⁹ KÖVÉR 1986; HALMOS 1986; HALMOS 2012; HALMOS–KLEMENT 2013.

¹⁰ BFL IV. 1343. j. 45/1866. Csődnyitási kérvény, 1865. máj. 18.

¹¹ Fuchs Gusztáv (1816–1888) nekrológiát lásd *Vasárnapi Ujság*, 1889. jan. 20. E szerint az ötvenes évektől 1866-ig Heckenast Gusztávval közösen borüzletet működtettek. A Fuchs testvérekről, Rudolfról és Gusztávról lásd BÁCSKAI 1989, 107–109. o.

1. táblázat

A leltározás tételei	Könyvérték	Leltári beszámítás	Feleség igénye
I. Ingatlanokban	3600	3600	
II. Készpénzben	3940	3940	
III. Értékpapírokban	49 977	8354	
IV. Arany ékszerekben	50	50	
V. Ezüstneműekben	517	517	517
VI. Bútorokban	2147	2147	828
VII. Követelésekben	213 933	27 271	
VIII. Különfélék	5415	5415	
ÖSSZES*		51 295	1145

* Jegyzések (a még leltározatlan ingatlanok, letétek, fa- és kőkészletek felsorolása értékbecslés nélkül). A feleség igényei pontos leltári tételszám szerint, értékmejelöléssel.

Az értékpapírok közül a zálogban, letétben, kaucióban lévöket nem számították be a ténylegesen értékelhető leltári tételek közé.¹² Ami a követeléseket illeti, ott csak a jó, nyugtatványozott („bescheinigte”) és a jó, de nem nyugtatványozott („unbescheinigte gute”) követeléseket sorolták be a leltári aktívák közé, a kétesnek („dubiosa”) vagy behajthatatlannak („uneinbringbare”) ítélteteket viszont a könyvek alapján összeírták ugyan, de nem összesítették a leltári aktívumok között. Ennek következtében ez a két tétel szenvedte el a legnagyobb értékcsökkenést az összeírás során.

Mérleg és leltár: 1865. július 18.

A véglegesen benyújtott leltár, amely már a passzívákat is tartalmazta, július közepére készült el, és többszöri hasztás után Frölich Frigyes augusztus 10-én letehetette rá az esküt (bár a fakészleteket még ebbe sem vették fel teljes egészében). Az 1865. augusztus 10-én tartott tárgyalás jegyzőkönyvében Frölich Frigyes a kimutatáshoz hozzáfűzte, hogy a jelen leltár azért tér el bizonyos pontokon az előzőtől, konkrétan „a VII. alatt hivatkozott kétséges cselekvő követelések jegyzéke azért tér el a csödleltárban 514. tételtől kezdve a 751. tételig felsorolt összegektől, mert a kereskedelmi könyvek kimutatása szerint némely követelések fen nem állanak többé, mások pedig csak csekélyebb összegben érvényesek”.¹³

¹² BFL IV. 1343. j. 45/1866. 1865. máj. 18. – jún. 17. Az idegen kézben lévő értékpapírok között a legnagyobb tételt a bécsi Stamatz et Co. bankárcegnél 22 465 forint értékben zálogképpen letett értékpapírok tették ki, de nem elhanyagolható tételnek számítottak a Fuchs Gusztávnál zálogképpen, Fábry Pálnál fedezetképpen lévő Pannonia viszontbiztosítási részvények (4000 frt), illetve kereskedelmi banki részvények (4725 frt), nem is szólva a pest-losonczy vasútnál kaucióként elhelyezett 5042 forintnyi sorsjegyről és földtehermentesítési kötvényről.

¹³ BFL IV. 1343. j. 45/1866. Tárgyalási jkv. 1865. aug. 10.

2. táblázat

Activa	Frjt; xr	Leltári beszámítás	Passiva	Frjt; xr
I. Ingatlanok	6212,00	6212,00	I. Váltóhitelezők	58 600,00
II. Készpénz	6205,20	6205,20	II. Könyvhitelezők Bécsben	74 258,45
III. Értékpapírok		22 367,24	III. Könyv- és nyugtatványozott hitelezők Pesten	45 888,15
Ad III. Értékpapírok letétben**	31 849,21		IV. Könyvbeli nem nyugtatványozott hitelezők és kisebb számlák	2513,91
IV. Nyugtatványozott jó követelések	25 135,80	25 135,80		
V. Nem nyugtatványozott jó követelések	3058,19	3058,19		
VI. Bútorok és berendezési tárgyak	***1239,90	1474,48		
VII. Nyugtatványozott kétes követelések	30 176,895			
VIII. Nem nyugtatványozott kétes követelések	17 534,94			
IX. Nem nyugtatványozott behajthatatlan követelések	122 551,84			
X. Különböző fakészletek*				
ÖSSZES		64 452,91	ÖSSZES	181 260,51
			Fedezett hitelkövetelések**	29 340,83

* Még nincs teljesen felvéve.

** A letétben lévő értékpapírok I. H. Stametzer et Co. (Bécs), valamint Fuchs Gusztáv és Fábry Pál (Pest) hitelköveteléseinek fedezetül szolgáltak.

*** Frölich Frigyesné tulajdonában.

A csödválasztmányi jegyzőkönyv (1865. szeptember 16.)

A csödtömeggondnok, Fuchs Gusztáv három javaslatot terjesztett elő:

- A tömeghez tartozó értékpapírok árfolyamának nap mint nap történő esése miatt azok mihamarabbi értékesítését tartja szükségesnek
- Nyitra, Bars és Hont megyében a tömeghez tartozó vasútfelszerelési fakészletek (Slecperek) és nyers tölgyfatörzsek az időjárás viszontagságai miatt romlásnak indultak, minél előbb magán úton értékesítendőek.
- Frölich Frigyes eddig használt lakásából hamarosan kihurcolkodni kénytelenítettven, az ott létező bútorzat megvételére jutányos áron vevők ajánlkoztak. Utasított, hogy „szabad kézből ugyan,” azonban „legalább 5%tólival a becsáron felül” adja el.

A bukás okainak előterjesztése (1865. november 20.)

A hiányzó tételek pótlólagos számbavétele után nem maradt más hátra, mint részletesen feltárni azokat az okokat, amelyek a csőd nyitásához vezettek. Frölich ebben a dokumentumban alapján véve megismétli, amit a csődnyitáskor fő okokként megjelölt (de részletesebb magyarázatokat is fűz ahhoz):

- A kereskedésnek pár év óta beállott pangása;¹⁴
- Nagy és közvetlen veszteség, melyet Pollák L. B. bécsi lakos megszökése okozott, aki hosszú évek óta hűséges megbízottja volt. Vagyonát hitelezői lefoglalták (adóssága 64 108 Ft 85 xr). Az adósság két forrásból keletkezett:
 - a) Faüzletben szükséges készpénz előlegezése váltóintézményekben,
 - b) Vasúti társaságoknál Frölichnek járó fizetések felvétele;
- Vasúti talpfák és a megvelt erdőrészek körüli veszteségek (Nyitra, Bars és Hont megyében: 21 834 Ft 67xr);
- Vasúti igazgatóságoknál letett biztosítékok (váltóelfogadványok Pollák L. B. intézése folytán: 15 200 Ft);
- Dumtsa Ignác fizetéseit, bár nem nyilvánította, de tetteleg megszüntette (hitelezőinek körülbelül 16%-ot fizetett; veszteség: 14 301 Ft 80 xr);¹⁵
- Báró Orczy Lajos 3 kötelezvényéből 1896 Ft 71 xr veszteség;
- Több évi rossz termés, az adók nyomása, a csekély gabonaárak, a magas napszám a Bánságban lenyomta a föld értékét (a fiskusi birtok több évek során veszteséges, záloglevelekben 30 000 ft kölcsönt vett fel rá a Magyar Földhitelbanknál; árfolyam szerinti eladásuknál 6000 ft veszteség);
- Birtok eladása – bár a földérték hanyatlása ellenére drágán adta el – 24 709 Ft 58 xr veszteség;
- Pesti Lipótváros Sas u. 2. sz. alatti háza eladásán 33 293 Ft 67 xr veszteség;
- Be nem hajtható követelések (gyertyagyár, Royko St. Fr.; Fest K. L. stb. – 33 487 Ft 16 xr);
- Kétséges követelések a csődleltárban (158 663 Ft 67 xr), ám ebből le kell vonni a Vay Gyulánál (3442 Ft 42 xr) és a Pollák L. B.-nél (64 108 Ft 85 xr) már elveszettnek tekintett, összesen 67 513 Ft 27 xr-t. Így marad kétes követelés 91 150 Ft 40 xr;
- A kimutatott veszteséghez (218 517 Ft 90 xr) hozzáadván a csődleltárbeli kétséges követelésekből 91 150 Ft 40 xr-t, az összes veszteség 309 668 Ft 36 xr;
- „...üzletemben és vállalatimban oly szerencsétlenségek értek melyeket lehetetlen hibámul rovni [sic!] fel. Nem vállalataim meggondolatlansága okozta a veszteséget, nem is hanyagságom, hanem a sorsnak minden emberi számítást meghíúsító hatalma.” „És így áldozatul estem egy megfoghatlan [sic!] véletlenségnek melynek oka nem voltam. Mindezeknél fogva esedezem alázatosan méltóztassék bukásomat vétlennek kimondani.”

Táblázatos formában összefoglalva talán áttekinthetőbb a veszteségjegyzék:

¹⁴ A pesti csődök első nagyobb hulláma az 1862–1865 közötti periódusra, az Ignaz Plener pénzügyminiszterről elnevezett mesterséges pénzszűke időszakára esett. Lásd KÖVÉR 2011.

¹⁵ Dumtsa Ignác Dumtsa Demeter pesti görög nagykereskedő veje és társ az após által alapított cégben. Cégük valójában már 1857-ben csődöt jelentett.

3. táblázat

Veszteségek	Ft; xr
Pollák L. B.-nél	64 108,85
Erdőknél és faanyagoknál	21 834,67
Biztosítékokban	15 200,00
Vay Gyulánál	3404,00
Dumtsa Ignácnál	14 301,00
Br. Orczy Lajosnál kamatokban	1896,71
Kőanyagoknál	781,10
A fiskuti birtoknál	30 209,58
A 2 Sas utcai háznál	33 293,67
Behajthatatlan követelésekben	33 487,16
Kétes követelés (maradvány)	91 150,40
ÖSSZES VESZTESÉG	309 668,36

Végigtekintve a veszteséglistán, Lónyay Menyhért bevezetesként idézett mondataival szemben első látásra feltűnik a bukást okozók interkonfessionális jellege: zsidók, evangélikusok és görögkeletiek minden konfliktus közepette együtt szerepelnek a kárvallottak társaságában. Frölich evangélikus volt, de a csődje nem. Az is tanulságos ugyanakkor, hogy a családi hálózathoz tartozó nevek és vállalkozások (Fest, Royko, gyertyagyár stb.) milyen magától értetődő természetességgel bukkannak fel a behajthatatlan követelések sorában. Pedig az okokat feltáró nyilatkozat utolsó mondatai olvastán a „sors minden emberi számítást meghíúsító hatalmára”, a „megfoghatlan véletlenségre” való hivatkozásnál könnyen asszociálunk a protestáns etika determinációs beállítódására, bár az is lehet, hogy egy, a következményektől féltő, a történetek előtt értetlenül álló ember megrendülését látjuk.

Mire is gondolhatott Lónyay, amikor Frölich szakértelmén túli terjeszkedésében jelölte a bukás okát? A talpfa-és kőkészletek láttán nyilván a vasútépítésre. Nem a csődperből, hanem más utalásból tudjuk, hogy Frölich Frigyes volt 1863-ban a Pest–Salgótarján vasút első szakaszán az alépítmények egyik fővállalkozója. Annak a vasútnak, amely 1865 nyarán maga is csődbe került (POGÁNY 1980, 121., 106. o.). Azt persze sohasem lehet előre tudni, hogy az ember mikor lesz rossz helyen. Mint ahogy azt Lónyay sem láthatta előre, hogy 1866-ban bekövetkezett halála után az eredetileg hugenotta családból származó Malvieux „emissív és incasso” banküzletének nem akadt a családban folytatója, ezért a céget a végrendelet utasítása szerint el kellett adni, s ezen a bázison fejlődött aztán ki egyik részvénytársasági nagybankunk, a Magyar Leszámtóló és Pénzváltó Bank („früher C. J. Malvieux” kitételrel).¹⁶

Végül Frölich Frigyesnek sikerült egy év alatt a bejelentett hitelezőkkel bíróságon kívül kiegyezni, 1866. november 5-én csődmegszüntetésért folyamodott. Ehhez jegyzőkönyvben mellékelte annak kinyilatkoztatását, hogy a nevezettek a csődmegszüntetésbe beleegyeztek (1866. november 8.). A cég azonban nem kezdte újra működését. Mint említettük, a hivatalos cégnyilvántartásból sem törölték. Az 1873-as pesti virilisjegyzék előkészítő anyagából csak annyit tudunk, hogy Fröhlich [sic!] Frigyes „tőkepénzes” nevénél a Sas utca 2. szám alatti háznál korábról

¹⁶ KÖVÉR György 2012. A pesti kereskedő-bankár „ezüst-kora” 1847–1873. In: uő: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.* Budapest. 159–160. o.

nyilvántartott 267,50 forintnyi jövedelemadó és a 10,99 forintnyi személyes kereseti adó összegét egy kéz áthúzta, és föléírta aktuális információként vastag irónnal: „megszűnt”.¹⁷

A Frölich János Sámuelről elnevezett cég valóban eltűnt, de a cégfőnök, Frölich Frigyes továbbra is jelen volt a pesti bankvilágban: az 1870-es évektől haláláig igazgatósági tagja volt az 1869-ben alapított Magyar Jelzálog-Hitelbanknak.¹⁸ Mint ahogy fia, Frölich Gusztáv eredetileg, 1881-től szintén igazgatósági tagként szerepelt a Magyar Országos Bankban, s csak Lónyay lemondása után lett a bank egyik alelnöke.¹⁹ De vajon mindkettejük párhuzamos jelenléte a kiegyezés utáni részvénytársasági vezető rétegben tényleg azt jelenti, amit Hanák Péter állított, hogy Gusztáv „apja örökébe lépett” (HANÁK 1992, 105. o.)? S miben is állt ez az örökség? Mennyiben sikerült a csőd révén a család vagyonának legalább egy részét megmenteni?

Bármennyire próbáltuk „visszailleszteni” az 1865-ös csődöt a Frölich család történetébe, számos kérdés nyitva maradt. Többek között például az, hogy létezett-e valamilyen kontinuitás Frigyes és Gusztáv vállalkozásaiban vagy legalább „vállalkozói mentalitásában”. Hiszen a feldolgozások szerint mindkettőjüket jellemezte az egyébként távolról sem mindig sikeres bankok és iparvállalatok iránti erőteljes érdeklődés.

Ennek a rövid konferencia-előadáson alapuló írásnak természetesen nem feladata, hogy kidolgozza a következő generáció s benne Frölich Gusztáv pályaképét. Hagyatéki iratait kézbe véve, kitekintésként fel kell hívnunk a figyelmet egy korábban számításán kívül hagyott körülményre. A végrendeletnek egyik bevezető passzusa magyar fordításban így hangzik: „A hagyatékomat képező vagyon, amely legnagyobbrészt szeretett feleségemtől és jó anyámtól származik [herrührt], ma öt részből áll.”²⁰ Nagy a kihívás, hogy a női juss kutatásával folytassuk a Frölich család vagyonának intergenerációs történeti vizsgálatát! Mindenekelőtt azt lenne érdemes tudni, hogy mikor és miből lett „a családnak” újból birtoka Temes megyében, ha egyszer az apa, Frigyes, bár veszteséggel, de eladta a fűskuti gazdaságot.²¹ Kétségtelen, hogy a továbblépéshez olyan forrásnyomokon kell elindulnunk, amelyek túlmutatnak a csőd- és a hagyatéki leltárak elemzésén.²²

¹⁷ BFL IV. 1303. j. Pest város legnagyobb adófizetői, 1873.

¹⁸ *Magyar Compass*, III. évf. 1875. 35. o.; *Magyar Compass*, 1889–90. XVII. évf. 145. o. Közben egy rövid ideig a hetvenes évek végén a bank alelnöke is volt: *Magyar Compass*, V. évf. 1877. 15. o.

¹⁹ *Magyar Compass*, XI. évf. 1883. 147. o.

²⁰ BFL IV. 1411. b. 426/1887. A levéltár eredeti cédulakatalógusában a hagyatéki anyag Frölich Gusztávné neve alatt szerepelt. A pontos jelzettel Hanák nem adta meg, viszont a végrendelet német szövegét és magyar fordítását is közölte. HANÁK 1992, 107–111. o. Az idézet: 109. o.

²¹ Halála előtt nem sokkal Frölich Gusztávné Kempter Augusztá eladta az apjától ajándékba kapott fűskuti birtokait férjének, Frölich Gusztávnak. A vételár 46 000 Ft volt, amelyből 30 000 forintot a vevőtől „az előző években kapott különböző összegek” tettek ki, 16 000 forintot pedig a férj a Magyar Földhitelintézet 5%-os zálogleveleiben fizetett meg. BFL VII. 168. Görgei István közjegyző iratai. 450/1886. (1886. dec. 7.) Itt persze nyitva marad a kérdés: mikor és hogyan került Kempter Henrik tulajdonába a fűskuti birtok? Az 1888-as országos virilisz jegyzékben fűskuti birtokosként Frölich Gusztáv 1208 Ft egyenes adót fizetett. *Magyar Almanach*, 1888. 109. o.

²² Frölich Gusztávné végrendelet hátrahagyása nélkül hunyt el 1886. december 27-én. Hagyatéka a levéltári anyag szerint mindössze 9000 forintnyi magánkövetelésből állt, amely kölcsönt még apja, Kempter Henrik nyújtotta egy stuttgarti házra betáblázva. BFL IV. 1411. b. 426/1887. A fűskuti birtok vételáraként megjelölt záloglevelek nem alkották részét a leltárnak. Ugyanakkor míg Frölich Gusztáv 1891-es hagyatéki leltárában 24 000 Ft névértékben találunk földhitelintézeti zálogleveleket, fűskuti ingatlan csak 1600 forint becsértékben szerepelt. Mint a telekkönyvi kivonatból megállapítható, ezeket a 8 holdnyi félúrbéres külső telkeket 1887-ben vásárolta. BFL IV. 1411. b. 426/1887. A végrendelet idézett passzusa és a közjegyzői adásvétel tükrében nem maradt kétséges, hogy az asszony halála előtt férje rendelkezésére bocsátotta saját vagyonát.

Hivatkozott művek

- BÁCSKAI Vera 1989. *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Budapest.
- FEST Imre 1999. *Emlékirataim.* Budapest.
- HALMOS Károly – KLEMENT Judit 2013. Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásérté-
kükről. *Korall*, 14. évf. 54. sz. 141–153. o.
- HALMOS Károly 1986. Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári
társadalom.* 1. köt. *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. 305–320. o.
- HALMOS Károly 2012. A csőd intézményének rövid története. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf. 5. sz. 540–557. o.
- HANÁK Péter 1992. Bérház a körúton. In: uő (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest. 97–120. o.
- HANÁK Péter – HANÁK Katalin 1964. *A Magyar Pamutipar története 1887–1962.* Budapest.
- KOMÁRIK Dénes 1995. Feszl Frigyes és megbízói. *Budapesti Negyed*, 3. évf. ősz. 9. sz. 20–21. o.
- KÖVÉR György 1986. Egy kereskedő-bankár kapcsolattrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Á. Varga
László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom.* 1. köt. *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* Nógrád
Megyei Levéltár, Salgótarján. 321–329. o.
- KÖVÉR György 2011. Válság válság hátán. In: *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században.*
Szerk. Katona Csaba. Szombathely. 11–23. o.
- KÖVÉR György 2012. A pesti kereskedő-bankár „ezüst-kora” 1847–1873. In: uő: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanul-
mányok.* Budapest.
- MANCHIN Mihály 2006. *A francia tőke Magyarországon a dualizmus korában. Eugène Bontoux és az Union Générale befek-
tetései Magyarországon.* Szakdolgozat, ELTE.
- NAGY Lajos 1975. Budapest története 1790–1848. In: *Budapest története.* 3. köt. *Budapest története a török kiűzésétől a már-
ciusi forradalomig.* Budapest.
- POGÁNY Mária 1980. *Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873).* Budapest.
- SÁNDOR Vilmos 1954. *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900.* Budapest.
- TÓTH Árpád 2001. A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. sz. első felében. *Korall*,
tavasz–nyár. 3–4. sz.
- VÖRÖS Károly 1979. *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* Budapest.
- WIENER Moszko 1902. *A magyar cukoripar fejlődése. Adalékok a mezőgazdasági ipar multja, jelene és jövőjéhez.* 1. köt. *A ma-
gyar cukoripar története 1888-ig.* Budapest.

Kövér György (1949) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének egyetemi tanára, a Társadalom- és Gazdaságtörténeti PhD Program vezetője, az MTA doktora, az MTA Gazdaságtörténeti Bizottságának elnöke. 2012 óta az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport vezetője. Fő kutatási területe a 19. és 20. századi gazdaság- és társadalomtörténet. Újabb könyvei: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek* (Osiris, 2011); *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok* (BFL, 2012).
(Fotó: Horváth Szabolcs)

Kertész
Botond

Zay Károly és a zsidó emancipáció

Azt talán még az utca embere is tudja, hogy a legnagyobb magyar „címét” Széchenyi István viseli. E tanulmány legtöbb olvasójának az sem lesz újdonság, hogy Kossuth Lajos nevezte annak. A híres mondat így szól: „Ujjait a kor ütőerére tevél, és megértette annak lüktetéseit, és ezért, egyenesen ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak.”¹ Kossuth szerint tehát Széchenyit „kor-szerúsége” tette naggyá, sőt a legnagyobbá. Tanulmányom főszereplője, Zay Károly evangélikus egyetemes felügyelő éppen ezzel a nagyon értékes tulajdonsággal, a kor lüktetésének érzésével nem rendelkezett. Vehemensen képviselt nézetei általában fél, de esetenként akár másfél száz évvel is megelőzték korukat, a 19. század negyvenes éveit. A mindent jobban tudó utókor pedig némely előremutató gondolatáért máig igen büszke lehet rá, más meglátásaiért pedig a méltóságos gróf helyett is időként szégyelli magát. Széchenyi és Zay Károly kortársak, sőt egy ideig még politikai eszmetársak is voltak. Éppen a zsidó emancipáció megítélése okozta kettőjük között a legnagyobb meghasonlást.

A Zay család a legrégebbi arisztokrata nemzetségekhez tartozik, bizonyíthatóan a 13. századig vezethető vissza, önmagukat a honfoglaló Lója nemzetségtől származtatták (Zay Károly írói álneve Lója Károly volt). Bárói címet 1560-ban kapott a család, amely a 16. századtól kezdve folyamatosan elkötelezett volt a reformáció lutheri ága iránt. Az evangélikus egyház első egyetemes felügyelője – legfőbb világi vezetője – Zay Péter, Zay Károly nagyapja volt 1758-tól. Bár gyakorlati jelentősége nem volt, a család egyházi és közeleti tekintélyét jelzi, hogy a 18–19. századi nádorválasztások alkalmával rendre őket tartották az egyik protestáns jelöltnek, a hagyományt Zay Károly is folytatta 1847-ben (NAGY 1865, 12: 329–339. o.). (Ekkorra a Habsburg család tagjai töltötték be a nádori tisztséget, de a törvény 1790-től előírta legalább két jelölt, köztük egy protestáns állítását.)

Zay Károly 1797. február 12-én született Sopronban. Nevelése annyiban tért el az arisztokrácia hagyományaitól, hogy nyilvános iskolákba járt Sopronban, majd Pozsonyban.² Ez utóbbi helyen jogi végzettséget szerzett, majd ügyvédbojtár lett Mailáth György pozsonyi alispán mellett. 1820-ban vette feleségül Prónay Saroltát, akitől nyolc gyermeke született. A Zay nemzetség mellett a Prónayak és Radvánszkyak voltak az egyházi igazgatásában legaktívabban részt vevő evangélikus főnemesi családok. Házassága után néhány évig bucsányi birtokán gazdálkodott, az 1825-ös rendi országgyűléstől kezdve vett részt az országos közéletben mint a felsőház tagja (ismét egy párhuzam Széchenyivel). Kezdetektől fogva a szabadelvű főúri ellenzék tagja volt. Széchenyi programját nemcsak fellépésével, de anyagilag is bőkezűen támogatta: az Akadémia alapításához 2000 Ft-tal járult hozzá, és a lónemesítésnek is mecénása volt éveken keresztül. 1826-tól 1835-ig a dunáninneni táblai bíró, 1827-től császári, királyi kamarási címet kapott. Apját, Zay Imrét leszármazottaival együtt 1830-ban emelték grófi címre. Az 1840-es évektől kezdve

¹ „Felelet” a *Kelet népére* 1841-ben.

² A protestáns főnemességnél azért találunk erre példát: Podmaniczky Frigyes is nyilvános iskolákban végezte tanulmányait (PODMANICZKY 1984).

a Kossuth–Széchenyi-vitában Kossuth oldalára állt. 1843–44-ben a Védegylet egyik legbőkezebb támogatója volt. A hazai ipar megteremtéséért maga is sokat tett: zayugróci birtokára posztógyárat, majd üveg- és cukorgyárat telepített. A kortársak véleménye szerint bucsányi birtokán létrehozott mintagazdasága igen jól jövedelmezett.³

1838-tól a dunáninneneni egyházkerület felügyelője volt, 1840-ben egyetemes felügyelővé választották. Tisztségének hivatalos neve „egyetemes egyházi és iskolai felügyelő” volt, leginkább maradandót és előremutatót ez utóbbi téren alkotott. Mivel a protestánsok féltékenyen ügyeltek arra, hogy oktatási rendszerüket függetlenül alakítsák ki, ezért a *ratio educationist* és az azt követő rendeleteket sem tartották magukra nézve kötelezőnek. Az evangélikus iskolák oktatási rendje, tantervei egymástól függetlenek voltak. Zay 1841-ben saját birtokára hívta meg kéthetes tanácskozársra az evangélikus felsőbb iskolák képviselőit, ahol egységes fegyelmi szabályzat és tanterv alapjait tették le. A tervezet nem jutott oly sok hasonló elképzelés sorsára, a felügyelő erélyének köszönhetően 1845-re az érdekeltek részletesen megvitatták és elfogadták (SZELÉNYI 1917, 130–137. o.). A zayugróci néven ismert első – és egyetlen – egységes evangélikus tanterv 1850-ig maradhatott érvényben, amikor az abszolutizmus egységes iskolai szabályokat vezetett be. Témánk szempontjából az egységes fegyelmi szabályzat egyetlen pontját hadd idézzem szó szerint: „Az isteni tiszteletben buzgósággal részesüljön mindenki, az úrvacsorávali élést soha el ne mulassza. Más valláson lévőkét áhítatosságukban zavarni szigorú büntetés, sőt iskolából elutasítás alatt is tilos.”⁴

Zay Károlyt leginkább a szlovák történelmi emlékezet őrizte meg mint a legvérmesebb magyarosítók egyikét. Szlovákia 2005-ben megjelent, ötkötetes története Grünwald Bélával emlegeti egy sorban: „Grünwald militáns nézeteivel, publicisztikájával felülmulta a nagymagyar állameszme negyvenes-ötvenes évekbeli, ezen a téren szintén megátalkodott képviselőjét és valóra váltóját, Zay Károlyt.”⁵ Noha e rövid megállapításban anakronizmus (nagy magyar állameszme), tárgyi tévedés (ötvenes évek emlegetése) és erőteljes túlzás is olvasható, mégsem teljesen alap nélküli.

Zay Károly már 1840-es egyetemes székfoglaló beszédében is a magyarosítást jelölte meg legfontosabb hivatali céljának. „Nemes Gyülekezet! Van még egy közérdekű nagy ügyünk [...], melyen honunk törvényes állása, szabadságunk fenntartása, a protestantizmus léte alapul; melyben minden hú hazafinak, és soraikban legelől a protestánsoknak, törekvései pontosuljanak. Ezen közügyünk: nemzetiségünk fejlődése, és mint hogy nemzeti élet nemzeti nyelv nélkül lehetetlen – honunk magyarosítása!” (ZAY 1840) Merész elképzelés volt egy olyan egyházban, ahol a hívek relatív többségét (mintegy 40%-át) még mintegy fél évszázaddal később is a szlovákok alkották, 35%-ban német és csak 25%-ban volt magyar anyanyelvű (BALOGH–GERGELY 1996, 163. o.). A nemzetiségi arányok megváltoztatása egyik legkézenfekvőbb módjának a reformátusokkal való unió mutatkozott. Az unió elképzelése

Ismeretlen festő: Zay Károly. 1840 körül

³ Gróf Zay Károly, *Vasárnapi Újság*, 1859/50. sz. december 11. 589–590. o.

⁴ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1842/7. sz. május 19. 78. o.

⁵ CAMBEL 1992, 3: 553. o. Idézi: DEMMEL 2011, 109. o.

látszólag nagy sikereket aratott, 1842-ben határozat is született a megvalósításáról, azonban az egyházkerületek, lelkészek csendes többségének érdektelenségén és ellenállásán a kísérlet megbukott (KERTÉSZ 1997).

Zay Károly fellépett a kibontakozó szlovák nemzeti mozgalom legfontosabb bázisai, az evangélikus teológiai főiskolákon működő szláv önképzőkörök ellen. Már az országos törvény meghozatala előtt előírta az anyakönyvek és jegyzőkönyvek magyar nyelven való vezetését. Az egyetemes gyűlésen azt is elfogadtatta, hogy a jövőben csak magyarul tudó hitjelölteket lehessen lelkésszé szentelni (ZSILINSZKY 1907, 746. o.). Tantervében szerepelt a népiskolákban a magyar nyelv kötelező tanítása is (SZELÉNYI 1917, 131. o.). Zay Károly erőteljes magyarosító kísérlete kevés gyakorlati eredménnyel járt, lényegében csak a szláv nemzeti mozgalom legfőbb korabeli központjai, a líceumi szlovák társaságok megszüntetését és Ludovít Štúr pozsonyi tanári működésének betiltását tudta elérni (KOVÁČ 2001, 107–109. o.). Az adott történelmi helyzetben az általa szorgalmazott törekvéseknek lényegében nem volt realitása. A magyarul prédikáló lelkészeket olyan szuperintendenseknek kellett volna vizsgáztatniuk és felszentelniük, akik maguk sem tudtak magyarul. A színszlovák vidékeken lévő gyülekezetekben és esperességekben még az 1880-as években is csak nehezen lehetett számon kérni – akarat és nyelvtudás híján – a jegyző- és anyakönyvek magyar nyelvű vezetését. Évtizedekkel később sem sikerült elérni Békéscsabán – hogy a Turócbán vagy Trencsénben lévő falusi evangélikus gyülekezetekről ne is beszéljünk –, hogy az elemi iskolákból kikerülő fiatalok magyar nyelvű iskolában tudják folytatni tanulmányaikat (KERTÉSZ 2014). Zay Károly olyan módszerekkel igyekezett magyarosítani evangélikus egyházát, amelyek csak a századfordulón váltak bevett gyakorlattá. Korát ebben is megelőzte, de a türelmetlen magyarosítás úttörőjeként nem lehetünk büszkéek tevékenységére.

A reformkori törvényhozás felfogható a polgári jogegyenlőség kiterjesztésének irányába tett lépések sorozataként. Ezért született meg az 1844/3. törvénycikk – több cikluson keresztül tartott kemény tárgyalások után – a protestánsokról, ami elsősorban a vegyes házasságok kérdésében hozott előrelépést (ZSILINSZKY 1907, 644–651. o.). A zsidóság helyzetét az 1840/29. tc. rendezte. Ez a hat rövid paragrafusból álló törvény bevezetőjében utalt átmeneti jellegére, idézem: „addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ezúttal határozatuk...” A törvény legfontosabb vívmánya az volt, hogy a bányavárosok kivételével megengedte a szabad letelepedést, iparüzést és gyáralapítást. Városi ingatlantulajdont azonban csak ott szerezhettek a továbbiakban, ahol korábban is élhettek ezzel a joggal.⁶ A reformkori országgyűléseken még a szabadelvű ellenzék közül is csak kevesen támogatták a zsidók teljes emancipációját. Az ügy legnevesebb pártfogója Eötvös József volt.⁷

A zsidók emancipációja nem volt tárgya a reformkori protestáns közbeszédnek. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842 és 1848 között megjelent évfolyamaiban egyetlen írás sem foglalkozik a témával. Legfeljebb egy-két odavetett félmondatot olvashatunk arról, hogy immár a zsidók is elnyerhették a polgárjogot, ami, mint láttuk, erősen túlzás. A teológiai tárgyú témákon kívül a kortárs zsidóságról csak a magyar, illetve még inkább a különböző európai országokban működő zsidó missziókról szóló elszórt beszámolókból esett szó – ezek is inkább a „színes híreket” gazdagították.⁸ Egyetlen cikkíró említette meg 1847-ben, hogy Franciaországban a zsidók emancipációja megtörtént, és ez Magyarország számára is példamutatásul szolgálhatna. Az e megjegyzéséhez fűzött lábjegyzetében a cikkíró elismerő hangon emlékezett meg Moses Mendelssohn tevékenységéről és Löw Lipót érdemeiről. Témánk szempontjából csupán egyetlen „szépséghibája” van ennek az írásnak: hogy nem evangélikus, hanem református lelkész tollából született (PAP 1847, 1107. o.).

⁶ 1840. évi XXIX. törvénycikk a zsidókról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5225>. (Megtekintés: 2014. március 28.)

⁷ Felsőtablai hozzászólása mellett a *Budapesti Szemlé*be is irt tanulmányt a kérdéstről 1840-ben. Újabb kiadása: EÖTVÖS 1981.

⁸ Apróságok. *PEIL*, 1846/4. január 23. 92. o.

A zsidó emancipáció témájáról való hallgatást a „félíg tele, félíg üres pohár” jól ismert képével is leírhatjuk. Ha akarjuk, kiolvashatjuk belőle a reformkori protestánsok közönyét a még náluk is sokkal súlyosabb jogfosztottságban élő zsidók iránt, de azt is, hogy az emancipáció folyamata nem váltott ki ellenérzést, és nem sarkallta harcos vitairatok szerkesztésére eleinket. A felekezeti pártoskodás pedig nem állt távol ettől a kortól, az általában „jezsuitizmus” névvel illetett, igen gyakran valós, ritkábban vélt katolikus sérelmek nagy teret kaptak a korszak protestáns közbeszédében. Természetesen a két viszony csak ma tűnik összehasonlíthatónak, a 19. században nem volt olyan közjogi jellegű vallási ütközési felület protestánsok és zsidók között, mint protestánsok és katolikusok között. A zsidó lexikon számon tartja a két pesti protestáns lelkész, Székács József és Török Pál prédikációit, amelyben támogatták a zsidó emancipációt (*Magyar zsidó lexikon* 1929, 223. o.). Ezért meglepő, hogy az általuk szerkesztett *PEIL* ennyire mellőzte a témát. A magyarázat az lehet, hogy Pesten sokkal kézzelfoghatóbb volt a polgárosuló zsidók és protestánsok kapcsolata, mint az ország más területein, ezért a helyi „közönséghez” szóló prédikációikban Török és Székács inkább adott teret a kérdésnek, mint az országos egyházi lapban. Zay Károly kiállítását a zsidó emancipáció mellett a fentiek szerint nem egyháza közvéleményének nyomása okozta.

Mint már említettük, a zsidók helyzetéről rendelkező 1840/29. törvénycikket a törvényhozás is csak ideiglenes megoldásnak tekintette. 1844-ben tárgyalta ismét a kérdést az országgyűlés. Az alsótábla által a felsőtáblának átküldött törvényjavaslat első fele lényegében érintetlenül hagyta az 1840-es törvényt, második része pedig az iskolai rendszer reformjáról intézkedett.⁹ A felsőtáblán 1844. október 1-jén lezajlott rövid vita nem állt elő új javaslatokkal az emancipáció tárgyában, azonban alkalmat adott néhány főrendnek, köztük Széchenyi Istvánnak és Zay Károlynak, hogy elvi álláspontjukat kifejezhessék a zsidó emancipációról. A hozzászólók nagy része a magyar nemzeti fejlődés szempontjából veszélyesnek tartotta a zsidók emancipációjának továbbvitelét. Ezt a vélekedést fogalmazta meg például Wenckheim Béla: „Azok közé tartozom, akik a zsidók emancipációja terén nagy óvatossággal kívánnak előre menni. Ezen országban lakó magyar néposztálynak jobbléte az izraelitáknak mind intelligenciája, mind szorgalma által kockáztatnék.” Wenckheim véleményéhez sokan csatlakoztak (*Főrendi napló* 1844, 6: 305. o.). Néhány jelenlévő még a szabad letelepedés további korlátozását is javasolta. Zay Károly ekkor szólalt meg először a vitában: „Röviden kijelentem, hogy a zsidókat, valamint minden felekezeti és osztályú honpolgárokat törvény által felszabadítani kívánom, de ha ettől elüttem, T.T. rendekkel kezet fogok.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 307. o.) Széchenyi István, Zay Károly véleményére reagálva, egy hosszabb felszólalásban fejtette ki, hogy a zsidók emancipációja a jelen helyzetben ellentétes a magyar nemzet érdekeivel, és nem lehet automatikusan az angol vagy a francia példát követni. „...de egyik túlságból a másikba menvén most az emberiség, az embereket a zsidókkal együtt a szívünkhöz szorítjuk, és most a legnagyobb liberalisták vagyunk; de helyzetünk e részben nem oly kedvező, mint például az angoloké. Az angol nemzet ugyanis elliberáltathatta a zsidófajt, mert ha például én egy palaczk tentát öntök egy nagy tóba, azért a víz nem romlik el, és mindenki ártalom nélkül megihatja a nagy angol ember a zsidó transeaát; ugyanez áll Franciaországra nézve is; de ha a magyar levesbe egy palaczk tintát önt, megromlik a leves, és azt meg nem eheti az ember.”

⁹ *Felséges Első Ferdinánd (...) által (...) 1843-dik évi május 14-ére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél tartott országos gyűlések naplója*. 6. köt. Pozsony, 1844. (A továbbiakban: *Főrendi napló* 1844, 6.) 303. o.

transeát; ugyanez áll Franciaországra nézve is; de ha a magyar levesbe egy palaczk tintát önt, megromlik a leves, és azt meg nem eheti az ember.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 308. o.) Zay Károly visszautasította Széchenyi érvelését: „Az általam igen tisztelt gróf úr engem azzal látszott vádolni, mintha a nemzetiséget fel akarnám áldozni. Tudja az ország, tudja az egész tábla, hogy alig van valaki az országban, ki a magyar nemzetiség előmozdításáért annyit szenvedett mint én; mi pedig azt illeti, hogy veszélyeztetnék, vagy kockáztatnék a a magyar nemzetiség néhány szegény nyomorult polgártársa által, azt hiszem, hogy ha meg tudtuk ótalmazni a németek, csehek, jezsuiták s törökök ellen, kik három századok alatt mindig ostromlották a magyar nemzetiséget, és nem voltak képesek azt eltűrni, már most néhány szegény nyomorult zsidó tudja azt veszélyeztetni. Én azt mondom, hogy a zsidóknak polgárosodása által, elhalván a mostani ivadék, sírjaikból emelkedendik egy új magyar izraelita honpolgárság, melly hazánk előmenetelének, nemzetiségének s dicsőségének előmozdítása mellett buzgón fog törekedni, és e részben a többi honpolgárokkal vetekedni.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 310. o.) Széchenyi Zay szavaira reagálva kifejtette, hogy elvben támogatja a jog-egyenlőséget, ám a zsidók esetében ezt csak fokozatosan vezetné be. Kiváló szónok lévén nem hagyta leütés nélkül azt a magas labdát sem, amelyet Zay Károly a „nyomorult zsidók” emlegetésével feladott. „Azt mondá továbbá a méltóságos gróf, hogy nem tart attól, miként egypár nyomorult zsidó tudná a magyar nemzetiséget veszélyeztetni. Megvallom, hogy egy egész osztályról, mely annyi birtokkal, tiszteletreméltó férfiakkal dicsekszik, így szólani nem mernék, és a zsidókat általánosan nyomorult embereknek nem merném nevezni; és valóban ez egy különös neme a protectionnak, és nem tudom, vajon ezen protectióért nagy köszönetet fognának-e mondani a méltóságos grófnak...” (*Főrendi napló* 1844, 6: 311. o.) A vita folyamán Zay Károly még egyszer felszólalt, arra válaszolva, hogy többen úgy nyilatkoztak, a zsidók jelenlegi helyzete nem engedi meg teljes felszabadításukat. „...ez más szóval annyit tesz, mint őket kitenni az önkénynek, valóban különös állítani, hogy az önkény javára fog szolgálni a zsidóságnak, vagy azt a műveltségre nevelni. Mi a zsidót sárba dobjuk, s azt mondjuk, hogy míg sáros lesz nem fogadjuk be magunk közé; de hogy magát a sártól letisztíthassa, nem adunk neki kezébe keféjét. Mind ezen, mind azon okoknál fogva, mellyeket előbb mondték, most is a mellett vagyok, hogy a zsidók egészen szabadíttassanak fel.” (*Főrendi napló* 1844, 6: 312. o.)

Zay Károly a fent idézett vitában – a műfaj sajátosságainak megfelelően – nem állíthatta fel gondolatainak teljes rendszerét. Ebben az időben fogalmazhatta meg azonban annak a könyvének a kéziratát, amelyben rövid esszéik formájában fogalmazta meg közéleti hitvallását politikáról, vallásról, hitről, az eljövendő új időkről és az elhagyandó régiről. A cenzúra megkerülése érdekében a kötet Lipcsében jelent meg *Dies Buch gehört dem Vaterland* (Ez a könyv a hazáé) címmel. A kötetből kiderül, hogy a zsidó emancipáció kérdése Zay Károly számára sem volt központi jelentőségű. Esszéinek legnagyobb része a szlovákok magyarosításával, a vallásszabadsággal, a jobbágy-felszabadítással, illetve az arisztokrácia politikai feladatvállalásának jövőbeni lehetőségeivel foglalkozott. A zsidó emancipáció kérdését tárgyaló hosszabb gondolatmenete idézett felsőtáblai hozzászólásának részletesebb és világosabb kifejtését adta. A zsidók európai helyzetét úgy írta le, mint akik a kontinens legnagyobb részén fizikailag ugyan már nincsenek törvényen kívül, de lelkileg, szellemileg még igen. A harmadik rend (azaz a nem nemesek) feladata, hogy ne csak jogokat követeljen magának, hanem jogokat biztosítson azoknak is, akik közülük jogfosztottságot szenvednek, azaz a zsidóknak. Igaz, hogy az alapvető jogokat a legtöbb országban már megkapta a zsidóság, ahogyan gyilkos iróniával megfogalmazta: „ehetnek, ihatnak, gyarapodhatnak – éppúgy mint bármely ökor, bármely gazda mezején.” A zsidók életét már nem akarják elvenni azért, hogy Istennek tetsző cselekedetet hajtsanak végre, de jogi értelemben még mindig megsemmisítik őket csak azért, hogy meg ne zavarják néhány keresztyén szabad kufárkodását. (Az eredetiben is szó szerint ezt a kifejezést használta.) A magyar törvényhozás is adott korlátozott polgári szabadságjogokat a zsidóknak, de ezzel a félmegoldással nem közeledtek az igazi cél, a zsidók teljes beolvadásának előmozdítása felé, sőt félszívűségük csak növelte az érintettek jogos elkeseredettségét. Zay Károly szerint

álságos arra hivatkozni, hogy a zsidók addig nem kaphatnak teljes polgárjogot, míg nem lesznek teljesen olyanok, mint a többi nép. Hogyan változhatnak meg, ha továbbra is elnyomás alatt élnek? Sokan, akik a saját hitüket tartják az egyedül üdvözítő vallásnak – tett félre nem érthető célzást Zay Károly a katolikusokra – csak azért nem akarják a zsidók emancipálását, mert zsidók. A felsőtáblán elmondott beszédéhez hasonlóan itt is beszélt a „szegényi zsidókról” – a „nyomorult” kifejezést, tanulva Széchenyi kritikájából, már nem használta –, akiktől nem kell félteni a magyarok szabadságát. Azt azonban egyértelművé tette, hogy a jogkiterjesztés esetén a bevándorló zsidókra gondolt, akik valóban szegények és elesettek voltak a korábbi századok német és oszmán hódítóihoz képest. Írása végén megkapóan írt arról, hogy a keresztyénség és a zsidóság viszonyának végre alapvetően meg kell változnia. „Nyújtsunk testvér-kezet a mi testvéreinknek, akiktől otthonukat és szabadságukat elrabolták, az egész földön szétszórattak, gyűlöltek, üldöztettek, szorongattattak, életükre törtek! A felebaráti szeretetet ne csak nyelvünkkel valljuk, hanem szívünkbe is foglaljuk. A keresztyénség a zsidók számára végre ne a türelmetlenség, a szívtelenség, hanem a szeretet egyháza legyen!” Ezt a nemes és ma is iránymutató gesztust is a nemzeti politika összefüggésébe helyezte Zay Károly, amikor így fejezte be írását: „A régi zsidó meghal, a mózesi polgártárs feltámad, amely vagy teljesen magyarrá válik, vagy a szabadság oltáránál testvéri kezet ad!” (ZAY 1845, 132–135. o.)

Könyvének más fejezeteiben is találunk utalásokat a zsidók helyzetére. A Habsburg Birodalom jövőjét tárgyaló esszéjében arról vallott Zay Károly, hogy a birodalom csak akkor maradhat meg, ha az azt alkotó felekezetek, nemzetek, politikai frakciók érdekeit kiegyenlíti, jogos követeléseiket kielégítik, és így segítik elő egybeolvadásukat. Ilyen jogos igénynek nevezte a protestánsok, keleti keresztyének és zsidók teljes vallási egyenlőségének és viszonyosságának törvényes biztosítását (ZAY 1845, 146–147. o.). A zsidó emancipációnak a vallási egyenlőség keretében történő tárgyalása a korszak liberális ellenzékének törekvése volt. A szintén evangélikus Kossuth is hasonlóan vélekedett a kérdéssel az 1840-ben meghozott törvény kapcsán és az 1844-es vita idején is. Zay Károly azonban Kossuthnál is nagyvonalúbb volt, amennyiben nem kötötte az emancipációt a zsidó egyházszerkezethez „modernizálásához” (ZAKAR 2004, 51–54. o.).

Egy zsidó jótékonyági bál ellen szervezett bécsi tüntetés hatósági feloszlása kapcsán azt írta Zay Károly, hogy a zsidóság az egyetlen valódi főpap, Isten igazi választott népe. A zsidókat elnyomni akarók elleni erőszakos hatósági fellépést helyeselte. A kisebb előítéletek ellen lehet ugyan felvilágosítással harcolni, a súlyosabbak ellen azonban akár az erőszak is megengedett (ZAY 1845, 207–218. o.).

Láttuk, hogy a felsőtáblán folyó vitában a legtöbben – köztük Széchenyi is – a zsidó pénztőke befolyásának korlátozása érdekében hátráltatták a zsidók emancipációját. Zay Károly sem tartotta jónak a pénztőke befolyásának megnövekedését, a korabeli magyarországi arisztokrata vélekedésekkel teljesen megegyezően. Egy elégikus hangvételű esszéjében, melyben az arisztokrácia szerepének megújításáról írt, arról elmélkedett, hogy milyen cudar világ az, ahol „Ábrahám megkeresztelt és megkereszteletlen gyermekei” elől félre kell húzódnuk a született arisztokratáknak az uralkodók előszobáiban (ZAY 1845, 163. o.). A kötetet záró esszéjében az arisztokrácia hanyatlását vizionálta, melyben vagy a „megkeresztelt, illetve megkereszteletlen” pénztőke martalékává válik vagyona, vagy maga is beáll a Mammon könyörtelen kiszolgálói közé (ZAY 1845, 380–381. o.). Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Zay soha nem „zsidó”, hanem minden esetben „megkeresztelt és megkereszteletlen” pénztőkéről beszélt. Ezzel igyekezett elkerülni azt, hogy a nagytőke iránt érzett ellenszenvét bármely olvasója a zsidók iránti elutasításként értelmezze.

Vajon miért állt Zay Károly olyan határozottan, elv- és kortársai nagy részét évtizedekkel megelőzve a zsidók emancipálásának ügye mellé? Első, kézenfekvő válaszuk lehet következetes – vagy a másik oldalról nézve, doktrinér – liberalizmusa, melyet 1844-ben folytatott vitájukban Széchenyi is a szemére vetett. Zay megalkuvás nélküli szabadelvűsége a kortársak számára a legszélesebb körben ismert volt. Az 1839/40-es országgyűlésről tudósító bécsi titkosszolgálati jelentés szerint „a legszemtelenebb kifejezésekkel izgatott a sajtó- és szólásszabadság mellett, a

conservativokat minden alkalommal polgártársaik elnyomóinak nevezve” (FUKÁRI 2008, 121. o.). Liberalizmusa mellé – amely, mint láttuk, teljes mértékben összefért nála a szlovákság elmagyarosításának programjával – jó adag filantropia is társult. Idézett könyvének egyeik esszéjében a halálbüntetés eltörlésének szükségességéről értekezett, amivel nem is ötven, hanem százötven évvel előzte meg korát (ZAY 1845, 198–199. o.).

Zay Károly szabadelvűségének egyik forrása protestáns hite volt (ő maga is protestánsnak, és nem evangélikusnak nevezte vallási meggyőződését). A liberális teológia elvei a magyarországi evangélikusok között az ő műveiben érhetők leginkább tetten. Könyvének egyik esszéjében az emberi szellem fejlődésének lépcsőfokait írta le. A keresztyénség szerinte az antik görög, római és zsidó gondolkodás ötvöződéseiből született, és addig fog virágozni, amíg a gondolat szabadságát semmi sem korlátozza. A keresztyénség első, legfejletlenebb formája a katolicizmus volt, amikor az emberiség még nem volt elég érett a dogmák által közvetített monoteizmus elfogadására. A második lépcsőfok a protestantizmus, amely a dogmák helyett a Szentírás szabad vizsgálatát tette meg hitelvi alapjává. A protestantizmus egyenes következménye a racionalizmus, mely a még fejletlenebb unitarizmushoz vezetett. A keresztyénség legmagasabb rendű kiteljesedése a tiszta deizmus. Érezzük, hogy a kronológia nem erőssége ennek a gondolatmenetnek, de ennél is tovább ment Zay, amikor azt mondta, hogy Magyarországon a katolicizmus Géza és István uralkodásával, a protestáns kor pedig a türelmi rendeletet kodifikáló 1791-es törvénnyel érkezett el. A történeti áttekintésből így a reformáció és ellenreformáció kora nagyvonalúan kimaradt. Miután 1844-ben az unitárius felekezet is bevett vallássá lett Magyarországon, nyitva áll az út a következő fokozat, a vallási tökéletesség, a deizmus felé (ZAY 1845, 338–339. o.).

Egy másik esszéjében arról írt, hogy vége azoknak az időknek, amikor halálos bűnnek tekintették, ha valaki Krisztus isteni mivoltában kételkedett. Az unitáriusok elismerése megteremtette azt a lehetőséget, hogy Krisztust lélekben imádjuk és kövessük, és személyére mint követendő példaképre tekintsünk (ZAY 1845, 182–183. o.). Az evangélikus egyetemes felügyelő kevésbé biblikus és legkevésbé sem hitvallásos gondolatai nemcsak a mai teológusok és egyháztagok számára hathatnak megbotránkoztatóan, hanem a kortársak kritikáját, esetenként dühös ellenkezését is kiváltották.¹⁰ Azt azonban megvilágítják számunkra, hogy miért volt természetes és magától értetődő Zay számára a feltétel nélküli zsidó emancipáció támogatása.

1848–49-ben kizököknt az idő. A „kor-szerű” Széchenyi és a korát rendre megelőző Zay Károly is lelkesen, de egyben aggodalommal fogadta az eseményeket. Az áprilisi törvények kodifikálása után tette közzé egyetemes felügyelői nyilatkozatát, amely hangsúlyosan foglalkozott a rend fenntartásával: „[...] a' béke, rend és csend erélyes fenntartása, mert rend és csend nélkül nincsen szabadság, és így a' csend- és rendbontás a' ó' polgári bűnök legundokabbika, a' béke, rend és csend pedig a' hon és királyhozi tántoríthatlan hűség, a' felelős minisztérium tagjai iránti őszinte bizodalom – rendelményei iránti teljes tisztelet – és minden osztályú, felekezetű és nemzetiségű honpolgárnak testvéri egyetértése által tartatik föl eredményteljesen. Isten, haza, király, szabadság, béke!” A rendre és békére intő felszólítás nemcsak a Batthyány-kormány elképzeléseivel csengett egybe, hanem Zay Károly saját meggyőződését is hűen kifejezte.

A szabadságharc leverését követően Széchenyi István és Zay Károly is kivonultak, kiszorultak a nyilvános közéletből. Széchenyi nem élhette meg a polgári korszak beköszöntét. Zaynak elvileg lehetősége lett volna visszatérni a nyilvánosság elé az alkotmányosság helyreállítása idején, de ő inkább birtokaira visszavonulva élt 1871-ben bekövetkezett haláláig. 1860-tól az egyetemes felügyelői tisztséget is lehetősége lett volna ismét betölteni, de egyházi pozíciót sem vállalt. Életművét, zajos politikai csatározásait szinte „elégikus fénnel” vonja be, hogy a zsidó eman-

¹⁰ *Einge Gedanken aus dem slaw. Schrift. Unia, oder Vereinigung der Lutheranern mit der Calvinern in Ungarn*, von Jos. M. Hurban. EOL AGE II.d. 11;1.

cipáció kérdésében ugyan megélhette, hogy a kora „utolérte”, ő mégis visszavonultságban maradt. Mintha nemcsak egy közéleti karrier, hanem egy határozott meggyőződés is kettétört volna a forradalom és szabadságharc idején.

Széchenyi életműve akkor is tartósabb hatásúnak bizonyult, ha Zay elképzeléseiből később több meg is valósult. Zay Károly úttörő szerepére, progresszív gondolataira azonban alig-alig hivatkoztak. A magyar történeti emlékezet szinte elfeledte, a szlovák történetírás pedig elsősorban Zay Károly kétségtelen politikai hibáira, tévedéseire emlékszik vissza. „Kor-szerűtlennek” lenni hálátlan szerep: az „elértélt” gyakran az utókor sem adja meg.

Hivatkozott művek

Apróságok. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1846/4. január 23. 92. o.

BALOGH Margit – GERGELY Jenő 1996. *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. 2. köt. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

CAMBEL, Samuel 1992. *Dejiny Slovenska*. 3. köt. Bratislava. 553. o. Idézi: DEMMEL József 2011. *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony.

EÖTVÖS József 1981. *A zsidók emancipációja*. Budapest.

Felséges Első Ferdinánd (...) által (...) 1843-dik évi május 14-ére rendelt Magyar-országgyűlésen a méltóságos fő-rendeknél tartott országos gyűlések naplója. VI. Pozsony, 1844.

FUKÁRI Valéria 2008. *Felső-Magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század*. Pozsony.

KERTÉSZ Botond 1997. Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. *Protestáns Szemle*, 44. évf. 4. sz. 245–281. o.

KERTÉSZ Botond 2014. *Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv élete*. Békéscsaba. (Megjelenés alatt.)

KOVÁČ, Dušan 2001. *Szlovákia története*. Pozsony.

Magyar zsidó lexikon. Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929.

NAGY Iván 1865. *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 12. köt. Pest.

PAP István 1847. Pótlék a magyar prot. lelkipásztorok polgári állására tett pillanathoz, mint felelet az ellennézetekre. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 6. évf. 42. sz. október 12. 1107. o.

PODMANICZKY Frigyes 1984. *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből. 1824–1844*. Szerk. Steinert Ágota. Helikon, Budapest. Web: <http://mek.oszk.hu/00900/00957/00957.pdf>. (Megtekintés: 2014. március 28.)

SZELÉNYI Ödön 1917. *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig*. Pozsony.

ZAKAR Péter 2004. „Édes Anyánk, ki a földön vagy”. Kossuth Lajos egyházpolitikai nézetei. In: Kertész Botond (szerk.): *Kossuth és az egyházak*. Luther Kiadó, Budapest. 43–61. o.

ZAY Károly 1840. Beszéd, melyet csömöri Zay Károly gróf a magyarországi ágost. vallást követők főfelügyelőjévé lett választásakor tartott Pesten szeptember 10-kén 1840. *Társalkodó*, IX. évf. 75. sz. november 16.

[ZAY Károly] 1845. *Dies Buch gebört dem Vaterland*. Leipzig.

ZSILINSZKY Mihály 1907. *A magyarboni protestáns egyház története*. Budapest.

Kertész Botond történelem és levéltár szakon végzett az ELTE-n, majd hittantanár szakon az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. Az ELTE Történettudományi Doktori Iskoláján 2003-ban kapott PhD fokozatot. Dolgozott az Evangélikus Országos Levéltárban, jelenleg az Evangélikus Országos Múzeum tudományos munkatársa. Kutatási területe a magyarországi evangélikusság 19–20. századi története.

Marjai
Éva

Hermész magyar barátja

Németh László és a görög hagyomány

Egy szenvedély kezdetei

Kereken nyolcvan évvel ezelőtt, a *Tanu* 1934. évi 7. számában jelent meg Németh László *Görögök, vagy a halott hagyomány* című tanulmánya. Nyolcvan esztendő nagy idő. Folyóiratok szülehetnek és tűnhetnek el, esszék és eszmék válhatnak idejétmúlttá, de mindig akadnak írók, akiknek gondolatai ennyi év után sem veszítenek frissességükből, és képesek megőrizni valamit aktualitásukból is.

A fent említett írás látszólag vitába száll egy meg nem nevezett francia katolikus író könyvével (NÉMETH 1934a, 1. o.), ám hamarosan kiderül, csupán egyetlen lépést tesz a kortárs felé. Az igazi mondanivaló valójában több holmi irodalmi vagy történettudományi zsörtölődésnél. Az európai kultúra gyökereit immár élettelennek tekintő külföldi szerző ellenében oly szenvedéllyel sorakoztatja érveit, hogy olvasója érezheti, nem csupán ízlésbeli különbségek állnak szemben egymással. Kultúraszemlélete nem távoli eszményt s esztétikai leckét lát a több ezer éves alkotásokban, hanem a közvetlen közelből megszólaló „pajtáshagyományt”,¹ az értelmezések sokfélesége alól előbukkanó zsenialitást, amely egyedülálló módon egy egész nép életéből „csinált remekművet”. Elfogultságról azonban szó sincs. A szerző rajongása ellenére megmarad értő kritikusként, s nem is kívánja leplezni a nyilvánvaló hiányosságokat. Meglátja és szóvá is teszi a kezdetlegességet, az eltúlzott okoskodást s az ellentmondások sokaságát. Mindezek ellenére a tanulmány végén ott a minden kifogást elsöprő szentencia, mely az ókori Hellász iránti vonzalom okát s a saját életprogram kulcsszavát is kimondja: „A görögök: a minőség születése...” A korszakok közötti távolság pedig éppen e fogalom által – mely eszköz és cél egyszerre – áthidalható, sőt áthidalandó.² Elvégre két-három ezer év nem nagy idő.

Németh László klasszika-filológia iránti érdeklődése már írói munkásságának kezdetén is sokkal erőteljesebbnek bizonyult pályatársai többségénél. Az antikvitásnak kijáró köteles tiszteleten túli „megragadottságról” 1926 januárjában írott *Télemakhosz* című novellája is árulkodik. A kezdő író érzékelhetően küszködött anyagával, kiforratlanságból fakadó hiányosságai azonban nem szegték kedvét. Évtizedekkel később az *Irgalom* című regényben jelenítette meg ismét a fogságból visszatérő apa s az őt hazaváró gyermek alakját, a felhalmozódó élettapasztalat s a megközelítés keresztény elemekkel való gazdagodása nyomán azonban Odüsszeusz harcias fia szelíd,

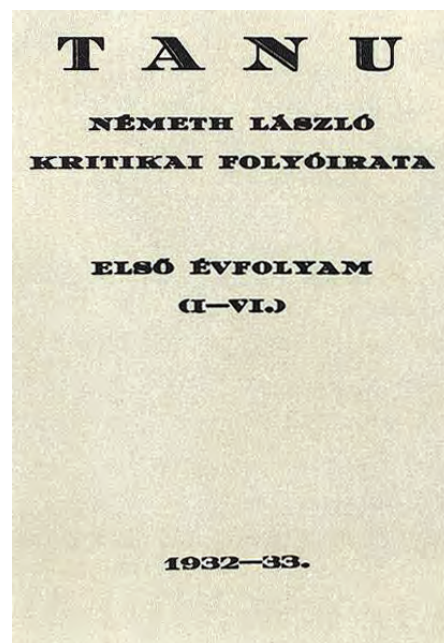
¹ „Vallás, érzékiség és alakítóerő a görögökben volt együtt utoljára; – azóta talán a középkori, dómépítő franciákban s az újkor folyamán egyszer-egyszer az angolokban.” (NÉMETH 1992a, 698. o.)

² „Mit értettem én Minőségen, amikor forradalmát meghirdettem s egy életre szolgálatába állottam? Úgy gondolom, azt a fényt, a megértés mélységével párosult könnyúséget és ruganyosságot, mely a görögöket a régi keleti civilizációk népei fölé emelte, s amely a nyugati civilizáció ormain is ott ragyog, akár a Roland-ének az, akár Galilei Párbeszédei, akár a Stendhal regényei...” (NÉMETH 1975, 588. o.)

dajkatermészetű medikává alakult (SZITÁR 2010, 129. o.). Műveinek elemzőit maga ajándékozta meg a szükséges terminus technicusszal, regényhősei mögött felbukkanó mitológiai alakok sokasága jelzi, hogy – írói szándékkal vagy ösztönösen – az eposzt követő műfajok még magukban hordozzák a nagy előd sajátosságait. A hagyomány tehát nemcsak élő, életre kelteni is képes. „A modern regényben, drámában nincsenek istenek, sem istenfélék, de az »alak« itt is kaphat ilyen *mitoszi csóvát*³ s a zárt személyen mindig áttetszhet: a kozmosz egy embernél általánosabb törekvése vagy hangulata.” (NÉMETH 2000a, 197. o.) Ennek a „mitoszi csóvának” köszönhetően váltak elbeszéléseinek és regényeinek szereplői egyszerre ismerős, szinte családtagnak is tekinthető alakokká s az emberiséggel egyidős harcok hőseivé. „A némethi ábrázolásban egységbe olvad össze lélekrajz, társadalomkép és mítoszi sík, nyelvi szemléletesség és lélektani érzékletesség.” (Cs. VARGA 1987, 72. o.) Ennek magyarázatát annak felismerésében találjuk, hogy míg a görög kultúra szerves egységbe foghatta a természeti és társadalmi síkokat, addig ez a 20. századra felbomlott kötés – legalábbis Németh László ezt látta az antikvitás reánk maradt értékeiben – ismét organikus eggyé fonódhat (SÁNDOR 1979, 57. o.). Művészet, tudás és a hétköznapok realista ábrázolása nem mondanak egymásnak ellent szükségszerűen: tanulmányainak szépírói színezete, regényeinek esszébetétei az irodalmi alkotásokban is megbúvó komplementaritásról árulkodnak.

A tanulás iránti vágy 1931 őszén újra a bölcsészkar felé sodorta, hogy 1920-ban elkezdett és abba is hagyott francia–magyar szakos stúdiumaihoz hasonlóan itt se találja meg, amit keresett. A felvételi érdekében szerzett nyelvtudás azonban nem veszett kárba.⁴ Iskolaorvos Magyarországon még soha ily értőn s ekkora szeretettel nem fordult az ókori irodalom felé. 1932 júliusában kelt naplójegyzetében ezt olvashatjuk: „Tanu, jeleztem barátomnak új folyóiratom címét, s ő kifejezőnek találta. Ha nem lenne nevetséges; egy nyolcsoros versben, az örök törvények mellett bizonyosságot tevő, élve eltemetett Nőnek, Antigonának ajánlanám.” (NÉMETH 1992, 2: 688–689. o.)

A terv 1932. szeptember 26-án valóra vált, s a három számon is átívelő Proust-tanulmányosorozat első szakaszai után valóban ott találjuk Arisztophanészról írott gondolatait (NÉMETH 1932a, 16–24. o.) A hangnem továbbra is változatlan: lelkes csapongás a komédiák között, az alcímhez hűen valóban egy esztéta szemével futja át a fennmaradt művek sorát, mellőzve a filológiai adatok sokaságát. Mondandója középpontjában most is a görög géniusz áll, mely nem egyenletes fejlődés során jutott el magaslataira, hanem a zsenik szeszélyes, közönségestől magasztosig szókelő ugrásaival. A legjobb példa erre valóban a klasszikus vígjátékírás atyja, akinek merészen irreális történetészövésehez a legvaskosabb humor társul. Drámáiban „vaskosság és valószínűtlenség házasságából a komikumnak egész különös, magas rangú válfaja születik.” (18. o.) Időkezelése, könnyed verselésbe öltöztetett, gyakorta trágár szófacsarásai tagadhatatlanul megbabonázták magyar méltatóját, aki a kortárs világirodalomban

³ Kiemelés tőlem. – M. É.

⁴ „Nekem a görög nyelv nagy szolgálatot tett. Életem legválságosabb hónapjaiban, amikor barátaimat végtelen távol éreztem magamtól, kétezer éves alakok, akiket ez a nyelv állított körém, mintha szívem mélyéről szóltak volna. [...] Antigoné-szerű nők tekintete süt át a fátyolon, lelketek nemesebb felének néznek nővérei. Görögül tanulni mi mást jelent, mint ezt a fátylat rétegenként leszedni, s egy egész életre fogó és emelő tekintetbe belemerülni.” (NÉMETH 1934b, 308. o.)

felbukkanó, kései hajrást is felismerni vélte James Joyce *Ulysses*ében. A párhuzam nem véletlen, s nem csak a stílusjegyek okán. Németh szinte minden olvasmányában példákat és fogódzókat keresett a magyar szellemi élet megreformálásához, s ezzel a küldetéstudattal tanult nyelveket, szervezett folyóiratot, és írt szinte mindenről, ami a legcsekélyebb reménnyel is kecsegtette. Így kerülhetett egy tanulmányban egymás mellé Arisztophanész színpada és a Folies Bergère, a hagyományteremtő Dionüszosz-ünnepek s Hollywood épp akkoriban divatozó burleszkjei.

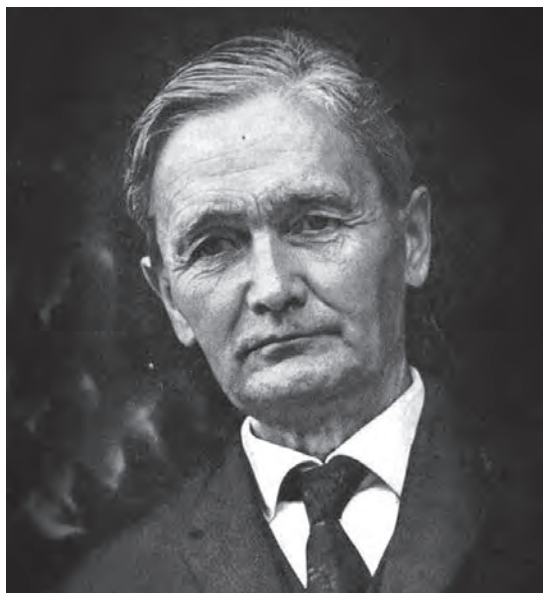
Az egyre fokozódó elégedetlenség íratta meg vele ismét Arisztophanész ürügyén a hazai irodalompolitika elleni csípős kritikáját a *Tanu* következő számában (NÉMETH 1932b, 133–138. o.). Felhőkakukkvar madaraihoz hasonlóan tehetségtelen, ám annál élelmesebb írók hada áll a valódi irodalom és az olvasóközönség közé – miként az égben emelt vár az istenek és az emberek közé –, hogy megszerezze az áhított hírnevet, sikert s nem utolsósorban a bevételt. Németh László allegóriájában már-már arisztophaneszi szójátékokra ragadtatja magát, miközben a ’30-

as évek írogató celebjein veri el a port, s nem átall a gyöngülő hatalmú istenek – a lassanként közönség nélkül maradó valódi alkotók – felé is tenni egy finom vágást. A megalkuvásnál, a minőségromlást kifogásokkal igazoló magatartásnál még a képmutató visszavonulás is jobb stratégia. Lám, a halottnak hitt hagyomány mégis eleven, olyannyira, hogy az antik dráma képtelenségnek ható eseményei a 20. század magyar viszonyaival párhuzamba állíthatók. Az erkölcsbíró szerepét visszautasító Németh László pályafutását áttekintve – gondoljunk az 1929-ben kapott Baumgarten-segély visszaküldésére, az 1957-ben neki ítélt Kossuth-díj összegének elajándékozására s a későbbi sajkódi évekre – bátran állíthatjuk, nem bor mellől vizet hirdető magatartás volt ez.

Noha ő maga nem vállalkozott Arisztophanész korának alaposabb vizsgálatára egyik írásában sem, ráérzései nyomán alkotott észrevételei a szaktudomány szerint is helytállóak.⁵ A görög szerző politikai irányultságáról, az annak háttérében az attikai parasztság érdekeit feltételező alapállásról kialakult vélemény ma már egyöntetűnek mondható (RITOÓK 2009, 241. o.). Ugyanez az ösztönös, Berzsenyi verselésén pallérozott megfigyelőképesség vezette el egy másik felismeréshez. 1931 telének utoljában írott irodalmi naplójában Homérosz eposzának egyik sajátosságáról elmélkedett a nyomdai gépi szedéshez hasonlatosan összeöntött szavakról,

ismétlődő elemekről, „kollektív verstagokról” (NÉMETH 1933b, 207. o.). Erről a „tömbökből építkező költészetről” jelent meg három évvel előbb M. Parry esszéje, s noha tanulmányának jelentőségét később elismerték, kiadása idején nem sok figyelemre méltatták, Németh László valószínűleg nem is ismerhette (RITOÓK 2001, 86. o.).

A 21. századi drámatörténeti és irodalomelméleti megközelítés egyik jellegzetes példája az antropológia fogalmait is felhasználó vizsgálódás, amely a műveket az identitásképződés és identitásváltás folyamatait jelző és befolyásoló kulturális performansz részének tekinti (FISCHER-LICHTE 2001, 12–13. o.). Németh László

Németh László

⁵ „Ha pedig válságban van a társadalom, akkor azért a kultúra és különösen a nevelés a felelős. Ez volt az egyik általánosan elfogadott alapvető gondolati irányzat, melynek talaján kialakult az az orphikus-pythagoreus tan, miszerint a költő és a dalnok teremti a kultúrát, és ő az emberiség nevelője. Így gondolta ezt Aristophanész is.” (RITOÓK 2009, 243. o.)

valószínűleg örömmel üdvözölte volna az ókori és modern színjátszás iránti érdeklődés ilyen irányú alakulását. Saját drámaírói pályafutásának építménye saját bevallása szerint a Szophoklész, Ibsen, Csehov és Pirandello által felállított oszlopokon nyugszik, de a lelki történések hú ábrázolása mögött ott húzódik a „prófétai-nevelő cél” (KOC SIS 1982, 242. o.). Az egyértelmű tanító szándék a moralitások és az iskoladramák korának lejártával s a naturalista dráma térnyerésével háttérbe szorult a színpadokon, ezen kívánt – kivált a *Tanu* megszűnte után – Németh László a maga eszközeivel változtatni.⁶ Az antik görög művészetnek többek közt az egykori pedagógosz szerepét szánta, akinek tiszte lett volna a magyar szellem még kialakulatlan örököseit a fenyegető világháborún átsegíteni. Noha maga is tudta, hogy „kísérletei irreálisak”, mégsem a tehetetlenségi erő, hanem az Adytól tanult „mégis-morál” konoksága lendítette tovább minden újabb feladatában. Nem csupán a saját folyóirat alapításának mikéntje, de egész pályafutása összegezhető e velős, mégis vitatható megállapításban: „*A lehetetlenség tudata és a lehetőség reménye* feszült egymásnak feloldhatatlan ambivalenciában.” (SÁNDOR 1979, 62. o. Kiemelés az eredetiben.) E látszólagos ellentét valójában sajátja minden teremtett létezőnek, s ma már nemcsak a fénytán és a teológia, de az ismeretelmélet, az etika és a lélektan is beszél tárgyának kettős természetéről (KULIN 2008, 119. o.).

A minőség lovagjai

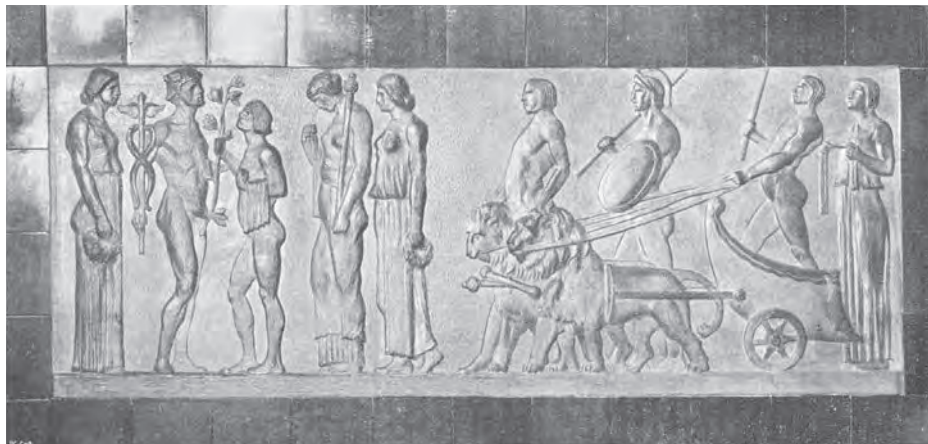
A *Tanu* harmadik száma ugyan nem tartalmazott görög tárgyú írást, de a bevezetésben olvasható *A minőség forradalma* című kiáltványtervezet (NÉMETH 1933a, 141–143. o.) visszautal az előző kiadvány előszavára, s megelégsz a negyedik szám mítoszi témájú tanulmányát. Németh a szenvedélyes alkotói vágytól megfosztott, szellemtelen munka és a kárpótlást kereső egyéniség feszültségeinek feloldását várta attól a földindulásszerű változástól, amely anyagi javak, tudományos és művészi újdonságok új elosztásához vezet. A mozgalom, amelynek szószólójává kellett válnia, az emberi képességeket legjobban kiaknázó, folyamatos ismeretszerzést igénylő és a kiválóságnak elkötelezett „új nemesség” közössége (NÉMETH 1932c, 65. o.). A „világban képességeivel gyökerező” ember szabadsága önmagával és a társadalommal szembeni igényességéből fakad. „Akinek nem érdeke, hogy remeket csináljon, rabszolga, akár a magányosok, akár az állam piramisát építi.” (NÉMETH 1933a, 143. o.) Ehhez a születésétől ezermesteri indíttatású személyiséghez kapcsolódóan jelenik meg az egyik legfontosabb Németh-metafora: a sziget.⁷ A pontosan körülhatárolhatóság, elzárttság, s éppen ezért védettség képviselője, amely Németh László írásainak tucatjaiban bukkan fel újra és újra, hol mint hely, hol mint élő személy. Az idea, mely egy új és a *Tanuhoz* hasonlóan rövid életű folyóirat alakjában is megtestesült.

Az ezt követő lapszám első tizenhárom oldalán több év olvasónaplóinak kivonatát találjuk, egy megíratlan irodalomtörténet „rendőri nyilvántartójának” kartotékjai közül a Szophoklészről összegyűjtött gondolatokat (NÉMETH 1933b, 205. o.). A tanulmány és vallomás fokozatosan építkezik, hogy a többihez képest átlagosnak tekinthető

⁶ „A magyar irodalom – mint története során mindig – most sem lehetett önmagáért való, hanem csak a nemzeti lét ügyét szolgálva tölthette be művészi hivatását. [...] Németh a *Tanú*-korszak végén úgy érezte, hogy az új Magyarország teremtésére szolgáló erőfeszítése hiábavaló volt. Ezméivel és programjaival semmit sem sikerült elérnie. Mivel a Tanú megszűntével »szószéke« sem volt többé, az induló magyar dráma »forrongásába« dobta bele igéit: a »magyarság, kelet népe, szocializmus, minőség, nép« gondolatát.” (KOC SIS 1982, 242. o.)

⁷ „Minden élet egy sziget, mely cserekereskedelmet folytat más szigetekkel. A csere egy darabig hasznos, a sziget ad és kap, segítik és segít. A baj ott kezdődik, amikor a csere öncélúvá lesz, több a hajós, mint a szigetlakó, s a gazdaság szétdőlj a szigetek belső idilljét.” (NÉMETH 1933a, 143. o.)

Ajas – s a Babits-féle *Oedipus*-fordítás irányába tett kitérők – után eljusson a „kötelesség hősnőjéhez”: *Antigoné*hoz és *Elektrához* (210. o.). A rövid, 1931 júniusából származó összehasonlítás Oidipusz és Elektra között nem is annyira

Hermész-relief a Sörház u. 3. alatti bérház előcsarnokában. Bloch Alfréd és Homonnay Jenő alkotása, 1910

vele a fiatalon átélt gyász különös törvényszerűségeit. A gyötrelmem senkinek meg nem vallott múltjának titkát, mely dacossá, máskor képmutatóvá teszi az érzelmi elvárásoknak megfelelni akarókat. E tapasztalatok segítettek 20. századi alakká tenni a meggyilkolt Agamemnón leányát, összeszóni a '30-as évek magyar paraszti világát s a trójai háború utáni Mükénéét. A Szophoklész-tanulmány folytatásában Antigoné, „az igazság tiszta hangja” következik, akinek belső ellenállásán egy uralkodóház utolsó sarjának, a meggyilkolt testvérnek túlvilági sorsa múlik. A Kreón tilalmával szembeforduló nővér eltemeti Polüneikészt, hitet téve arról a meggyőződéséről, hogy egyedül az istenek törvényei abszolútak, míg az emberek változók, ellentmondásosak (RITOÓK 2009, 169. o.). Az életről és a szerelemről is lemondani kész „hősi frigiditás” keltette ámulat is hozzájárulhatott, hogy Németh László 1942 januárjában a szűz istennő, Artemisz személyiségjegyeit vegyítette az *Iszony* hősnője, Kárász Nelli alakjába.

A minőség forradalmának kérdése is e számban kapta meg a mítoszi párhuzamot Keats, az egykor „a vers Senkiszigetén” élő romantikus költő eposztöredéke révén (NÉMETH 1933c, 218. o.). A *Hyperion* két istengeneráció harcát dolgozza fel, Saturnus nemzedékének bukását s a Jupiter vezette utódok diadalát. A két és fél ének csupán néhány alakot és történetet vonultat föl a gigászi hatalomváltás eseményei közül, de arra épp elég, hogy az okot megnevezze. A költő először a bölcs Oceanus szájába adja a Németh által a maga eszményei melletti bizonyágtételnek tekintett gondolatokat: „Amint az ég és föld szebbek voltak, mint a káosz s ők tömörebbek, szebbek, szabadabbak, mint szüleik, sarkukba új tökéletesség hág, nemesebb nemzetség. [...] Aki előljár szépségben, azé a hatalom is – igazolja Oceanus a minőség forradalmát.” (221. o.) A szót Clymene veszi át, aki ugyan csak hallotta Apollo hírért, de már ez a szél hozta név is szégyenkezést ébresztett benne: „A tompább és alsóbb rendű isten naiv megütődésében minden leírásnál élesebben metsz belénk az új minőség, amely győz, mert kiválóbb s hatalmasabb, mert szebb.” (221–222. o.)

Az ifjú istenek közül egyedül Apollo jelenik meg, aki Mnemosyne, az emlékezés istennője segítségével szerzi meg az uralmához szükséges mindentudást. Az elbeszélő költemény ugyan valóban tekinthető a haladásba vetett hit allegorikus ábrázolásának, de sokkal inkább Keats „szépségvallását”, hősei megformálásában a miltoni hagyománytól való távolodás vágyát tükrözi (SHERWIN 1978, 394. o.).

irodalmi, mint inkább lélektani szempontokat emel ki: „Oedipus a drámából s a drámában van; Elektra a dráma előtt is volt s utána is lesz. [...] Elektrát azonban nem a dráma csinálja; ő készen lép belé; mintha a költő szívének poklából lépne.” A még ugyanazon év novemberében írott folytatás a saját írói műhelybe, a *Gyász* című regény születésének és mitológiai párhuzamának alakulásába nyújt bepillantást. Egy büszke és álszemérmes szilasi rokonnal, a megkeseredett ifjú özvegyasszonnyal való találkozás, majd a saját gyermek, a négyéves Pocó halála ismertette meg

Az angol romantikus eposzról írott sorok sokat elárulnak Németh László mindenütt igazolást kereső alapállásáról, arról a jó értelemben vett „egy-ügyűségéről”, amellyel olvasmányélményei felé fordult: „A görög irodalomban magamat fedeztem fel. Soha egy irodalomban, még a magyarban sem éreztem ennyi múnél, s egy-egy művön át ilyen hevesen, hogy egy bennem lévő lelki helyzet talált bennük pontos és mégis örökérvényű fogalmazásra. Élektra, Antigóné, Philoktetész nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok.” (NÉMETH 1935, 13. o.) A magyar léleknek rokont, irodalomnak példát kereső író lényegében Jung archetípusaival találta magát szemközt a világirodalom nagyjai közt kalandoztában. Kerényi Károly barátságának köszönhetően ez az érdeklődés vallástörténeti és pszichológiai ismereteinek gyarapodásával csak mélyült. Amiként a személyek iránti rokon- és ellenszenv alakulása sem véletlenszerű, szellemi „barátságaink” oka és kimenetele is ott búvik meg pszichénk feltáratlan rétegeiben. Németh László intellektuális „étvágyára” jellemzően a középszerűtől való viszolygás jegyében válogatta tanulmányai témáját, s kereste az értő kevesekkel való közösséget. Egymaga írt és szerkesztett folyóiratában egymás mellett találjuk a patinás és a legmodernebb művészeti újdonságokról szóló kritikákat, Korányi Sándor belgyógyászati felismeréseit Proust írói módszerével magyarázó sorokat, s mindezeket felül ott dereng egy, a szellemi magány ritkuló levegőjű terében is egyre feljebb kapaszkodó ember képe.

Szomszédos szigetek

Kerényi Károly *Sziget* néven indította útjára ókortudományi és művelődéstörténeti időszaki kiadványát 1935 júliusában. Szerzői közt többek között ott találjuk Szerb Antalt, Hamvas Bélát és Gulyás Pált is, nem csoda hát, hogy Németh László is szerepet vállalt a mindössze három számot megért lap munkálataiban. A görög hagyományt elevennek s hatni képesnek tekintő társakra talált az újhellenista körben. A klasszika-filológia akadémiai beállítottságától idegen megközelítés nem hozott egyértelmű elismerést. A „filozófiai és esztétikai, valamint kultúrpolitikai dilettantizmus” vádjá a *Nyugat* részéről meglehetősen durvának tűnik, kivált az egy évvel korábban indult, Gál István által szerkesztett *Apolló*val való összehasonlításban (FEJTŐ 1988, 180. o.). Maga Németh is tisztában volt a barátja „lírikus” alkatában rejlő veszélyekkel, az első számban megjelenő esszéje mégis bizakodó hangvételű. Az újonnan alapított lapot barátságos vitatérnek, a „nemes társasélet” és alkotói lét helyének tekintette, ahol a közös munka nyomán az általa felsőfoknak tekintett „görög állapot” hívása válik hallhatóvá és követhetővé „A Szigetnek épp ez a rendeltetése, hogy legyen egy hely, ahol minden jó hívást követni kell és lehet.” (NÉMETH 2000b, 26. o.)

Kerényi beköszöntő írása jóval provokatívabb, a *Sziget* létrehozásának célján túl tudományfelfogásának rövid összegzését találjuk benne. Véleménye szerint a magas színvonalú tudományt a visszaesés vagy felfelé haladtában a semmibe való kilépés, a valódi cél nélküliség fenyegeti (KERÉNYI 1984, 243. o.). Törekvéseinek középpontjában a művészi szellemiségű tudomány szigorú követelményeket állító műhelyének megteremtése áll, ahol szakterülete megkülönböztetett helyet kap: „Ha ókortudományunk valóban elért oda, hogy a görög lényegét megragadja és a magyar lényegét felidézze, akkor közelében van a legnagyobb cél szerint való beteljesülésnek. Ezért van első helye a szigeti, vagyis: a legmagasabb követelmény szerint művelt tudományok között.” (243. o.)

A folyóirat nem egy szerzőjének tudományról alkotott felfogását befolyásolta a német etnológus és Afrika-kutató,

A görög irodalomban magamat fedeztem fel. Soha egy irodalomban, még a magyarban sem éreztem ennyi múnél, s egy-egy művön át ilyen hevesen, hogy egy bennem lévő lelki helyzet talált bennük pontos és mégis örökérvényű fogalmazásra. Élektra, Antigóné, Philoktetész nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok.

Leo Frobenius (1873–1938) munkássága. Az általa is kulcsfogalomként használt „megragadottságot” Németh nem kevés malíciával említette San Remóba tartó útján írott naplójában, de a jelenség fontosságát nem tagadta.⁸ Az éppen Kerényitől kapott *Schicksalskunde* olvasása során szerzett új lendület vezetett a közös vállalkozás elindításához, hogy a magyar „lényegtudománynak” méltó fórumot teremtsenek. A tudományos kutatásban jelen lévő, az elkötelezettségen is túllépő személyesség kérdése ma már nem tűnik sarlatánságnak, de 1935-ben Kerényi Károly megállapításai nem is igen találhattak jóhiszemű és gondolatait megfelelő módon értelmező olvasókra saját szűk körén kívül: „Ha mind több olyan tudós akad, aki tudományosságát a legszorosabb kapcsolatban állónak érzi saját egyéni életével; tudománnyal és annak igazságai életfilozófiájának magvát alkotják – kárára van ez a tudománynak? Nem lehet a valóság az, hogy épp ez az ilyen felfokozott »szubjektivitás«, ez a megragadottság a tudomány tárgyától, ez vezet a lényeg megismeréséhez?” (KERÉNYI 1984, 241. o.) Ugyanez – a pozitivisták látásmóddal való szembenállás – jellemzi a Németh László-i életmű egészét is. Egyik korai regénye, az *Utolsó kísérlet* főhőse dolgozza ki a „Hang” és a legbelső késztetések filozófiáját, mely a teljes életpályát irányító elkötelezettségig vezet: „Az ember lelke az más; az a hang, amiről a próféták szólnak, az csakugyan van, ő is ismerte. Az emberbe bele van akasztva egy sarkantyú s szorítja: ezt szabad, ezt nem. Két akarat van az emberben; egyik a magunké, a másik az Istené, amely azt űzi, fogja, ellenőrzi... Az isteni hang mindig valami szebbet, nagyobbat kíván tőlünk. Olyat, amiben a mi jól felfogott érdekünk az övével, tehát a világgal is egybeesik.” (NÉMETH 1969, 456. o.)

A 20. századi természettudomány s az egymással versengő tudáselméletek hozták azt a hiányzó új szintet a humaniorák világába is, amely ma már természetesnek tűnik. A *Tanu* és a *Sziget* alkotóinak szemlélete azonban az 1930-as évek magyar viszonyai között leginkább romantikusnak tűnt. Az ismeret és megismerő személy feloldozhatatlan kötelékét axiómának tekintő Polányi Mihály gondolataival való összehasonlítás meglepően sok közös pontot mutat. A kémiától a filozófiáig, Magyarországtól az Egyesült Államokig vándorló „Polányi szemléletének sarkköve, hogy »nincsen megismerés megismerő nélkül«, azaz a tudás nem választható le a megismerő személyről – tehát nem vizsgálhatjuk úgy a tudást, hogy létrejötteinek folyamatát, s ezáltal a megismerőt, aki a tudást létrehozta, ne vizsgálnánk” (ÚJLAKI 1992, 276. o.). A megragadottság kissé talán homályos fogalma helyén nála egy szintén kívülről érkező hatás nyomait láthatjuk hitről és észről írott esszéjében: „Íme a hit, a cselekedetek és a kegyelem páli formulájának paradigmája. A felfedező abban a hitben dolgozik, hogy fáradozásai felkészítik szellemét az igazság befogadására – olyan forrásokból, amelyek felett nincs hatalma. Ezért szememben Pál apostol formulája a tudományos felfedezés egyetlen helyes felfogása.” (POLÁNYI 1992, 177. o.) A kutatói munkájáért nem fizetségként, hanem ajándékba kapott eredmény tétele egészen más hozzáállást igényel a tudományos világ részéről is. Azt a nyitottságot, amely a diszciplínák közötti átjárhatóságot lehetővé teszi napjainkban, de azt az alázatot is, amelyről Martin Heidegger költeménye tanúskodik: „Sosem mi jutunk gondolatokhoz. / Azok térnek be hozzánk.” (HEIDEGGER 1995, 73. o.)

Hermész Budán

A *Sziget* – több más kis példányszámban kiadott lappal egyetemben – megszűnt 1939 nyarán. Szerb Antal melankolikus hangú „levelében” egy korszak végének kijáró rezignációval nyugtázza a megváltoztathatatlant: „A szelemtörténet a weimari Németországgal megszűnt és azt hiszem lassankint megszűnik a vallástörténet is. Az utolsó

⁸ „Nos, megragadottságban a németnél nincs hiány, de mi ragadja meg? Fogalmak. A német kimond egy szót s rohamot kap a megragadottságtól. [...] A német valóban vallásos nép, de az isteni elvontságok – soha vértelenebb bálványok előtt nem hevert még nép.” (NÉMETH 1992b, 698. o.)

magyar szekta, a Kerényi-féle Sziget, elúszott.” (SZERB 1988, 240. o.) Kerényi és Németh László barátságának további sorsáról eltérő vélemények láttak eddig napvilágot. A kapcsolat lazulása mellett érvelők a *Kisebbségben* megjelenését tekintik döntő jelentőségűnek az eltávolodás okát illetően. Az ellenvélemény képviselői a továbbiakban végzett közös feladatok sokaságát sorakoztatják fel bizonyítékként (MONOSTORI 1997, 897. o.).

Annyi bizonyos, hogy a mindkettőjükre ösztönzőleg ható eszmecsere Németh László nagyobb lélegzetű műveiben több helyen is nyomot hagyott. Mítoszi sugárzású alakjai közül talán az *Utolsó kísérlet* Jó Péterének megformálásában mutatkozik meg leginkább egy tudós barátságának lenyomata. A fiatal történészhallgató kisgyerekkorától az idegen nyelvek bűvöletében él, aki egyetemistaként sajátos történelemszemléletével magára haragítja a szaktudomány korifeusait. Fordít, értelmez és megpróbálja környezete figyelmét a nemzeti sorskérdésekre irányítani (PALMER 1987, 72–73. o.). 20. századi Hermész, aki – azon túl, hogy sorsával reprezentálja népe sorsát – egy megelevenítésre váró múlt üzenetét hozza. Öntörvényű tudósjelöltként sajátos terminológiát is alkot,⁹ s készülők szakdolgozatában már megjelenik az interdiszciplináris sokszínűség. A kultúráról és a saját feladatáról alkotott véleményében, törekvéseiben ott rejtezik a *Sziget*-kör hatása.¹⁰

Számtalan bizonyítékkal igazolhatnánk a görögség, az ókori irodalom alapos ismeretének nélkülözhetetlen voltát. Jellemző mai igénytelenségünkre, hogy napjainkban a főváros színházai közül csupán egy – valószínűleg épp a legkisebb – játszik antik drámát. Ha e jelenleg is halottnak tűnő hagyomány valóban a Németh László-i elképzelés szerint tölthetné be pedagóguszi rendeltetését, nem lenne számára méltatlan szerep. Talán a növendékek is felismernék egyszer korszerűségét.

Hivatkozott művek

- CS. VARGA István 1987. *Tanújelek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- FEJTŐ Ferenc 1988. Sziget és tenger. Szigeti gondolat és újromantika. In: *Nyugat 1930–41. Válogatás – viták, programok, kritikák*. Vál. Kenyeres Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- FISCHER-LICHTE, Erika 2001. Színház és identitás. In: uő: *A dráma története*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- HEIDEGGER, Martin 1995. *Költemények. A gondolkodás tapasztatából*. Ford. Keresztury Dezső. Vál., szerk., utószó: Ferge Gábor. Societas Philosophia Classica, Budapest.
- KERÉNYI Károly 1984. Tudósoknak való. In: *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*. Vál., s. a. rend. Komoróczy Géza – Szilágyi János György. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KOCSIS Rózsa 1982. Németh László drámaszemlélete. In: uő: *Minőségesszémény Németh László szépirodalmi műveiben*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KOCSISZKY Éva 1987. A mitológus Kerényi Károly. *Valóság*, 30. évf. 7. sz. 84–99. o.
- KULIN Ferenc 2008. Tudás és személyesség. A kulturális folytonosság elve az oktatás (politikában). In: uő: *Készenlét*. Kölcsey Intézet – Argumentum Könyvkiadó, Budapest. (Kölcsey füzetek, 20.)

⁹ Hermész neve – jellemző módon – összefüggésbe került a szereppel, amikor valaki az emberi megismerés határain túlit az emberi értelem számára felfoghatóvá teszi. A szó különböző alakváltozatai arra a folyamatra utalnak, amelynek során egy érthetetlen dolog vagy helyzet egyszerre érthetővé válik. A görögök Hermésznek tulajdonították a nyelv és az írás felfedezését – s ezek épp azok az eszközök, amelyekkel az emberi felfogóképesség a jelentést megragadja és mások számára közvetíti. (PALMER 1987, 72. o.)

¹⁰ „Kerényi és Otto szerint a mítosz jelenvalósága nem a beleélés útján érhető el, mint a romantika képviselői szerint, hanem az értelmezés olyan köréként, mely a hermeneusis jelenét teremti meg.” (KOCSISZKY 1987, 88. o.)

- MONOSTORI Imre 1997. „A tudós is teremthet életérzést és új emberséget”. Kerényi Károly fogadattörténete Magyarországon (1935–1996). *Jelenkor*, 40. évf. 9. sz. 887–900. o.
- NÉMETH László 1932a. Aristophanes. *Tanu*, 1. sz. 16–24. o.
- NÉMETH László 1932b. Nephelokokkugia. *Tanu*, 2. sz. 133–138. o.
- NÉMETH László 1932c. Új nemesség. *Tanu*, 2. sz. 65–67. o.
- NÉMETH László 1933a. A minőség forradalma. *Tanu*, 3. sz. 141–143. o.
- NÉMETH László 1933b. Sophokles. (Tanulmány és vallomás). *Tanu*, 4. sz. 205–217. o.
- NÉMETH László 1933c. Keats Hyperionja vagy a minőség forradalma. *Tanu*, 4. sz. 218–222. o.
- NÉMETH László 1934a. Görögök, vagy a halott hagyomány. *Tanu*, 7. sz. 1–9. o.
- NÉMETH László 1934b. Három diákfélóra. *Tanu*, 10. sz. 308–316. o.
- NÉMETH László 1935. Levél Kerényi Károlyhoz. *Válasz*, 1. sz. 12–15. o.
- NÉMETH László 1969. *Utolsó kísérlet*. 2. köt. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- NÉMETH László 1975. Levél Veress Dánielhez (1969). In: uő: *Megmentett gondolatok*. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- NÉMETH László 1992a. Naplók. In: uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II*. Püski, Budapest.
- NÉMETH László 1992b. San Remo-i napló. In: uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II*. Püski, Budapest.
- NÉMETH László 2000a. A mítosz emlőin. In: *Sziget I–III. 1935–39*. Orpheus Kiadó, Budapest.
- NÉMETH László 2000b. Sziget és alkotás. In: *Sziget I–III. 1935–39*. Orpheus Kiadó, Budapest.
- PALMER, Richard E. 1984. „Hermeneuein-hermeneia” – ókori szavak használatának mai jelentősége. In: *A hermeneutika elmélete*. 1. köt. Vál., szerk. Fabiny Tibor. JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged. (Ikonológia és Műértelmezés 3.) 71–99. o.
- POLÁNYI Mihály 1992. Hit és ész. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai*. 2. köt. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- RITÓÓK Zsigmond 2001. Németh László és a görögök. In: *Németh László-életrajz*. Németh László Társaság – Tiszatáj Alapítvány, Szeged.
- RITÓÓK Zsigmond 2009a. Antigone magányossága. In: uő: *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- RITÓÓK Zsigmond 2009. Aristophanes és a kultúra válsága. In: uő: *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SÁNDOR György 1979. Németh László görögségelménye. *Forrás*, 11. évf. 11. sz. 55–62. o.
- SHERWIN, Paul 1978. Dying into Life: Keats's Struggle with Milton in Hyperion. *PMLA*, 93. évf. 3. sz. 383–395. o. Web: <http://www.jstor.org/stable/461861>. (Megtekintés: 2014. április 23.)
- SZERB Antal 1938. Könyvek és ifjúság elégiája. In: *Nyugat 1930–41. Válogatás – viták, programok, kritikák*. Vál. Kenyeres Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- SZITÁR Katalin 2010. Hogyan lett Télemakhoszból Erükleia? In: uő: *A regény költészete – Németh László*. Argumentum Könyvkiadó, Budapest.
- ÚJLAKI Gabriella 1992. A hallgatóságos tudás és az explicit tudás. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai*. 1. köt. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Marjai Éva 2008 óta a Károli Gáspár Református Egyetem Hermeneutikai Kutatóközpontjának munkatársa.

Tettes, áldozat – tettesáldozat

Gyarmati
György

Töprengések

A *Háló* sorozat második, *Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő* című kötetének recenzióban (lásd 75–77. o.) szerepeltetni érdemes alapvető tartalmán túl fel-felbukkannak olyan utalások, gondolatfoszlányok is, amelyeket magamban – töprengésre inspiráló – transznarratív vonulatnak neveztem el. Ezek kapcsán szeretnék néhány konkrét, illetve elvontabb észrevételt tenni. Hogy rögtön Csepregi András írásához kapcsolódjak, az államszocializmusra vonatkozó közelmúltfeltárásban nem ismeretlen az ugyanazon közegben egy személyben megtestesülő „hóhér és áldozat” jelenség, illetve ennek kapcsán a *tettesáldozat* fogalomfúzió.¹

1. *Az intelligencia* lehet veleszületett is. A műveltség és a tanultság szocializációs személyiségalkotók, ám ne gondoljuk, hogy a fenti három karakterelem akár külön, akár együttesen feltétlen korrelációt mutat az elemi tisztességgel, az emberisésséggel – még akár egyívásúak, barátok, hitestársak közösségén belül is. A hidegháború idején a szovjeteknek kémkedő, úgynevezett „cambridge-i ötök” történetét sokan ismerik. Brit, felső-középosztálybeli „jobb családból” való indulás. Jó képesség. Társadalmi ranghoz tartozó elit iskolák egymásutánja. Hazájuk a pluralista demokrácia korabeli mintaállama. Létezik-e autentikus magyarázat arra, hogy a cambridge-i ötök bármelyike miért lett rendszeraposztata kém, hivatása és hazája árulója? Kalandvágy? Meggyőződés? Pénzsóvárság? Mások feletti uralomvágy? Messianizmus? Intellektuális deviancia? Lázadás az apák rendje, szelleme ellen? Szabad ország szabad és jólétben élő polgáraitként álltak át „az ellenség oldalára”. Korántsem gondolom, hogy ők 20. századi Robin Hood-ok, Tell Vilmosok lennének.

Van-e különbség a szabad akarattal, szabad országban, szabad nép ellen elkövetett árulás és a megszállt országban, diktatórikus – vagy autoriter – rendszerkényszer közepette szolgálatban vállalt titkosszolgálati ágencia között? Vannak-e fokozatai akár a politikai rendszerek, akár a bennük élő egyének szuverenitásának, avagy az kortól, helytől és helyzettől független abszolútum? Ellenoldalon, olyan humanista abszolútum-e a moral insanity, hogy nincs mód differenciálni a szabadság és/vagy szolgálat közepette felbukkanó formaváltozatai között?

Az egyházak ordináriusaikkal, presbitereikkel és híveikkel együtt voltak a rendszer státusfoglói. E fogolyléten belül az evangélium jelentette a közösségi kohéziót, míg a különbözőséget – az egyházszervezeti szubordináltságon túl – a nehezen kalibrálható hitbéli kegyelemállapot, valamint a személyiségjegyek, karakterek, habitusok egyedi sokfélesége.

2. *A steril – tértől, időtől független – morál pozíciója*. Az államszocialista rendszerhierarchia szuterénszintjén settenkedő világi ügynökök regimentjéhez képest azért intézmény- és karizmarombolóbb a klerikus ágensekről számot adni, mert közülük számosan egyházaik felkent stallumbirtokosaiként szolgáltak trónt is, oltárt is.² Nyers

¹ Ez a közelítés Arthur KOESTLER – Londonban már 1940-ben megjelent – *Sötétség délben* c. munkája nyomán került a közgondolkodásba (1988). Újabban HÓDOS 2005; BARÁTH–FEITL 2013; GYARMATI 2013.

² Az egyház kettős entitásából történésként legfeljebb az egyház – és reprezentánsai – ember–ember közötti, földi ténykedése vizsgálható. Ami ezen túl van, azt az egyház – és felkentjeinek – dolga „intézni” a Teremtővel.

hasonlattel élve, a világi ügynökök zöme saját környezetét illetően inkább csak „lábszago” terjesztett, míg a pozícionált klerikus ágensek eseteire a „fejtől büzlik a hal” metafora illik. Az ateista rendszer titkosszolgálati ügynöktevékenységük okán akár respektált egyházakat is mindvégig *ellenségnek* klasszifikálták (MIRÁK 2014, 119–120. o.). Kategorikus leegyszerűsítéssel az „ellenségszolgálat” nem árulás-e hitbéli közösségével szemben, s nem ennek minősített esetével van-e dolgunk a közösség (magas) tisztséget is viselő reprezentánsai esetében? Azaz: a dokumentálhatóan hálózati érintettségben talált egyén főszabály szerint moral insanity. Itt és most, a posztkommunizmusban. Így ítélkezett a kommunizmus is – Magyarországon maradván – a Horthy-kor után. Már differenciáltabb a 19. századi ágenslét utólagos megítélése. Talán mert az annak idején nem különösebben tematizálódott – sem politikailag, sem társadalmilag –, s mire fény derült rá, a kor egésze vált „történelmi múlttá”? Másutt, az úgynevezett polgári demokráciákban meg mintha fel sem tévedne úgy a kérdés, amiképpen – újabban – a mi régióinkban. Mintha demokráciában titkosszolgálati ügynök nem lenne, vagy ha mégis, az inkább hazafias érdem. Netalán van „jó ügynök”, és „rossz ügynök”? A politika – leegyszerűsítő – bináris kódján túl mi a differenciálás kritériuma?

3. *A diktatúra gyakorlatias rendszerkényszere.* Az ateista filozófiát képviselő rendszer omnipotens és omnikompetens diktatúrát működtetett. Ennek egyik teleologikus víziója a vallás(ok) és egyház(ak) nélküli, teljes körűen államosított – egzisztenciájában és más léthelyzeteiben is státusfüggő – társadalom volt. Az előállott világpolitikai és belpolitikai antiequilibrium közepette az aktuálisan erőnyerő helyzetben lévő pártidiktatúra csak kényszerpálya perspektívákat kínált. Ezek:

a) Golgota. Intranszigenca, mártírium, „negyven prédikátor”.

b) Aposztata. Önfeladó, „szentségtelen” életben maradás.

c) Modus vivendi: a megmaradás keresése – a szolgálét vállalása –, a hit és az egyház túlélése reményében.

Ha és amennyiben az első kettő járhatatlan, marad a szolgálét – ennek konzekvenciáival. Az így előálló „maradék dilemma”: a szolgálét közepette milyen mértékű lehet az önmegtartás/önfeladás – egyházi reprezentánsok esetében a közösségi megmaradás esélyeire is tekintettel. Újlag felhorgad három kérdés. Az egyiket már érintettük.

d) A „szabad vallás, szabad egyház, szabad államban” *nem létezése* közepette ugyanaz-e a hálózati személy = moral insanity kritériumrendszere, mint a ténylegesen létező demokrácia – és a hozzá tartozó szabad állampolgár – körülményei között, ahol ez a kérdés így elvileg fel sem merül?

e) Definiálható-e – ha egyáltalán létezik ilyen – „a szolgaság tisztessége”? Válaszkeresésem is bizonytalan. Segítségül Deák Ferencet hívom, röstelkedve, hogy ilyen ügybe kompromittálom. Ő mondotta volt: „Ha nem tehetjük, mit szeretnénk, tegyük azt, mit lehet.” Ha nem kerülhető el a kollaboráció – azaz nagyon is egyoldalú az evilági modus vivendi „kínálata”, – annyi a teendő, ami minimálisan elkerülhetetlen, s szándékoltan nem gerjeszt további, másokra is átháramló megpróbáltatásokat, meghurcoltatásokat. Eddig a – nagyon nehezen rögzíthető – pontig értelmezhető a szolgaság tisztességének (viszonylagos) megőrzése. Ami ezt a határt átlépve tesz eleget az állampárti, titkosszolgálati kényszernek, közkeletűen szólva „túlteljesít”, „önszorgalmú eb” (Illyés Gyula), az már – Moltmann és Csepregi nyomán – az elszenvedés közepette „magunk okozta rossz”, a szolgáléttel sem magyarázható moral insanity. A fennmaradt iratok és Kertész Botond, Ittész Ádám tanulmánya alapján ezt a szolgáléttelbeli morális határt lépte át Káldy Zoltán püspök, illetve Ottlik Ernő dékánása során és utána is. „A lehetségesen túli »kell« (Sollen) meghalására”, az igazság melletti hajlíthatatlan kiállásra elhívatottakat tekinti Joseph Ratzinger a mártíriumot vállalóknak: „A mártírok pontosan így [ezáltal] a lelkiismeret nagy tanúi.” (RATZINGER 2008, 314. o.) Ám a társadalmi sokaság körében – ide értve a hívek számosságát is – történelmi tapasztalat szerint a kevesek kiváltsága az igazság, „a jó” iránti ilyen mérvű belső elköteleződés. Nekik a szolgaság közepette is a szabadság a megalkuvás nélküli mércéjük.

f) Mindeközben Ittész utalást tesz egy, a virtuális határ innenső oldalán megmaradó evangélikus ügynökkel-

készre is (Keken András, 479. o.). Utalást mondok, mivel a jelzett hálózati személy ténykedése kifejtetlen maradt – érthetően, mert jelen munkának ez nem volt feladata. Ugyanakkor ez a szegmens sejteti azt a „keskeny ösvényt”, amelyen át a szolgálét közepette is maradt esély a megmaradás keresésére – horribile dictu – a hit és az egyház túlélése reményében: „az elszenvedett rosszat nem tetézni további – önsorsrontó – rosszak okozásával.”

4. *Az aktuális válaszkereséseket a rendszerváltás óta – a politika bináris kódját leképező – kétozsztatúság jellemzi. Létezik a bűnmegvallást igénylő ambíció, mely a kollaborációt kéri számon, s létezik egy önigazololó vonulat, mely magát az „áldozati bárányok”, a meghurcoltak közé szeretné identifikálni. Ez illeszkedik az egyház(ak) mint strukturális áldozat és ezen belül egyéni stigmatizáltak képlethez.*

(Mindazonáltal aligha lenne korhű Lénárd Ödönt és Paskai Lászlót egy olyan freskón viszontlátni, melynek aláírása: „az egyház mártírjai.”) Másképp retusál a klerikus memória, és másképp a világi. Átszővi mindezt a politikai utilitarizmus, mely – leegyszerűsítve – „az én ügynököm hazafi, te ügynököd hazaáruló” rátartisággal szelektál eleveneket és holtakat. Ennyiben forgandó a történelminek vélelmezett közelmúlt arcképcsarnoka (is). Még inkább csak panoptikum. A történelmi még formálódóban van. Az öröklött „titkos tegnap” kuszasága így teremődik újjá mai nyilvános zűrzavarként, s ezen értékrelativizmus miatt horgad fel alkalmasint a „feszítsd meg!” indulat, amire nem válasz a „borítsunk fátylat a – közösen elszenvedett – múltra” szembevnyás. Belejátszik ebbe a „békés” rendszerátalakítás is, mivel az nem kínált véres koncot a „kegyetlen évszázad”, „az újbarbarizmus kora” utáni elégtélszerzéshez.

(Nem mintha az közmegegyezéses békét tudott volna teremteni.) Ám a verbálisan szélsőséges számonkérés-ambíciók egymást antitételezik, perlik, s ennek megfelelően egymást kiegészítően statikusak. Holott mind az állami, mind az egyházi létállapot változóban volt. E biocönózis dinamikus terében zajlott a klerikus reprezentánsok sokváltozós egyedi önújrapozicionálása egyházi tisztségükben éppúgy, mint a rejtett hálózat grádicsain. (S ez a dinamizmus nem ért véget 1990-ben...) A manapság újrafogalmazódóban levő „Zeitgeist” mintha ambicionálná a „visszamenőleges hatályú bíraskodást” is, miáltal halasztást szenvedhet a történetinek tekinthető – a múltat múltként szemlélő – vizsgálódás, s benne az auditor et altera pars. Így az is nehezebben deríthető fel, hogy kinek, kiknek milyen része volt abban, hogy a hit és a hívek társasága mégiscsak átvitetett a – Nagy László-i – túlsó partra? A konkoly kigyomlálásának vehemenciája közepette mintha nem fordítanánk kellő figyelmet a (megmaradt) búzatáblát odaadó gondoskodással vigyázókra.

5. A kreacionista felfogás követői Isten ítélőszékére, a világiasabb evolucionisták a történelem ítélőszékére szoktak volt apellálni. Azt gyanítom, hogy még mindkettő „odébb van”. Nekünk viszont itt és most feladatunk a tőlünk telhető köznapi tisztességgel és a rendelkezésre álló tudásmunicióval válaszokat találni. A válasznak három – egymással össze nem keverendő – szintje, „tere” van:

g) A közelmúlt történeti feltárása, melybe beletartozik az állambiztonság „alvilágán” kívüli „felvilági” történések nem kevésbé minuciózus felderítése is. Különös tekintettel az állambiztonsági érintettségétől mentes maradt lelkészekre, presbiterekre, hívekre. Kérdés viszont, hogy a történésznek van-e joga „bírói” talárt – álorcát – magára öltetni.

h) Ahol a történész kompetenciája véget ér, ott kezdődik a múlttal való szembesülés másik tere, „műfaja”: a közösségi – tágabban társadalmi – elégtételszerzés és elégtételadás, annak minden tartalmi és formai veszélyével. A köznapi *bűn és bűnböhdés* opcióhoz képest a hitelvi ethosz a *bűn és bűnbocsánat* (megváltás) mentén értelmez. Nehéz eldönteni, hogy a manapság tapasztalható zavarodottság posztkommunista örökség – időben utána vagyunk, de még nem vetköztük le –, avagy a kommunizmustól függetleníthető általánosabb szekularizációs morál és a keresztény erkölcsfelfogás diskurzusa zajlik. Ez ugyan nem a történeti múltfeltárás tere, de – különböző mértékben – alighanem ide is beszüremlik.

i) Ez utóbbi kapcsán alig hagyható figyelmen kívül, hogy tömegdemokráciában – ha létezik ilyesmi, és az egyház valóban igényli a társadalmi beágyazottságot – a közösségi legitimáció időközben előjelet váltott: *Quod licet bovi, non licet Iovi...* A hierarchikus intézményesültségű egyházakhoz képest sokkal inkább kívánatos erre tekintettel lenni a presbiteriánus közösségekben.

6. *A homo moralis: abszolútum, pontérték vagy tágabb dimenzió?* Hol van a történet mélyárama, fősodra? A szószék, az evangéliumi küldetés, avagy annak negatív lenyomata, az ÁVH-t, ÁEH-t informáló ügynökirat? Egyik sem. Így vagy úgy, mindkettő a színpad előtere. Ehhez képest – mondhatnánk Saint-Exupéry-vel – „ami igazán lényeges, a szemnek láthatatlan”. A szerepjátszó homo sapienshez képest a kulisszák mögötti homo moralis, a homo della fede (hitvalló) ténykedése a lényeg. A kérdés úgy vetődik fel, hogy a szekuláris (ateista) politikai rendszer mindennapjaiban ténykedő – meggyőződése ellenében együttműködésre kényszerülő – milyen mértékben sértette hitvalló homo moralis énjét, illetve – köztisztviselgben – saját hitbéli közösségének szubsztanciális rendtartását. A hitelvi példázat szerinti „tű foka” – az üdvözülés esélye – szempontjából az ügynöklét ténye önmagában is a moral insanity exkommunikációt jelenti-e, vagy csak abban az esetben, ha az ügynöki ténykedés a másoknak ártással párosul. (Ez csak fennmaradt dokumentumok esetében érvényes, vagy van a mérlegelésnek más módja, eszköze?) A kettős mérce nem relativizálás, hanem a dolog velejét érinti. Amennyiben az ügynöklét tényét már önmagában „bűnbeesésnek” tekintjük, a hittagadó világi rend normáit tekintjük mindenekfelettinek, miáltal a kommunista onnipotencia és omnikompetencia alapján állva ítélezünk. Ez lenne a homo moralis normája? Aligha. Ha és amennyiben a kommunista pártegyeduralom – a Rákosi-korszakban terroruralom – sem a hitelvi eklézsia, sem a szekuláris demokrácia normáival nem hozható összhangba, mert annak tagadásán alapul, s mindennapi gyakorlatában ezt juttatja érvényre, akkor hogyan szinkronizálható ez valamifajta tértől-időtől függetleníttet humanista moralitással? Mondható-e ennek nevében „feszítsd meg!” mindenkire, akit ügynökként tetten értek? Van-e mód mérlegelésre, s nem éppen – morális – kötelezettség-e a megértésre törekvés? Ezt követni próbálva is tépelődve mondom/írom: a dokumentálható ügynöklét csak akkor fordul át a moral insanity tartományába, ha és amennyiben – jelentései, illetve cselekedetei alapján – „perrendtartászerűen” kideríthető a másoknak (egyéneknek, közösségnek) ártás „tényállása”. Történészként ez a mankó, de a társadalmi ítéletalkotás nem feltétlenül formálódik a történeti ismeretek nyomvonalán.

S itt következik a „megítélés” második stációja: az ügynöklét eliminálja-e a benne elmarasztalhatók e világi pályájának minden más szféráját? Életútja során minden „átlagember” is multipozicionális státusokkal bíró közösségi lény. Testvér, férj/feleség, barát, munkatárs, valamely szakma, hivatás elhivatott művelője, közéleti szereplő – adott esetben nem csupán saját boldogulását, hanem a közösség javát illetően is. Mennyit nyom a latban a hálózati személy „nem ügynök” énje, életpályája a felsorolt sokfajta relációban? Legtöbbünk valahol a szeplőtelenesség és a gazemberesség két szélső végelete közötti tágas mező valamely szegmensében lesz fellelhető a képzeletbeli ítélet napján. Ha e virtuális mező egyik végén Albert Schweitzereket, Dietrich Bonhoeffereket, a másik végén Hitlereket, Sztálinokat, Pol Potokat vizionálunk, akkor a sokaság – nevesek és névtelenek egyaránt – a fentebbi státuszpozíciók együttes „osztályzatának” átlagolt körében lesz fellelhető, ide értve bizony a „szentéletű” klerikusokat és tisztességben meg-

boldogult világiakat egyaránt. De a lényeg az, hogy még az egykori ügynököknek sem jár automatikusan vízum a gonosztevők végletkörzetébe. Éppen a sokváltozós egyéni pozícionáltság végső egyenlege alapján nem, lett légyen szó akár a hitelvi ethosz, akár a demokratikus humanizmus erkölcsi mérlegeléséről. A most vizsgált kérdésben az *igen* és a *nem* egy széles tartomány, dimenzió két szélső értéke. A szeplőtelenek egyik és a gonosztevők másik véglete között „lakozik” a különböző mértékben bűnbe esettek sokasága – a halandók mindenkori többsége. (Ez utóbbi „közülünk valók” ítéleznek – hol közösségi felhatalmazással, hol meg az igazság önjelölt bajnokaiként – igenről és nemről. Erre később még visszatérek.)

A bűnbe esettség mértékét illetően – épp az értékelés demokratikus pluralizmusa alapján – különböző „rangsorok” állíthatók össze. Egyelőre viszont ott tartunk, hogy a szeplőtelen/gonosztevő határpontja a képzeletbeli lénia közepe táján húzódik, holott ez a két ellentétes (értéktartalmú) véglet, s közötté található a különböző mértékben és módon „bűnbe esettek” széles skálája. Ezzel átevickéltünk az ítéletalkotás harmadik stációjába. Vajon nem túlzottan együgyű-e (one issue) a jó/rossz kategorizálást oly mértékben az ügynökléthez kötni, amilyen mértékben az „a gonosz birodalmának” összeomlása óta dívik? Nem tudunk-e egy életút tapasztalatával olyanokat is pellengérré állítani – s képzeletben a negatív pólus felé expediálni –, akik még csak gyanúba sem keverhetők állambiztonsági hálózati érintettséget illetően, mégis nagyon messze esnek attól, hogy a gáncsnélküli lovagok körébe lennének sorolhatók? Még tovább feszítve a húrt, csak és kizárólag az egykori pártállami nómenklatúra köréből tudnánk említeni emberességi szempontból persona non grata halandókat, avagy nem pozícionált pártonkívüliek között is akadt – közkeletűen szólva – „rongy ember”?

7. *Információs kárpótlás, társadalmi elégtételszerzés és az ügynökkérdés történelmi látószögei.* Bizonyára szaporíthatók még a mérlegelés szempontjai, most azonban megálllok. Azt vélelmezem ugyanis, hogy a (közel)múlttal való szembesülésnek az ügynökkérdést középpontba helyező nézőpontja túlzottan leegyszerűsítő, s egyben a – demagógiát súroló – „könnyebbik út” választása. Még azt is megkockáztatom, hogy e kérdés megoldásának nincs tudományos kritériumrendszere. A történettudományi feltárás ebben a tekintetben nélkülözhetetlen ugyan, de csupán egyike az e téren nélkülözhetetlen „segédtudományoknak”. Ehhez rögtön két megszorítás tartozik. Egyfelől nem a szakmai konvenciók betartásával végzett múltfeltárást kell okolni a forrásokból rekonstruált új tudás miatt, mondván, hogy „régí sebeket tép fel”. Stallum nélküliek és stallumbéliek között egyaránt tapasztalható ilyen irányú elvárás. Utóbbi a nagyobb gond, merthogy „durum est negare, superior cum supplicat”. (Nehéz megtagadni, ha felettesed kér tőled valamit.) Másfelől viszont az úgynevezett információs kárpótlás keretében múltfeltárást végzőknek is tisztában kell lenniük azzal, hogy minden erudíciójuk és szakmai körütekintésük ellenére is csupán „adalékokat” szolgáltatnak egy olyan akkreditációs eljáráshoz, amely végsőleg több, mint „a tudomány igazsága”. Ehhez ugyanis a *nem ügynökszféra*-lét is hozzátartozik. Sőt mi több, az ügynök mivolt alkalmasint legfeljebb egyik – fontos, de nem is egyedüli – szempont lehet bárki retrospektív személyiségrajzában. Ne feledjük: az államszocializmus korszakában a hálózatba – többnyire kényszerrel – beszervezettek ez irányú ténykedésüket „konspiratív másodállásban” végezték főállású munkájuk, mesterségük, hivatásuk űzése mellett, s ahhoz képest többnyire időlegesen, nem élethossziglan.

Pál apostol nem tudományos kritériumként, hanem – az evangélium hirdetését vállaló számára – erkölcsi normaként írta Timóteusnak: „Törekedj rá, hogy az Isten színe előtt megbízható maradj, munkás, akinek nincs miért szégyenkeznie, s aki az igazság hirdetésében a helyes úton jár.” (2Tim 2,15) Másfél évezreddel később néri – akkor még nem szent – Fülöp atya didaktikus egyszerűséggel ismételte el a hagyomány szerint: „Legyetek jók – ha tudtok”. Dietrich Bonhoeffer majdnem két évezred tapasztalatával felvértezve vetette fel a világ nagykorúvá válása közepette tapasztalható elvallástalanodását, valamifajta „vallás nélküli keresztyénséget”, horribile dictu „Isten halálát” vizi-onálva (CSEPREGI 2010, 9. o.). Ebben az az alternatíva rejlik, hogy a szekularizálódás közepette és ellenére marad

fenn egy *kereszténységgel átítatott civilizációs norma* a vallásoktól távolodó, „nem hívő” társadalomhányad számára is. Azaz a vallásoknak, egyházaknak ebben a változó világi környezetben kívánatos önmaguk újrapozicionált helyének a megtalálása. (Ne feledjük, Bonhoeffer a nácizmus tobzódása, a hitleri „új európai rend” vitalitása idején rótt a gondolatot naplójába – közelgő halála előtt.) Ettől Pál apostol maximája a hitvallók számára alighanem változatlan érvényű, Bonhoeffer viszont alighanem egy „kopernikuszi fordulatot” hagyott maga után testamentumként: milyen mértékben marad érvényben a *keresztény (keresztény) ethosz civilizációs normaként* a társadalmi elvallástalanodás közepette? Az ateista (kommunista) állam mint politikai entitás ezt – hit, vallás, egyház tekintetében – egyöntetűen tagadta, miközben a társadalom hitét (vallását) őrző részének egzisztenciája, mindennapi léte élethosszig a szekularizálódóban levő világi rendszer(ek)hez kötött. (A növekvő mértékű elvallástalanodás nem – nem feltétlenül – jelent társadalmi elkeresztényietlenedést, de most nincs mód ez irányba elkalandozni.)

E ponton térek vissza Káldy Zoltán püspöknek a kötetben olvasható ágensi ténykedéséhez. A recenzióban idézem Kertész Botond megállapítását, miszerint Káldy „teológiai érvekkel győzte meg püspökké választása után a lelkészi kar nagyobb részét arról, hogy a szocialista társadalom építését aktívan kell támogatniuk” (lásd 75. o.). Ez a fentebb mondottak alapján készíti az olvasót töprengésre. Ha meggyőzte őket, ebben akár az evangélikus egyház korhoz-időhöz való alkalmazkodásának – a bonhoefferi újrapozicionálásnak – a felismerése, az evangéliumi pietizmushoz képest új útkeresés igénye is részes lehetett. Az viszont az ügynökiratok dokumentációja alapján aligha kétséges, hogy hitvallóként, lelkészként és egyházkormányzóként is megengedhetetlen eszközökkel, „maga okozta rossz” eljárásokkal gondolta kivitelezhetőnek az alkalmazkodó túlélést. Megint csak Pál apostolhoz fordulok. A Timóteusnak címzett idézett intenció úgy folytatódik, hogy „nagy házakban nemcsak arany- és ezüstedények vannak, hanem fából és cserépből valók is; és azok közül némelyek tisztességre, némelyek pedig gyalázatra valók” (2Tim 2,20). Jóhízemű olvasatban lehettek bár Káldy Zoltán célkitűzései tisztességesek, az elérésükhöz választott módok – ha nem helyezkedünk póre machiavellista álláspontra – alighanem gyalázatosak voltak.

Miután Káldy Zoltánról időközben megjelent egy – markáns bírálatban részesített – biográfia is,³ kínálkozik muníció arra, hogy egyházának közössége részben az ő példáján, részben azt meghaladva gondolhassa újra a 21. században lehetséges evangélizáció alternatíváit, annak kívánatos és követhető módzatait. Egyházkormányzók, lelkészek, presbiterek és hívek „közös zsinatán”, közmegelegedésre. A múltfeltárás segít(het) tanulságok megfogalmazásában, de nem tévesztendő közben szem elől, hogy a fennmaradt titkosszolgálati iratok elejétől a végéig feltárva is csak egy szűkebb életszegmensről tudósítanak. Ezt – ha van még a fogalmaknak valós értelmük – az „információs kárpótlás” jelentéstartománya magában hordozza. Csakhogy ez ügyben rendre értelmezési zavar (kognitív disszonancia) látszik előállni. Az információs kárpótlás nembeli lényegéből adódóan kevesebb, mint a vágyott, kívánatos „teljes körű jóvátétel” – ha ilyesmi egyáltalán lehetséges –, de része lehet a teljesebb reparációnak. Ez a – szociálpszichológiai? – félreértés (félreértelmezés) állítja elő újra és újra azt a helyzetet, melynek során minden közismertebb múltbéli figura kapcsán, akiről kiderül, hogy a titkosszolgálati hálózat konspiratív bedolgozója volt, rendre felhorgad az aprehendálás: nem is olyan volt, fals az így rekonstruált arcél, karakter stb. Az ellenvetések részigazsága aligha vonható kétségbe: az érintett személy – lett legyen szó akár egyházi, akár világi közszereplőről – *nem csak* ilyen volt. Az információs kárpótlás keretében végzett múltfeltárás viszont elsősorban erre kérdez rá, erre van felhatalmazása, s eddig terjed a kompetenciája. Az már a fentebb említett „teljes körű jóvátétel” részeként elvégzendő további feladat, hogy nevezett személy más – nem konspiratív – feladatköreiben, státusaiban végzett munkásságát számba véve álljon össze a teljes portré. Az így kikere-

³ KORÁNYI 2012. Recenziók, értékelések: Történelmi kép – hitelesen. Kerekasztal-beszélgetés Korányi András Hanem szeretni is című könyvéről. *Keresztény Igazság*, 2012/4. KÓSA 2013. CSATÁRY-VÖRÖS 2013.

kedő biográfia nyújthat módot arra, hogy kiderüljön: Janus arcú volt-e vizsgált „hősünk”, vagy csupán kisebb-nagyobb stigmafoltok szeplősítik történelmi arcképét. Az állambiztonsági forrástükör torz mivolta ugyan magából a rendszer szabta gyártástechnológia licencéből ered, kérdés azonban, hogy más irányú „tükör által homályos” látásunkat nem befolyásolja-e – diagnosztizálatlan – lelki szürkehályogunk is? Vagy esetleg az, amit személyes és kollektív önkritikaként Cserháti József pécsi expüspök fogalmazott meg egy kevéssel a halála előtt adott interjújában: „Gyalázatos, ami velünk történt (...)” – de – „a bűnök bevallása nélkül hitelre méltatlanok maradunk. (...) Amíg ez nem történik meg, az egész egyházi lét nem méltó hitelre.”⁴ Ez viszont már nem csupán – elsősorban nem – a történelmi múltfeltárás kompetenciája. A szintén közkeletű metafora szerint, a bekötött szemű Iustitia mérlegének egyik serpenyőjébe tehető a „hálózati múlt” akár nagyobbik hányada, ám aligha feledkezhetünk meg a mérleg másik serpenyőjébe kívánczó hivatásbéli személyiség- és cselekvésdózisról. Miközben a két serpenyő „terheléséhez” egyaránt kívánatos a tudományra testált előzetes vizsgálódás, valamint a józan ész, a mérleg állását bemérni – szemellenző nélkül – már elégséges az utóbbi is.

Cserháti diagnózisimperatívuszának van egy rejtőzködő, felfejtendő rétege is. A gyalázatoság mibenlétéről szólva azt említi, hogy még a püspöki kar tagjaival is kisiskolásként bántak, rendre elpróbáltatták velük az esedékes (másnap) püspökkari konferencia forgatókönyvét stb. Transzponáljuk ezt a stallumviselő klerikus ügynökök helyzetére, nem feledve, hogy a vallást, egyházat az ateista hatalom – végsőleg, „csak idő kérdése” – enyészetre szánta. A magyarországi esetben különbség volt a Rákosi- és a Kádár-korszak között. Az előbbi a programideológiát terrorral foganatosítani próbáló berendezkedési törekvés. Az utóbbi az időközben állapotideológiává legitimált autokratikus uralom – hite szerint hosszú távra – berendezkedett, „konszolidált” működő mechanizmusa. Rákosi regnálása idején az együttműködő hálózati klerikus konspiratív eszközből bármikor átminősülhetett manifesztált ellenséggé, akinek – a kényúr kedve szerint – akasztófa, börtön, internálás lett a honoráriuma. A berendezkedett Kádár-korszak machiavellizmusa számítóbb, rafináltabb volt. Saját hierarchiájában korlátozott cselekvési teret adott a szoros pórázon tartott, tettestársá kompromittált (hálózati) klerikusnak, s e kollaboráció révén inkorporálta az egyháza(ka)t – az ÁEH főhatósága alá rendelten – konfesszionális „nyilvános internálótáborokká”. Tudták avagy sem, ennek lettek felügyelői az „örizetes hívek” szolgálatvezetői, főpásztorai. E munkamegosztással a nyers terrort mellőzve racionalizálta működőképesebbé a pártállami mechanizmust, ugyanakkor a stallummal bíró klerikus ügynöknek is maradt szolgálati mozgástere. Az már személyes kurázi kérdése is volt, hogy ennek fejében saját közvetlen alárendeltjeiből és a hívekből – ügyes kompromisszumokkal – mennyi volt menthető és mennyit „áldozott be” az egyház és a hívek túlélése érdekében. Ez utóbbi a legnehezebben kalibrálható pont vagy mező a mérlegelésben: azaz a rendszer gyalázatából mennyi háramlik tovább a stallumbirtokos klerikus ügynökre. E téren már a Iustitia szerepébe lépő utókori közösség önbecsülésétől, „érettségétől” is függ, hogy tovább hordozza a látását korlátozó szemkendőt vagy leveszi azt, meggyőződni a mérleg két serpenyőjének állásáról: a rendszer gyalázata mellett mennyi a „maga okozta rossz”, illetve mit nyom a latban – a másik oldalon – az evangéliumi szolgálat, a rendszer által internált eklézsia túléléshányada. Erre mondtam volt, hogy a most terítéken lévő kötet *a strukturális áldozat és a személyében tettes* janusarcúságát, egészében a tettesáldozat kettősségét kínálja.

8. *A történelmi válasz is a mindenkori ma válasza a tegnapi – és a régebbi múltból.* A múlt (titkosszolgálati) iratainak gyorsított hozzáférhetővé tétele („levéltári forradalom”) szökőárként zúdítja az újabb információkat. Nehéz szétszálazni a valóságtartalmat, a vértlen vagy szándékolt csúsztatást és a póre hazugságot. Mindehhez társul a rendszerváltó közpolitika, a csoport- és magánambíciók „igazságkeresése”. Igények sokszálú, tág intervalluma. Leleplező, megismerő, megérteni próbáló tudni akarások sokfélesége. Egymással versengő, konkuráló nyilvánosság-

⁴ Cserháti József utolsó tévéinterjúja (1994. november). *Koinonia*, 1994. november. 5. o. Web: <http://baptista.hu/rakosszentmihaly/tallozo/bulanyi.htm>. (Megtekintés: 2014. február 21.)

fajták, melyekben erős hajlam volt/van a „gyorsított ítélkezésre”. Ezt igényli az utólagos – egyéni, csoportos – öngazolás. Az információs kárpótlás és a társadalmi elégtétszerzés sürgető szüksége – az e világi lét végessége okán. A kortárs mint bíró, a történész mint „ülnök” a mielőbbi igazságtevés törvényszékén. Sokfajta „rögtönítelő bíróság” létezhet: politikusokból, politika által kinevezettekéből; túlélő meghurcoltakból, áldozatok, tettesek – valamint tettesáldozatok – leszármazottaiból; megifjodó veteránszövetségekből, önszorgalmú-öntörvényű váteszekből stb. Az igény: lehetőleg egyetlen igaz mai válasz a sokféleképpen igaz/hamis – mikor, melyik a színe és visszája – tegnapra.

A történelmi múltra – még inkább a közelmúlt – a történelmi válasz hosszabb kifutású. Aligha datálható, hogy a mai kulturális emlékezet mikor patinásodik letisztultabb történelmi emlékezetté, amelyben része lesz az addigi „köztes” ítélkezéseknek is. Történelmileg még legfeljebb a kérdések évadjában járunk – ha nem fojtjuk azokat is magunkba. Mit is tudunk most a terítéken levő kötetbe visszahátrálva? Káldy Zoltán és Ottlyk Ernő püspökök voltak. Káldy „Pécsi”, Ottlyk „Szamosi” fedőnéven ügynöki tevékenységet folytatott. Káldy-„Pécsi” és Ottlyk-„Szamosi” emberek voltak:

esendők, gyarlók, halandók – mint mindannyian. Hívők – mint nem mindannyian. Egyházkormányzók – mint a hívek közül is kevesen. Isten szolgálói voltak. Az istentagadó rend szolgálói voltak. Strukturális áldozatok és individuális tettesek voltak. És még kifélék-mifélék? Igehirdetők, igemagyarázók; katekizmust írók, formálók, hitről, világról elmélkedők; eklézsiát igazgatók, lelkipásztorokat oktatók-nevelők, esketők, keresztelők, megboldogultakat Isten kegyelmébe ajánlók. Fiak, apák, hitvesek, barátok voltak. Alázatosak és kevélyek. Alázatosakat, elesetteket gyámolítók, kevélyeket megszólók; máskor alázatosakat és kevélyeket dölyfösen leszlók. Hátuk mögött másokat fumigálók, alkalmasint másoknak ártók. Voltak, mint túlnyomó többségben mi magunk, hitvallók és hitetlenek egyaránt.

S voltak – immár kérdőjelekkel: Isten szolgálói? Farizeusok? Hitvédők? Személyes – földi – boldogulásért rendszerszolgák? Aposztataként hitet szolgálók? A perspektivikus üdvözülésből való kizáratást kockáztatók? Cselekedeteikkel hitet őrizni vélő templomszolgák? Hitükkel, szolgálatukkal rosszul sáfárkodók? A tevőleges rossz ellenére hitet, egyházat, közösséget túlélni segítők? Paszternakkal szólva „minden farizeusságba dermedt” általuk, vagy farizeusságuk révén volt esély a túlélésre? Egyénnek, közösségnek, hitnek, egyháznak?

Mindennek ideje vagyon. A kérdéseknek már most is. Kérdés már most is sok van. A társadalmi elégtétszerzés igénye választ – válaszokat – vár. Van-e egy válasz a sok kérdésre? Hosszabb távon mi marad meg a mai válaszokból? Stefan Heym esetében az, hogy ügynök volt, vagy a *Dávid király krónikája*? Szabó István esetében az, hogy ügynök volt, vagy a *Mefisztó*? A mélyen hívó és életvitelszerűen kételkedő katolikus Graham Greene esetében az, hogy Kim Philby csendestársa volt, vagy a *Hatalom és dicsőség*, esetleg *A csendes amerikai*? Vagy mindezek súlyozott ötvözete? Van-e Káldy és Ottlyk püspök hagyatékában, ami – nem tudni, milyen mértékben – ellensúlyozza majdan a titkosszolgálati forrásfeltárás révén nyert (rész)tudást? Miből, milyen arányban komponálódik majd – az elégtétszerzésen túli – historikus portré? Kimaradhatnak-e ebből az információs kárpótlás arcvonásai? Ebben a közelítésben a történész bába, aki a régi idő méhéből segíti napvilágra vajúdni az újat. A most szóban forgó kötet szerzői – képletesen – egyiptetűjű ikrek „egyik felét” segítették világra mindkét evangélikus püspök esetében. A másik fél nevezettek „nem ügynök” énje, amit – Káldy esetében – egy másik könyv mutat be. Egyik is, másik is mai tudásunk lenyomata, mindkettő a megismerhetőség mai stációjának kordokumentuma. S bármennyire különböznek is jellegükben, műfajukban, egy majdani aggregált tudás alkotóelemeit hordozzák.

”A történelmi múltra – még inkább a közelmúlt – a történelmi válasz hosszabb kifutású. Aligha datálható, hogy a mai kulturális emlékezet mikor patinásodik letisztultabb történelmi emlékezetté, amelyben része lesz az addigi „köztes” ítélkezéseknek is. Történelmileg még legfeljebb a kérdések évadjában járunk – ha nem fojtjuk azokat is magunkba.

A történelmi válasz még várat magára. Az több is, kevesebb is, mint a – nem csupán forrásrejtőzködések okán – korlátozott kortársi tudás. Van, ami ezekből idővel kikopik, másokkal megdúsul. Egyebek mellett azzal, „mit ránk kentek a századok”, meg amit mi kentünk a századokra – és egymásra. Egyénileg és kollektíve, sokfelől és sokféleképpen. S alakulás közben is legalább háromfajta olvasat gomolyoghat tovább, el egészen az idők végezetéig. A szekularizált evolucionista olvasat, a hitvalló kreacionista olvasat, meg az, amelyik – nem tudni milyen arányban – mindkettőt hasznosítani igyekszik. Ezek – araszoljanak bármelyik közelítés mentén – a mindenkori *ma* válaszai. Alkotórészei annak, ami „a soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között” (CARR 1995, 28. o.). S nem tudható, hogy nem lesz-e legtöbbjük apokrif – a mindent látó szem számára – a „végítélet” során. E tekintetben az a priorinak nincs a posteriori párja, ám addig van saját kompetenciánk. A szabad egyház szabad államban tételt – mindkettejük szuverenitásigénye okán – tiszteletben tartva tudomásul veendő a sajátnak tudott magyarázatok különbözősége. Ám figyelembe véve, hogy a társadalmi elvállastalanodás nem feltétlenül jelent elkeresztényietlenedést, a hitelvi ethosznak és a szekuláris morálfelfogásnak alighanem formálódóban van egy „közös halmaza”. S ebben a közttes mezőben feltehető a kérdés: igazabbak, boldogabbak, „jobbak” leszünk-e azáltal, ha megmaradunk az írás rigidebb olvasatánál, miszerint kegyelem csak Istennél van? Nem éppen ezzel kevélykedjük magunkat az úrhatnám szolga pozíciójába? Nem inkább a megértés – az erre való törekvés – a kegyelmi állapot, a transzcendencián innen, földi léptékben is? Legyetek a megismerés által megértők – ha tudtok.

Hivatkozott művek

- BARÁTH Magdolna – FEITL István (szerk.) 2013. *Lehallgatott kihallgatások*. Napvilág – ÁBTL, Budapest.
- CARR, E. H. 1995. *Mi a történelem?* Osiris Kiadó, Budapest.
- CSATÁRY Bence – VÖRÖS Géza: Püspökké lenni Isten vagy az állambiztonság kegyelméből? *Credo*, 2013/1. 71–73. o.
- CSEPREGI András: Vallási identitás és demokratikus politika – történet, tematika, párbeszéd. In: *Vallás, politika, identitás*. Szerk. S. Szabó Péter – Grünhut Zoltán. IDRResearch – Publikon Kiadó, Pécs, 2010.
- Cserháti József utolsó tévéinterjúja (1994. november). *Koinonia*, 1994. november. 5. o. <http://baptista.hu/rakosszentmihaly/talozo/bulanyi.htm>. (Megtekintés, 2014. február 21.)
- GYARMATI György: A restaurációból konszolidációba vajúdo Kádár-rendszer egy epizódja. *Századok*, 2013/6. 1581–1598. o.
- HÓDOS György 2005. *Tettesek és áldozatok. Koncepciók perke Magyarországon és Közép-Európában*. Noran Kiadó, Budapest.
- KOESTLER, Arthur 1988. *Sötétség délben*. Európa Kiadó, Budapest.
- KORÁNYI András 2012. *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*. Luther Kiadó, Budapest.
- KÓSA László: A pártállami egyházpolitika kiemelkedő „sikere”. Korányi András Káldy-életrajzáról. *Kommentár*, 2013/5. 118–121. o.
- RATZINGER, Joseph 2008. Lelkiismeret és igazság. In: *uő: A közép újrafelfedezése*. Szent István Társulat, Budapest.
- Történelmi kép – hitelesen. Kerekasztal-beszélgetés Korányi András: Hanem szeretni is című könyvéről. *Keresztényen Igazság, új folyam*, 2012/4. 7–29. o.

Gyarmati György (1951) történész, régebben az ELTE oktatója, majd a Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Történelmi Tanszékének egyetemi docense és az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának főigazgatója. A Magyar Tudományos Akadémia doktora. Fő szakterülete a második világháború és a 20. század második felének európai és magyar története, különös tekintettel a politika- és társadalomtörténetre.

Szabó T. Anna

Térrács

Mindenben minden. Csupa elemi cella.
Rácsparaméter, konstelláció.
Fraktál vagy gráf nem kérdi, mi a célja,
és nem mondja meg, mi rossz és mi jó.

Be vagyunk zárva, be vagyunk kerítve.
Csak a lélek nem kristályszerkezet.
Mégis egy könyvben fekszünk, kiterítve:
hisz mindenünknek mi adtunk nevet.

Atom

Vagy nézzük akkor ezt a hópihét:
milyen bonyolult, milyen egyszerű.
Élet nélkül is szabályos a lét,
nem fér hozzá sem bánat, sem derű.

Persze, ki tudja. Pusztá fizika?
Vagy logika? Vagy ez a szeretet?
Hajolj közel: most pont rád néz az Úr,
és jókedvében hópihét nevet.

Vérbeszéd

a világ nagy lepedője
gonoszokkal teleszőve
a világ nagy puha teste
sárba vérbe beveretve

csap az ostor üt az óra
ha deresre ha karóra
csupasz asszony puha melle
baba pislog ki alóla

kit a falhoz kit a falra
ki aranyba ki bilincsbe
ha a hóhér belelendül
milliókat lök a nincsbé

jajuk éig csap a sárból
mi a sok vér fogantja?
jön a válasz, jön a visszhang:
van az istennek is anyja

Angyal

Angyal, angyal, langy alázat,
te szítod a hangya-lázat,
lelkünk ezer volttal rázod,
ember-létünk magyarázod.

Kaput nyitsz az odaátnak,
akik hisznek, odalátanak,
tülekednek, magyaráznak,
falon vakon kaparásznak.

Angyal, angyal, büszke fenség,
belőled él a mindenség,
test-ruhában meztelenség,
érthetetlen elevenség.

Éva

Nézek és néznek, sírnak és sírok,
ölelek, míg ölelni bírok.

Eszem, utána engem esznek,
Szültem, és egyszer eltemetnek.

Nem kértem már: miért, miért nem.
Hisz glóriával átallépek.

Csercsa
Balázs

Egy világ, amelybe mindenki beleillik

*A hitoktatáshoz való hozzáállás pozitív megváltoztatása
helyi iskolai közösségekben – egy bevált gyakorlat Angliából*

A kihívás

Magyarország Országgyűlése 2013. április 30-i ülésnapján fogadta el a 2013. évi LV. törvényt a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény módosításáról. Ennek 35. paragrafusa 1. bekezdésében a kötelező tanórai foglalkozások részének nyilvánította az erkölcsstanórát vagy az e helyett választható hit- és erkölcsstanórát az állami fenntartású iskolák 1–8. évfolyamán. A rákövetkező tanév szeptemberétől a hittanra és az erkölcsstanra jelentkező tanulók aránya nagyjából fele-fele lett, ezen belül a mérleg nyelve évfolyamonként kis mértékben eltérő módon billent erre vagy arra.

Elképzelhető azonban, hogy az egyensúly – különböző okoknál fogva – a következő években az erkölcsstan felé mozdulhat el. Egyrészt, noha a magyar lakosság körében 1991 és 2008 között 7-15 százalékkal nőtt azok aránya, akik szerint van Isten, túlvilág vagy bűn; a legalább havonta templomba járók aránya 36-ról 28 százalékra csökkent; a vallásukat rendszeresen, egyházi keretek között gyakorlók aránya pedig csupán 13-16 százalék között van napjainkban (KAMARÁS 2013, 82. o.). Vagyis a társadalom a hithez való visszatérése mellett is egyre inkább elfordul az egyházi vallásgyakorlattól, és még személyes hittel élő tagjai is úgy gondolhatják, az erkölcsstan az igényeiknek megfelelőbb választ tud adni kulturális, erkölcsi, lelki és társadalommal kapcsolatos (KELT)¹ kérdéseikre, mint az egyházi hittan.

Másrészt a hittant választó gyerekek (és szüleik) döntésének hátterében részben történeti okok állhatnak. Magyarországon az oktatás az államalapítást is megelőző hagyományokra tekint vissza, és egészen a 20. század közepéig természetszerű része volt a hitoktatás, annak már kidolgozott, működő gyakorlatával, már csak azért is, mert az oktatási intézmények fenntartásában az egyházak mindig jelentős szerepet tölthettek be. A hitoktatás tehát nem volt újdonság: a szülők tudták, mit várhatnak, ha gyermeküket hittanra iratják be, szemben az újdonságnak számító erkölcsstanórával. Csakhogy éppen történeti voltának bizonyos vonatkozásai jelenthetnek veszélyt a hittanoktatásra, hiszen gyakorlatai már kidolgozottak, rögzültek, gyakran régimódiak, erőteljesen dogmatikafókuszúak és nehézkesek, így a hittanóra, ahogyan az a gyakorlatban megvalósul, esetenként kevésbé vonzó lehet a tanuló számára, mint az erkölcsstanóra, ahol a pedagógusok szabadon használják a modern pedagógia módszereit és gyakorlatait.

¹ A KELT betűszó használatát alkalmasnak tartanám a magyar nyelvű terminológiában az angolban már elterjedt SMSC (Spiritual, Moral, Social, Cultural) kiváltására.

Nemcsak Magyarországon jelent kihívást ez a helyzet, hanem például Angliában is, ahol pedig a hitoktatás ma is kötelező, és hosszú, töretlen hagyományra tekint vissza. Szerencsére vannak azonban biztató példák, amelyek tapasztalatból mutatják meg, hogy a hitoktatás korábbi presztízse visszaállítható a kisebb, helyi közösségek keretei között, a hittanóra lehet legalább annyira érdekesítő, mint a pusztán erkölcsstan, és igenis az egyházak hittana is mutathat fel legalább annyira érvényes válaszokat a modern világ kérdéseire, mint az etika. Az alábbiakban egy ilyen bevált gyakorlatot tervezek bemutatni, kitérve arra, hogyan lehet ezt a módszert a magyar iskolai hitoktatásra is alkalmazni.

Lehetséges válasz – A Bankfield Középiskola esete

A Bankfield Középiskola Widnesben, Liverpool közelében található, tanulóinak száma az angol átlagnál alacsonyabb, idén 686 tanuló jár oda, akik 11 és 16 év közöttiek. Ez a szám messze felülmúlja az egyes magyarországi általános iskolák átlagos tanulói létszámát, és az egy pedagógusra jutó tanulók száma szempontjából is kissé jobban állunk: a Bankfield Középiskolában ez a szám 13, a magyar átlag pedig 10 (CSERNYÁK 2013, 1. o.). A Bankfield Középiskolának az angliai oktatási tevékenységek minőségellenőrzési hivatala (OFSTED)² a kimagasló minősítést adta, és a tehetséggondozás terén vezető iskolának nyilvánították.³ Vagyis az iskola az átlagnál magasabb színvonalú, és tanulói leginkább a helyi jómódú közép-osztály családjából kerülnek ki.

Mégis, amikor Andy Ackers 2009-ben átvette a hitoktatás munkacsoport vezetését, ebben a tekintetben elkeserítő körülményekkel kellett szembesülnie. Azt tapasztalta, hogy a vallással kapcsolatos tantárgyak nem tudják lekötni a diákokat, ami azok „érettségi” (GCSE-) eredményeire is kihatással volt. A szülők is egyre növekvő számban igyekeztek elvonni gyermekeiket a tantárgyi program azon képzéseitől, amelyekről csak tehették, hiszen már a tantárgy neve is a felesleges „töltelék tárgy” szinonimájává kezdett válni. Ahogyan Ackers megfogalmazta: „Sok helyi szülő nem tekint többé úgy a vallásra, mint az élet fontos részére, és tapasztalataikból úgy látják, hogy az iskolai hitoktatás többé nem releváns vagy alkalmazható, ezért megkérdőjelezzik, miért kellene ennek kitenni gyermekeiket.” (OFSTED 2012)

Ebből a helyzetből kiindulva Ackersnek Carole Owen igazgatónővel, valamint a tantestület más vezetőivel folytatott megbeszélései nyomán közös cselekvésre szánták el magukat. Először is azonosítaniuk kellett a probléma kiváltó okait, majd ezek között fontossági sorrendet felállítani, ezután stratégiát és konkrét cselekvési tervet kidolgozni, végül, a munka oroslánrészeként, türelemmel és kitartással végrehajtani kidolgozott tervüket.

Három kulcsfontosságú stratégiai prioritást határoztak meg:

1. A KELT megítélésének javítása, valamint a hitoktatás és az iskola tágabb élete közti kapcsolatok kiépítése (például közösségi imák, szakkörök szervezése, más tantárgyakkal való összekapcsolódás).

² Office for Standards in Education, Children's Services and Skills.

³ Gifted and Talented Lead School.

2. Vízión⁴ kidolgozása a hitoktatás számára és ennek beágyazása egy újszerű tanmenetbe.
3. A tanulási modell átalakítása a hittanórákon.

A KELT megítélésének és a közösség összetartó erejének javítása

Hamar nyilvánvaló lett, hogy a KELT-ről és a közösségi összetartásról szóló közbeszéd nem egységes az iskolában, vagyis noha mindenki elismerte, hogy sok jószándékú fáradozás történik, ezeket és eredményeiket nem mérték fel és nem kommunikálták úgy, ahogyan lehetett volna. Az is egyértelművé vált, hogy a gyerekek életpasztalatai és látóköre meglehetősen behatárolt, és szükséges lenne magabiztosságuk és érettségük emelése a saját életüket érintő kérdések kezelésében. Ezért a hittan munkacsoport az iskola vezetésének támogatásával meghívta a többi munkacsoportot, hogy azok megvizsgálhassák saját hozzájárulásuk lehetőségeit a KELT kérdésköréhez, valamint hogy egységes nyelvezetet és kommunikációt alakítsanak ki ezzel kapcsolatban

iskolaszerte. Ezáltal valamennyi tanár felismerhette a KELT fontosságát a saját tárgykörében, és beépíthették azt óravázlataikba, ezután pedig a hitoktatás eddigi marginalizált helyzetéből központi szereplővé vált a KELT és a közösségi összetartás előmozdításában. Felismerték, hogy a vallásoktatás igenis hordoz mondanivalót és válaszokat a modern problémákkal kapcsolatban, és számos kapcsolódási pontot találtak más tantárgyakkal.

Vízión kidolgozása a hitoktatás számára és annak beágyazása egy újfajta tanmenetbe

A hitoktatás megújult víziójának kidolgozása is a KELT-tel kapcsolatos érzékenység felkeltésének folyamatába illeszkedett. Ebbe a diákokat is bevonták: meghallgatták őket a tantárggyal kapcsolatos tapasztalataikról, és segíthettek a hitoktatás új arculatának kidolgozásában is, mint például új szlogen választása. Az új szlogen, amely tanulmányomnak is címét adta, az „Egy világ, melybe mindenki beleillik” lett, és azt hivatott kifejezni, hogy a hitoktatásra elsősorban úgy tekintenek, mint tanár és diák közös utazására, amelynek célja nem annyira a dogmatikus alaptudás megszerzése, mint a kulturális, erkölcsi, lelki és társadalmi fejlődés. Az ezekkel kapcsolatos figyelem és érettség kialakítása lett a hitoktatás új víziója. A hittan tantárgycsoportot átnevezték társadalom- és hittanra.

Az oktatást a tanterv szerint a tanulók társadalmi helyzetéből kiindulva kezdik, közösen feldolgozva azt, hogy elősegítsék a mélyebb megértést és lehetővé tegyék a nagyobb fokú részvételt. Ezután térnek rá a vallások tanulmányozására abból a szempontból, milyen hatással lehetnek ezek a tanulókra személyesen, helyi vagy országos szinten, illetve globálisan. Eközben bemutatják azt, milyen értékes hozzájárulást jelenthet a vallás a társadalmi problémák kezelésében és megoldásában. Minden évfolyamban egy-egy kérdést járnak körül, amelyek az osztályterem dekorációjában is hangsúlyosan megjelennek, hogy segítsék az átélést. Ezek a témakörök a következők:

⁴ Jövőkép, amely a távolabbi jövőben elérni kívánt ideális állapotot írja le, amely felé a szervezet törekszik. Tartalmazhat ambíciózus, merész elképzeléseket, hogy a szervezet tagjait erőfeszítésre ösztönözze.

- Hová illeszkedik a közösség?
- Hogyan helyezkedik bele ebbe a vallás helyi szinten, országosan és globálisan?
- Hol keresünk értelmet: Istenben, a világban, a szenvedésben vagy más valamiben?
- Hol illeszkedik bele a vallás a konfliktusba, a társadalomba, az orvostudományba?

A tanulási modell átalakítása a hittanórákon

Andy Ackers szerint „[a]hhoz, hogy ezen az úton hatékonyan végigvezessük a tanulókat, szükséges olyan környezet kialakítása, amelynek a tanulók aktív alakítói, és amelyben olyan sok különféle tanítási módszert alkalmazunk, amennyit csak lehetséges” (OFSTED 2012). Szükséges, hogy a tanulók beleéljék magukat a hittanórákba, és élvezzék is azokat. Az újfajta kommunikációs és tanítási módszerek bevonása mellett ezeken az órákon elsősorban a tanulók osztják meg egymással élményeiket és gondolataikat, hogy jól érezzék magukat és fejlődjenek, miközben feldolgozzák a tananyagot. Az egyes órák céljait a *mit?*, *miért?* és *hogyan?* jellegű kérdések megválaszolásában határozták meg, az órák menetét pedig a kapcsolódás, aktiválás, bemutatás és elmélyítés négyességének folyamatában osztották fel. Az órákon fontos szerepet kapott a társadalmi és érzelmi alapú tanulás (TÉT),⁵ valamint a személyesség, annak tudatában, hogy minden tanuló máshogyan tanul.

A tanulási környezet így elérhető, pozitív és teljesen interaktív lett, amelyet a tanulók és tanárok együttműködve vezetnek és alakítanak. A hittan munkacsoport pedig mára vezető lett az iskolán belül a módszertan fejlesztésében, és a tantárgy keretein túl is hatással van az iskola életére. A tanulók, szüleik helyesléssel, szívesen járnak hittanórára, hiszen felismerték jelentőségét a mindennapjaikban, jól érzik magukat, és úgy érzik, ők is beillenek oda.⁶

A modell átültetése

A példában a kiindulási helyzet nagyon hasonló volt, mint amelyet a magyarországi általános iskolákban is tapasztalhatunk. Persze mondható, hogy a Bankfield Középiskola jobb anyagi lehetőségekkel rendelkezik, mint egy átlagos magyar – vagy akár angol – állami iskola, de hitoktatási modelljük egyik nagy erénye éppen az, hogy elsősorban nem anyagi erőforrások mozgósítását igényli. Ami viszont elengedhetetlen hozzá, az elszánt, tettekre szor tanerő, valamint nem kevésbé elhanyagolható az iskola vezetőségének helyeslése és hathatós támogatása.

Ezzel viszont már el lehet indulni és sikerre vinni a programot. Természetesen minden egyes iskola különböző, mások a személyi és tárgyi feltételek, valamint a környezet, az iskola közössége, ideértve a tanulók összetételét és családi háttérét is, ezzel együtt pedig a problémák is részben mások lehetnek. Először is mindenképpen szükséges az intézményre jellemző, helyi problémák őszinte, nyílt feltárása. Majd ezek között a problémák között fontossági sorrendet kell felállítani. Ebből kiindulva kell kidolgozni és megvalósítani vállalkozásunkat, amely a problémáknak megfelelő hangsúlyossággal tartalmazza az alábbi elemeket:

- A hitoktatás és általában a vallás hasznosságának hatékony kommunikációja.
- A hitoktatás összekapcsolása a tágabb közösséggel.
- Pontosan megfogalmazott vízió kidolgozása a hitoktatás számára.
- Hatékonyan használható módszerek felkutatása és alkalmazása a hittanórákon.

⁵ A TÉT betűszót az angol SEAL (Social and Emotional Aspects of Learning) kiváltására használom.

⁶ A Bankfield Középiskola gyakorlatát bemutató rész az OFSTED 2012-es beszámolóján (OFSTED 2012) és egy erről írt esettanulmányon (*Changing RE* 2014) alapul.

Bár régi bölcsesség, hogy „jó bornak is kell a cégér”, a kommunikáció napjainkban különös fontosságra tett szert, nem lehet elodázni. A kommunikációban fontos, hogy olyan közvetítőket használjunk, amelyek a célközönséget valóban elérik, és megmutassuk, hogy azt tudjuk nyújtani, amire a célközönségnek szüksége van. Jelen esetben azt, hogy a vallás és a hittan képes igazi válaszokkal szolgálni a tanuló tizenévesek mindennapi kérdéseire és általában a világ égető problémáira. A tizenévesek igenis érzik a problémákat és keresik a válaszokat, de gyakran nem tudják, hol keressék azokat. Nem várható el tőlük, hogy alaphelyzetben érdeklődjenek a hittan iránt, érdeklődésüket fel kell kelteni. Ezért érdemes a hangsúlyt a kommunikációban a KELT-re helyezni, és nem kell félni attól, hogy modern eszközökkel élünk figyelemfelkeltő, meghökkentő vagy megdöbbenő módon. Ez nem veszélyezteti a tárgy megkérdőjelezhetetlen méltóságát, de segít hatékonyan közvetíteni annak értékét. A kommunikáció ideális esetben ne csak a tanulóra koncentráljon, hanem azok iskolán kívüli környezetére (elsősorban szüleikre) is.

Az egyes tantárgyak tanárainak gyakran az az érzése, hogy tárgyuknak, amelyben jártasak, végső soron minden máséhoz is köze van. Ez valóban így van: mivel minden tudomány végső soron ugyanarról a világról beszél, nyilvánvalóan vannak köztük kapcsolódási pontok. A hittan esetében sincs ez másként. A különféle tantárgyak tanári munkacsoportjaival közösen fel kell kutatni, hol hordozhat a hittan releváns információt, többletet az adott tantárgy anyagában, és ezeket a kapcsolódási pontokat mindenki hasznára be kell építeni a tananyagba. Ezzel az adott tantárgy is csak gazdagodik, hiszen sokszínűbb, érdekesebb lesz.

Ugyanilyen fontos, hogy a hittan, amelynek tárgya előfeltételezésünk szerint az élet valamennyi régióját át- szövi, ne maradjon a padosrok között. A hittan munkacsoport bátran szervezhet a KELT-tel kapcsolatos tanórán kívüli programokat is, akár iskolai keretek között, akár azon kívül. Fontos a szülőkkel is kapcsolatot keresni, akár gyerekeikkel közös, akár kifejezetten a szülőknek szóló programokat szervezni, hiszen a szülők természetesen óriási hatással vannak gyermekeikre, kívánatos, hogy belássák a hittan hasznát. Nem feltétlenül szükséges egyetérteniük, de legalább a gyermekükben kialakuló érdeklődést és lelkesedést ne törjék le otthon.

Vízióink, azaz jövőképünk pontos megfogalmazása különösen fontos. Tudnunk kell, hogy pontosan mit szeretnénk elérni, mert egyébként kezdeti motivációnk a nehézségek hatására – mert lesznek ilyenek – ellaposodhat. Ráadásul hogyan várhatnánk el másoktól, hogy kövessenek, ha mi sem tudjuk, hová tartunk? Bár minden eddigi pontban fontos a tanulók bevonása is a tevékenységekbe, a vízió kidolgozásánál ez különösen is fontos. A tanár már ismeri tantárgya anyagát, és maga is bejárt egy hitbeli utat. A tanulók azonban még nem tartanak itt. Ezért a tanár is részese ugyan a hittanórán megjárt utazásnak, ez az utazás mégis elsősorban a tanulókról kell hogy szóljon. Kérdezzük meg őket, mire kíváncsiak, hová akarnak eljutni, mi foglalkoztatja őket! Vízióinkat pedig ennek megfelelően alakítsuk ki. Nem baj, ha a vízióink ambiciózus célokat tűz ki, hiszen ez erőfeszítésre ösztönöz, ugyanakkor legyen reális. Vízióink tehát legyen pontosan megfogalmazott, releváns, mérhető és fenntartható. Persze vízióink meghatározása után azt is ki kell dolgozni, pontosan mit, mikor, kinek, kivel és hogyan kell tenni ahhoz, hogy vízióinkat elérhessük. A vízió mint nagy, közös cél elérése meghatározott kisebb célok elérésén és az azokhoz kapcsolódó tevékenységek végrehajtásán múlik. A vízióink elérése érdekében alkalmazott stratégiánk kidolgozásához hasznos segédanyagot jelenthet SZABÓ Mária-nak az OFI honlapján elérhető írása (2005).

Végül be kell látnunk, hogy úgy van, amint MERVAY Miklós kitűnő tanulmányában írja: „a rendszerváltozás után hitoktatásunk [...] ott folytatta, ahol a diktatúra elfojtotta és betiltotta. Még a megváltozott körülmények ellenére is máig népegyházi kategóriákban gondolkodik, annak strukturális gyakorlatát viszi tovább...” (2009, 123. o.) Vagyis abból indul ki, hogy a hitoktatás fontossága és relevanciája az életben mindenki – szülők és gyerekek – előtt világos, a hittan fő feladata pedig a dogmák megismertetése a vallásgyakorló közösséggel. Pedig ez a helyzet már az egyházi iskolákban sem áll fenn, az állami iskolákban pedig még kevésbé.

A teológia mint tudomány esetén is szükséges felismerni, hogy az nem pusztán rendszeres teológia vagy gyakorlati teológia, hanem a kettő egysége. Vagyis az egyházaknak általában egyre inkább a világ felé kell fordulniuk és az ott látható problémákra reflektálniuk (BÉRES 2013, 45–47. o.). Ennek pedig előretolt helyőrsége a hitoktatás, a misszió mellett az a terep, ahol talán leginkább találkozhatunk olyanokkal, akik nem vallásosak, és akiket meg kell szólítanunk. Ehhez kínál korszakos jelentőségű lehetőséget a hitoktatás kötelezővé tétele az állami iskolákban, mindenki javára. Ahhoz azonban, hogy ezt a lehetőséget hatékonyan megragadhasuk, ki kell törni megszokott gyakorlatainkból. Ebben eddig az egyházi iskolák sem voltak igazán sikeresek. Mervay leírja, hogy a Szegedi Hittudományi Főiskola felnőtt megtérők között végzett felmérése szerint ezek 4/5-e járt gyerekként hittanra. Elgondolkodtató azonban, hogy „hittanos” múltjuk ellenére eltávolodtak a vallásosságtól, és csak felnőttként jutottak személyes hitre. Még elgondolkodtatóbb, hogy mindössze 7 százalékuk mondja, hogy az egyházi iskola hatással volt rá (MERVAY 2009, 121. o.).

A hitoktatás jelenlegi formái tehát csak döcögősen, „parancsszóra” működnek. Szükséges, hogy a hittanórán olyasmiről beszéljünk, ami a tanulókat érdekli, és úgy, ahogyan az megragadja őket. Ne várjuk el pusztán azt, hogy a tanulók végigüljék az órát, majd bemagolják és felmondják a tananyagot. Kérdezzük meg őket, vonjuk be őket, legyen az óránk interaktív! Fogjuk fel a hitoktatást úgy, mint közös utazást, amelyből mindenki épül, mégis elsősorban a tanulókról szól. Ösztönözni kell, hogy a diákok maguk hozzák be saját élményeiket és tapasztalataikat az órára, egymást építve, segítve és közös válaszokat találva társaikkal, miközben a tanár oktatási célja számukra észrevétlenül valósul meg.

Ebben átfogóan hasznos az úgynevezett Kett-módszer ismerete és használata. Franz Kett német pedagógus 1978-ban mutatta be az azóta nevével fémjelzett módszert, amelyet ő valláspedagógiai gyakorlatnak nevezett. A gyakorlat 12 alapelvre épül, amelyek között szerepel többek között a találkozás, a megtapasztalás és az aktív részvétel. A Kett-módszer célja elsősorban, hogy olyan életfundamentumot alakítson ki a gyermekben, amelyből energiát és belső biztonságot meríthet, valamint amelyből kibontakozhat benne a bizalom és szeretet a többi teremtmény iránt. Ennek eléréséhez Kett hét eljárás csoportot határozott meg. Ezekről és a módszer részletes leírásáról olvashatunk NAGY Enikő (Kriszta nővér) több tanulmányában (pl. 2009; 2013).

A cél érdekében a hittanóra lehet rendhagyó, interaktív, ez nem von le méltóságából. Fontos a helyszín berendezése és a résztvevők egymáshoz viszonyított elhelyezkedése, hogy biztonságos és bátorító teret alakítsunk ki. Mivel hittanóránk közös utazás, nem kell, hogy bárki előrébb legyen, mások pedig hátrébb, nem kell, hogy a tanár az osztállyal szemben álljon, hanem közöttük helyezkedhet el. Másrészt a hittanóra interaktív jellege sok mozgással járhat, amihez megfelelő helyre van szükség. Érdemes magunk elé állítanunk az iskolán kívüli önismereti csoportok kereteit és módszereit. Ebben a résztvevők általában körben helyezkednek el, mindenki bátorítva érezheti magát a hozzájárulásra és részvételre, és a témákat feldolgozó játékokra is jut idő. Szerencsére napjainkban már sok könyv foglalkozik ezzel magyar nyelven is, és kínál példákat önismereti játékokra (pl. RUDAS 1990; 1999; BÁCSKAI 1991). Az önismereti csoportok egy különleges, a drámapedagógiával rokon megnyilvánulási formája a pszichodráma, ezen belül pedig a bibliodráma. Tantárgyunk oktatásában magától értetődően jól használható és használandó a Biblia, amely ráadásul olyan történetek gyűjteménye, amelyek ma is üzenetet hordoznak a KELT viszonylatában, és alkalmasak arra, hogy dramatizálva és magunkra vonatkoztatva megjelenítsük őket.⁷

”Fogjuk fel a hitoktatást úgy, mint közös utazást, amelyből mindenki épül, mégis elsősorban a tanulókról szól. Ösztönözni kell, hogy a diákok maguk hozzák be saját élményeiket és tapasztalataikat az órára, egymást építve, segítve és közös válaszokat találva társaikkal, miközben a tanár oktatási célja számukra észrevétlenül valósul meg.”

⁷ A témával kapcsolatban lásd pl. FALLNER–WARNS 2003; NYÁRY–SARKADY 2008.

Az önismereti csoportfoglalkozás és a drámapedagógia válfajai játékos keretekben megvalósuló komoly, hatékony feladatok. A klasszikus értelemben vett játékot sem szabad azonban elvetnünk a hittanórán. Amint MIKLYA LUZSÁNYI Mónika rávilágít, a játék a tananyagot kivonja az elmúlt vagy elvont dolgok szférájából, és jelenvalóvá, aktuálissá, részünké teszi (2011). A játékok hittanórán való alkalmazásának fontosságával és lehetőségeivel kapcsolatban jó támpont Miklya Mónika idézett előadása és más, interneten is fellelhető írásai. Mi, magyarok könnyen emlékeztetünkbe idézhetjük József Attilát: merjünk tehát játszani a gyerekekkel, hiszen az ilyen élményeken keresztül a tanuló észrevétlenül, önmagától és önmagából fedezi fel és sajátítja el tantárgyunk anyagát, amely így mélyen meg is ragad benne. Ráadásul nem fogja a hittanórát felesleges tehernek tartani, amin túl kell esni, hanem örömmel jár oda, miközben felismeri a hittan és a vallások értékét, és fejlődik mint személy és a közösség tagja, amelybe ő is beleillik.

Hivatkozott művek

- BÁCSKAI Júlia 1991. *Önismereti csoportok céljai és módszerei. Alkalmazásuk egészséges kamaszok csoportjában*. ELTE, Budapest.
- BÉRES Tamás 2013. Valóságismeret – hála – változ(tat)ás. In: Szabó Lajos (szerk.): *Homiletika ökumenikus palettán*. Luther Kiadó, Budapest. 45–52. o.
- Changing the way Staff and Students at Bankfield School Perceived RE*. www.leics.gov.uk/religious_education_case_study.doc. (Megtekintés: 2014. február 28.)
- CSERNYÁK Mariann 2013. Oktatási adatok 2012/2013. *Statisztikai Tükör*, VII. évf. 32. sz. 1–5. o.
- FALLNER, Heinrich – WARNS, Else Natalie 2003. *Jerikó rózsája – a bibliodráma kézikönyve*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KAMARÁS István, OJD 2012. Javítható-e az „erkölcstan vagy hittan” elképzelés? *Új Pedagógiai Szemle*, 62. évf. 4–6. sz. 78–91. o.
- MERVAY Miklós 2009. A hitoktatás hatékonysága. *Deliberationes*, 2. évf. 2. sz. 121–132. o.
- MIKLYA LUZSÁNYI Mónika 2011. *Játék a hittanításban*. Előadás. Ökumenikus Hitoktatói Konferencia, Veszprém, 2011. <http://www.veszpremhittan.hu/oku2008/oku2008miklya.pdf>. (Letöltés: 2014. február 28.)
- NAGY Enikő (Kriszta nővér) 2009. Kett-módszer. Eredete, alapelvei, tartalma és eljárásai. *Keresztény Szó*, XX. évf. 10. sz.
- NAGY Enikő (Kriszta nővér) 2013. A Kett-módszer – A kéz, a szív és a fej egységes képzése. *Katolikus pedagógia*, II. évf. 1–2. sz. 123–132. o.
- NYÁRY Péter – SARKADY Kamilla (szerk.) 2008. *Bibliodráma*. Harmat Kiadó, Budapest.
- OFSTED 2012. *Transforming RE in a Secondary School. The Bankfield School*. <http://www.ofsted.gov.uk/resources/good-practice-resource-transforming-religious-education-secondary-school-bankfield-school>. (Megtekintés: 2014. február 28.)
- RUDAS János 1990. *Delfi örökösei – Önismereti csoportok – elmélet, módszertan, gyakorlat*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RUDAS János 1999. *Önismereti csoportok*. Animula Kiadó, Budapest.
- SZABÓ Mária 2005. *Stratégiai tervezés – stratégiai vezetés – projektervezés a közoktatási intézményekben*. www.ofi.hu/download.php?docID=878. (Letöltés: 2014. március 10.)

Csércsa Balázs 1982-ben született Székesfehérváron. Korábban éveken át volt keresztény diák-szervezetek vezetője. Jelenleg Budapesten él, az Oktatáskutató és -fejlesztő Intézet munkatársa. A Csillaghegyi Evangélikus Egyházközség tagja. Történész, doktorandusz, valamint az Evangélikus Hittudományi Egyetem hittanár szakos hallgatója. Kutatási területe az angol hitoktatás rendszere és módszerei.

Vita nélküli vitairatok

KÓNYA Péter – CSEPREGI Zoltán (szerk.): *Tri lutherské vyznania viery z Uhorska. Három lutheri hitvallás Magyarországon. Drei lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prešov, 2013.

Három rövid irat a felső-magyarországi evangélikus-ság 16. századi történetéből. A reformáció századából mindössze húsz évet ívelnek át. Vannak közöttük árnyalatbeli különbségek, de sok vonásuk egyezik. Törmörek, mert nagy igazságokat kevés szóval is el lehet mondani. Rövidek, hogy a hivatalnokok olvasatlanul félre ne tolják őket. Vallástételek a keresztyén hitről, de elsősorban nem istentiszteletré, missziói használatra vagy oktatási célból, hanem azért, hogy az egyházi élet – amint a legkorábbi, az 1549-ben keletkezett *Ötvárosi hitvallás* mondja (64. o.) – „csak az Isten igéiéhöz és az szentségekhöz” köttetve folyhassék. Keletkezésük körülményeit tekintve tulajdonképpen – vitairatok. Egészen sajátos vitairatok – ugyanis hiányzik belőlük minden vita vagy támadó él. Szép szándék, de nehezen megvalósítható. „A szentségek számáról nem vitatkozunk” – olvassuk a z 1559-es *Hétvárosi hitvallás*ban, amely azonban nem bírja megállni, hogy ne így folytassa –, „mégis, mivel a szentség Krisztus által az Újszövetségben szerzett szer-tartás a hit erősítésére az emberi lelkekben, azt tanítjuk, hogy a szentségek közé nem sorolhatók a kenet, a bérmálás és más emberi találmányok.” (100. o.) Csak azt akarják elmondani, hogy miként értik Isten igéjét, Krisztus megváltó munkáját és ezeknek következményeit. A történelemből tudjuk, hogy az 1548-as augsburgi interimet követően V. Károly Németországban, és fivére, Ferdinánd magyar király pedig az ő birtokain vaskézzel igyekeztek az egyházat „re-formálni”, vagyis visszaállítani a reformációt megelőző állapotokat. A magyar királyhoz 1549-ben benyújtott *Ötvárosi hitvallással*, az

1559-ben Oláh Miklós érsekprimáshoz küldött *Hétvárosi hitvallással* és az 1569-ben Bornemissza Gergely nagyváradi püspök és szepesi prépost részére készített *Szepesi hitvallással* a felső-magyarországi evangélikusok igazhitőségüket akarták igazolni, hogy így biztosítsák vallásgyakorlatukat. Fáradozásuk eredményes volt.

Ezek a hitvallások még a halk léptű Melanchthon visszafogott és a megegyezést kereső *Ágostai hitvallásánál* is visszafogottabbak, mert kerülnek mindent, ami támadás-ként lenne felfogható. Az sem tárgyalt minden vitás kérdést, ezekben viszont még az Augusztánához képest is mellőznek fontos kérdéseket, ezért Bruckner Győző 1930-ban azzal jellemzi őket – talán nem csak a *Szepesi hitvallást* –, hogy a színtelenségig simák és óvatosak.¹ Az 1548-as pozsonyi országgyűlés rendelkezéseivel szemben ugyanis, amely kemény kézzel parancsolta eljárni az anabaptisták és a szakramentáriusok ellen (ZSILINSZKY 1880, 34–41. o.), valamint az 1550-es ugyancsak pozsonyi határozatok, amelyeket a protestáns rendek sem megakadályozni, talán enyhíteni sem tudtak (uo. 41–50. o.), a felső-magyarországi evangélikusokat – hatalmas patrónusok támogatása híján – arra kényszerítette, hogy szép szóval ériék el céljukat.

Annyira színtelenek, simák és óvatosak azért mégsem voltak, hogy csak irányukban tanúsított toleranciát akarjanak. Az *Ötvárosi hitvallás* egyházzól szóló cikkében ma is aktuális a tétel: „Noha pedig az ecclesia testében és ioszágiban külső hatalmasság alá vettetet, mindazonáltal az religióban más egyéb feiet nem esmér senkit, hanem csak Christust.” (64)

A *Hétvárosi* és a *Szepesi hitvallás* is ezekkel a hajlékonyságra kész, mégis öntudatos mondatokkal végződik: „Ez egyházunk rövid hitvallása, azaz tanításuk summája,

¹ *Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*, 56. o.

melyet a Szentírásból, valamint más tanítók könyveiből vettünk, s melyről valljuk, hogy istenfélő, és egyezik Isten igéjével. Hogyha valaki Isten igéjéből jobban tanít minket, jó és istenfélő embernek semmiféle oktatását nem fogjuk megvetni, hanem hálás szívvel fogadjuk tőle. De tudjuk, hogy ez a tanítás Isten igaz és hamisítatlan igéje, és könyörgünk, hogy Krisztus ebben tartson meg mindnyájunkat, és bőven áraszsa ránk Szentlelkét, hogy az egész világ előtt zavar nélkül szólhassunk az ő bizonyágtételéről, és megállhassunk az igaz hitben. Ámen.” (106., 138. o.)

A szavak és a tárgyalandó kérdések megválogatásában megnyilvánuló politikai bölcsességük ilyen módon állhatatosságukkal is párosult. Ez az állhatatosság nemcsak az idézett szavakban jutott kifejezésre, hanem abban is, hogy nem adták be a derekukat, ellenálltak, sőt – ma azt mondanánk – még polgári engedtlenséget is tanúsítottak, vagyis minden rendelkezésre álló eszközt felhasználtak. Ennek során a vallásgyakorlásuk szabadságáért tett erőfeszítések és a közös hitvallás abban is segítette őket, hogy más természetű nézeteltéréseiket és ellentéteiket félretéve szövetkezzenek egymással.

A három hitvallás teológiájára nézve szembeötlő a rokonság az *Ágostai hitvallással*. Részben talán nem is akartak rá hivatkozni, részben pedig el is utasították ilyen próbálkozásait, ezért készítettek saját iratokat. A hitvallások cikkeinek sorrendje egy-két eltéréssel egyezik az *Ágostai hitvallás* első, fő részében található sorrenddel. A cikkek nem idézetek, lényegüket tekintve azonban nagyon pontosan a német reformátorok hitvallásának tételeit foglalják össze. Az elérendő politikai célt tartva szem előtt nem marasztalják el a római egyházat, nem tárgyalják a különböző eretnkségeket, nem foglalkoznak a reformációban megszüntetett visszaélésekkel, amint az *Ágosti hitvallás* második része megteszi.

A felső-magyarországi sajátosságok felfedezését bizonyára megnehezíti, hogy hivatalos beadványok lévén, eredetileg latin nyelven fogalmazták meg őket. A Tisza-vidék korabeli református hitvallásait magyar nyelven írták, mert az egyház belső céljaira készültek. A mi három hitvallásunknál ekkor nem ez volt az elsődleges cél: itt működő, élő egyházi közösségek küzdenek elismertetésükért.

Az *Ágostai hitvalláshoz* ragaszkodó hűség mellett is felcillanó eredetiségre álljon itt három példa: Az *Ötvárosi hitvallás* 1613-ban megjelent magyar szövegének 17. cikke: „Az hazasagrol. Oly értelemben vagyunk, hogy az hazassághis Istennek rendelése, és annakokaért karhozthatván imit amot valo bujalkodásokat, az illendő embereknek meg köl házasodniok, ha szüzességnek ajándéka ninczen nálók: mert az paráznáknak nintszen részek az Istennek országában.” (72. o.)

A *Hévívárosi hitvallás* 19. cikkéből (A szentek segítségül hívásáról) a most megjelent első magyar fordításban: „Három dologra van pedig szükség minden segítségül hívásban, ha nem akarsz falra borsót hányni, tudniillik elrendelésre, hogy kell segítséget hívnunk, aztán ígéretre, hogy meghallgatnak minket, és hitre, hogy mi vagyunk azok, akik hívhatunk segítséget. Az elhunyt szentek esetében semmi ilyesmivel nem rendelkezünk, tehát a szentek segítségül hívása ha nem is bálványimádás, mégis hiábavaló.” (104. o.)

Majd még említ egy egészen más dolgot is: „A szükség diktálja, hogy a lelkészek viseletéről hozzátegyük: a lelkészek illő és papi viseletben járjanak, tonzúra vagy borotválás vagy más ügyetlen túlzás nélkül, hogy a külsők a bensőkkel és különösen a szolgálattal egyezzenek.” (106. o.)

Nem lenne teljes az ismertetés, ha nem említenénk meg a hitvallások szerzőinek nevét: az *Ötvárosi hitvallást* Stöckel Lénárd bártfai rektor készítette, akinek a munkáját használták fel a hét felső-magyarországi bányaváros lelkészei a *Hévívárosi hitvalláshoz*. a *A Szepesi hitvallás* összeállítói Megander Bálint és Obsopaeus Cyriacus lelkészek. Stöckel Lénárd a legismertebb, de róla is kevesen tudnak. A többiek neve ma csak szakemberek előtt ismert. El lehet gondolni azon, milyen nagyszerű, milyen nagy áldás, hogy a sok megpróbáltatással sújtott 16. század középső harmadában – Mohács után, Buda elestével, állandó török veszedelemben, a Habsburgok trónigénye mellett – voltak olyan emberek, akik kapcsolatot tartottak a nyugat-európai fejleményekkel és magas intellektuális szinten szolgálták Krisztus egyházát.

Végül: négy nyelven beszélnek a könyv szerzői, ezért mondható, hogy ez a könyv négy nyelven beszél. A régi

szövegek latinul és magyar, német, szlovák fordításban jutnak szemünk elé, köztük nem egy most jelenik meg először magyarul vagy talán szlovákul és németül is. A kísérő tanulmányok három nyelven olvashatók. A történelmi Felső-Magyarország három nyelvén, amelyek mindegyike a betöltött szerep és az elterjedtség révén az egy közös történelem része. Voltak idők, amikor a művelt ember mind a négyet ismerte és használta, de a kevésbé iskolázottak közül sokan ismertek és használtak kettőt-hármat. Voltak idők, amikor a nyelvek is elválasztották egymástól az itt élőket. Ennek a négy nyelven írott könyvnek az a szándéka, hogy a négy nyelv ne elválasszon, hanem összekössön,

mert ez a viszontagságos történelem mégis csak közös történelmünk. Még ha el is választ a grammatika, kössön össze a közös történelem és a közös hit.

Hivatkozott művek

Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Szerk. Bruckner Győző. Ludvig & Janovits, Miskolc, 1930.

ZSILINSZKY Mihály 1880. *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve.* 1. köt. *A reformatiótól a bécsi békéig.* Franklin, Budapest.

Reuss András

A Biblia utolsó írása

DÉR Katalin: *A jelenések könyve.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2013.

Dér Katalin klasszika-filológust, teológust, ókortudóst lenyűgöző előadónak ismerem. Évekkel ezelőtt egy tudományos tanácskozáson, az Evangélikus Hit-tudományi Egyetemen egyenesen odaszögezte a hallgatóságot a témához. Érdekesen, pontosan és szép magyarsággal szólt – újabban mindhárom ritkaság. Idősebb egyetemi tanárok szerint a mai előadók inkább *pre-legálnak*, felolvasnak, semmint *pre-dikálnak*, vagyis szónokolnak. Dér Katalin prédikált, a szó jeles értelmében egzaltáltan, lelkesen és szenvedélyesen. A katedra, az előadói emelvény az ő számára nem olimposzi csúcs, hanem munkahely, ahol dolgozni illik, s ahol a rétor nem csak a hallgatóinak hódolatában fürdik, amikor a teljesítményét kísérő verejtékcseppek kiütözkönek a homlokán.

Nem csalatkoztam az EBBE rendezvényén¹ a budavári evangélikus templomban sem, ahol a legutóbb hallhattam Dér Katalint. A 2013 végén megjelent, az

újszövetségi Jelenések könyvét magyarázó kötetének egy részletét mutatta be, a tőle megszokott életerővel és lendülettel. A munka kézbe vehető, érdemes átlapozni, beleolvasni. Újszerű felismeréseivel és hangvétellel, szokatlanul világos észrevételeivel, következtetéseivel és megállapításaival azután úgyszólván olvastatja magát, a szerzőtől megszokott módon mágnesezve oda az érdeklődőt a tárgyhoz. Dér Katalin Jelenések-magyarázata (Jel) „minden érdeklődő, gondolkodó olvasónak szól, megértése nem igényel teológiai képzettséget” (9. o.). A bibliai irat szövegének tolmácsolása során az író bevallottan figyelembe vette a kötet végén felsorolt kommentárok fordításait (10., 395. o.). Nem nyilatkozik azonban arról, vajon milyen mértékben hagyatkozott a megemlített magyarázatokra a szöveg *értelmezése* során. A lábjegyzetek hiánya azt feltételezi, hogy kevéssé, és úgy is csak közvetetten. A mai auktorokat a szellemi önállótlanúságra szoktató, az egyéniségeket a másik munkájához erőltető és annak idézésére kötelező tudományos környezetben azonban üdítő kivétel, ha alanyi jogú, független, személyes érintettségén, tapasztalaton, tudáson és meggyőződésen alapuló kutatással találkozunk. Dér Katalin exegézisét lehet így, sőt így

¹ <http://ebbe.lutheran.hu/Hang/2014/>.

kell olvasni. Egyik értéke és újdonsága éppen önállóságában, szuverén érettségében rejlik.

A kötetből megtudjuk, hogy a Jelenések könyve minden időben új és új értelmezést követel magának. Soha nem a művel, hanem mindig az addigi magyarázatokkal van a baj. Mellőzve a bibliaolvasás általános alapelvét, a Jelenésekkel foglalkozók vagy hozzátettek, vagy elvettek belőle valamit. A talány azonban makacsul tovább ingerli a mai exegétát. „Mit jelentenek a Jel borzalmai? Mi Isten szerepe ezekben? Mi a végidő? Mikor és hogyan jön el? Valóban olyan rejtelmes, homályos, nehéz ez az irat, vagy a titkát megnyitó kulcs vesztett el valamikor?” (11. o.) Könyvében az író ilyen és hasonló kérdésekre keresi a választ, számot tartva a vele együtt keresők vagy az általa keresésre ösztönzöttek érdeklődésére. Az avatott vezetővel

végzett kutatás nem külszíni fejtéshez hasonlít, sokkal inkább a mélyfeltárás jellemző rá. A vizsgálódás célja a Jelenések lényegének, központi üzenetének felszínre emelése, megtisztítása és bemutatása részről részre, szakasról szakaszra, képről képre, a maga nyers, mesterkéletlen valójában. Alászállva a jánosi irat homályos szellemi aknáiba és tárnáiba, Dér Katalin találóan veszi észre, hogy „az életérzést, amely hasonlóságot lát a világ jelene meg egy örültekháza között, és amelyet a 21. századi olvasó aligha fog alaptalannak tartani, a Jel apokaliptikus víziói úgy írják le, mint amivel szemben csakugyan a könyvben újra és újra felkínált megtérés az egyetlen értelmes megoldás” (15. o.). Észleli azt is, hogy a Jelenéseket méltán tarthatjuk optimista műnek, amennyiben a könyvet az élet ihleti: „Borzalom és halál elmúlik – az élet megmarad.” (uo.) A Jel írója „szó szerint *a láthatatlant látja*” (17. o.), a könyv „számai jelképesek” (18. o.), azok nem mennyiséget, nem valós adatot közölnek, hanem *minőségre* utalnak. A részletes elemzés bevezetéseképpen dióhéjban érte-

sülünk az értelmezés irányairól, a bibliai irat történelmszemléletéről és a könyv felépítéséről. A Jelenések írója „hiszi, hogy Isten győzelme, üdvszerző műve a világban a krisztusi megváltással már megvalósult” (25. o.), állapítja meg Dér Katalin, rámutatva: történelmi kötöttségei ellenére „a Jel korunkban is érvényes üzenettel szolgál” (30. o.). Fittyet hány arra, hogy a nyugati világ Krisztust, a kereszténységet ma szellemileg ki akarja irtani, „elhallgattatni, kivenni a világból, a »ne beszéljete róla« jelszavával. A világ úgy akar tenni, mintha Krisztus, a kereszténység, és amit e vallás adott a világnak, nem létezne, sőt soha nem is létezett volna. Afféle modern *damnatio memoriae*, feledésre ítéles zajlik. Az emberek tömegméretű, szisztematikus szellemi és értelmi lebutítása, a szellem elsötétítése van napirenden. A gonosz sokféle vallási

és e világi pótszert ajánl Isten helyett, más megváltók, megváltások, önmegváltások, új misztikák és mitológiák propagálásától a császári Róma óta példátlan szórakozáskultuszig. Elsősorban ez kísérti ma a kereszténységet, és a mai olvasó bizonyára jobban megérti a Jel-nek azokat a részeit, amelyek korunknak ezekre a jelenségeire vonatkoztathatók.” (32. o.)

Meglehet, új kötetének ezeket a bevezető sorait Dér Katalin nem kedvcsinálóknak szánta. Finoman kijózanító és kiábrándító véleménye azonban nem marad hatástalan. Gondolkodásmódjára hangolódva és azt követve megértjük, hogy az ókortudományok doktora ma miért veszi elő és helyezi íróasztalának előterébe a Biblia utolsó írását. Meglátjuk, hogy olvasólámpájának felkapcsolásával nemcsak a maga számára teremt világosságot a kutatáshoz, de harcba száll egyúttal az egyetemes emberi butaság, a szellem és az értelem elsötétítése ellen. *Fiat lux*, legyen erősebb a fény ennek az alkotásnak a segítségével is!

Bácskai Károly

Rangon aluli házasság

Háló. Dokumentumok és tanulmányok a magyarországi evangélikus egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990. 2. köt. Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő. Szerk. Mirák Katalin. Luther Kiadó, Budapest, 2014.

Nem először látok neki a mostanihoz hasonló vegyes műfajú kötetet olvasni úgy, hogy a dokumentumokkal kezdem. Ezek adják a kötet bő harmadát (38 százalék). Ezáltal – időlegesen – mentesülhetek a feldolgozást végzők diszciplináris kötöttségei, illetve megállapításaik óhatatlan befolyása alól. Főlösen elég „ügynökmunkásságot” volt már alkalmam böngészni. Mégis erősen hatottak rám Káldy Zoltán („Pécsi”) és Ottlyk Ernő („Szamosi”) ágensi hagyatékának válogatott opusai. Káldy esetében a küldetéstudatos magabiztosság és akarnokság volt nyomasztó. Meg az, hogy tippetek adva maga ösztönözte a titkosszolgálatokat (és az ÁEH-t) lelkésztársakkal és presbiterekkel szembeni eljárásra, esetenként a velük való elbánásra. Káldy püspök legális és nyilvános egyházkormányzati működésébe szervesítette „Pécsi” kulisszák mögötti hálózati ténykedését. Ottlyk „Szamosi” esetében a jovialis kétszínűség, a köznapi és intellektuális immoralitás nehezen szétszálazható egyvelege volt gyomorforogató. Fentebbi impresszióimat rögzítve lapoztam vissza a püspökök ténykedését feltáró tanulmányokhoz. Azt reméltem, hogy „rosszul láttam”, benyomásaim túlzottan negatívak, ám helyre teszik majd e félreolvasást azok a tanulmányok, amelyek a közölt dokumentumokhoz képest sokkal több forrást vizsgáltak. Csalódnom kellett. Ezek az írások inkább nyomatékositották a dokumentumokból feltáruló első olvasatot. Számos mozzanatnál elidőzve, azokat – más forráshelyek bevonásával – körüljárva, árnyalva erősítették a recenziói impressziókat.

Kertész Botond ötven oldalon keresztül idézi meg Káldy Zoltán életútját, értelemszerűen „Pécsi” állambiztonsági tevékenységére fókuszálva, de azt a püspök lelké-

szi, illetve egyházkormányzói tevékenységének számos más elemével is körülbástyázva. Tőle tudható, miszerint „komoly feszültséget okozott az 1956 előtti egyházvezetés és a lelkészek között, hogy előbbi »politikai« érveit nem tudták a »teológia« nyelvére lefordítani. (...) [Káldy] ezzel szemben teológiai érvekkel győzte meg püspökké választása után a lelkészi kar nagyobb részét arról, hogy a szocialista társadalom építését aktívan kell támogatniuk.” (232–233. o.) Ő úgy értelmezte (át) a szolgálat teológiáját, hogy „a diakónia csak »alarendelt« viszonyban végezhető a világban”. (235. o.) A világ ezúttal a magyar államszocializmus regnáló rendje, s a szerző kitér arra is, hogy az állambiztonsági szervek – a maguk szempontjából – „kettős magatartása ellenére is megbízható, többszörösen ellenőrzött, kvalifikált” ügynökként számítottak a püspökre. „Káldy Zoltán hálózati foglalkoztatásának további lényeges momentuma – írja Kertész –, hogy az információszerzésen kívül számtalanszor volt állami törekvések szócsöve és végrehajtója. (...) Az állambiztonsági szervektől közvetve vagy közvetlenül kapott egyházkormányzásbeli feladatait (...) az esetek nagy többségében pártállami megbízóinak melegezésére végezte el.” (268. o.)

Más habitusú volt Ottlyk Ernő teológiai tanár, dékán, majd szintén püspök. Pályaképét – ezen belül „Szamosi” állambiztonsági tevékenységét – Ittész Ádám nyolcvan oldalas tanulmányban idézi fel. Nevezett eszerint lelkésztársai iránt empatikus, szolidáris, közvetlenebb figura. „Szamosiként” viszont inkább egy kétszínű, rátarti, az állambiztonsági elvárásokat szervilisen teljesítő arcél jelenik meg. (478–479. o.) „Miközben dékánként a lelkészképzés irányítása volt a feladata, eközben ügynökként éppen ennek a hátráltatásán munkálkodott.” (482. o.) Ittész összegző értékelése egyszerre szikár és meditatív. „Ottlyk Ernő egyházi karrierjéhez egyértelműen hozzájárult az állam iránti hűség, beleértve BM szolgálatát is. (...) A kommunista diktatúra céljaival való teljes azonosulást látva felmerül a kérdés: Ottlyk

Ernő szolgálta-e az egyházat a szocialista rendszerben, vagy inkább »Szamosi László« szolgálta a rendszert az evangélikus egyházban? (...) Nehéz eldönteni hogy »Szamosi« ügynökjelentéseiből megismert személyisége hogyan fért össze Ottlyk Ernő lelkész, professor, püspök személyiségével.” (518–519. o.)

A kötet kulcsfigurái – az információs kárpótlás szempontjából – mint tettesek tűnnek fel a lapokon. Ez azért rögzítendő, mert borulni látszik az előszóban – az evangélikus egyház reprezentánsai által – megfogalmazott kiadói szándék, illetve igény. A múltfeltárást végző szerzői kollektíva azt kapta feladatul, hogy „derítse fel az egyház egyes tagjainak titkosszolgálati érintettségét, az ügynökök áldozatként és nem csupán tettesként való bemutatását”. (9. o.) Noha erre Káldy és Ottlyk püspökök esetében kevésbé nyílt mód, az áldozati pozíció megjelenítése sem marad el. A két nyitótanulmány – melyek a kötet egynegyedét teszik ki – már címükkel is utalnak egy másfajta nézőpontválasztásra. Csepregi András „Ábel, kelj fel!” című tanulmányának felütése „az áldozat talpra állásáról” kínál új – szociálpszichológiai és morálteológiai – közelítést. Mirák Katalin közel másfélszáz oldalas tanulmánya, a *Színe és visszája* pedig önálló kiadványként is megállná a helyét, mondjuk „A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid köztörténete a Kádár-korszakban” címmel, nemcsak állambiztonsági nézőpontból.

Mirák Katalin írásának „belső rendje” is monografikus igénnyel tagolódik. Részletekbe menően vizsgálja a világi hatalom politikai – és egyházpolitikai – jellemzőit, azok változásait, illetve ezen belül az evangélikus egyház mindvégig megmaradó gúzsbakötöttségét és annak metamorfózisát az említett kondíciók közepette. Ennek megfelelően rögzíti a Rákosi-korszakhoz képest az egyik lényegi differenciát. „Az 1956 után formáló-

dó egyházpolitikai koncepció (...) az egyházpolitikai feladatokat mindinkább az egyházakon belül és egyházpolitikai szereplőkkel kívánta elvégeztetni. Ezzel az eredetileg állambiztonsági területen alkalmazott módszer, a *belülről bomlasztás* az egyházpolitika legfelsőbb szintjén is elsőbbséget kapott.” (108. o.) Az új kényszerpálya, ezen belül a – jórészt nemzetközi respektálás igényéből adódó – szűk, de mégiscsak kínálkozó mozgástér megjelenése, a pártpolitika és a vele nem feltétlenül kvadráló titkosrendőrségi gyakorlat „oldása és kötése”, az egyházon belüli nyitás és visszarendeződés zezzugai egyaránt terítékre kerülnek, miközben egy olyan helyzet kezdett előállni, hogy az egyházpolitika érvényesítése céljából „esetenként maga az egyházi fél is »védelmet« igényelt, sőt elvárta” azt. (113. o.) Hát nem hamleti, „helyéből kiköckent világ” az, ahol az úgymond konszolidálódott uralmi rend közepette Piroska a farkastól vár védelmet? A szerző szóhasználatával ez lesz az a „szövet”, melynek egy idő után

nem tudni, hogy melyik a színe és melyik a visszája. S mindezek összességéből jut arra a következtetésre, hogy „Káldy Zoltán, az utólag nevével jelölt egyházi korszak püspöke is szüntelenül kereste, s végül megtalálni vélte az evangélikus egyház saját útját a szocializmusban. Sokan akkor is, ma is úgy tartják: e rátalálás inkább útvesztés volt.” (195. o.)

A kötet összeállításában részt vállalók tisztességgel eleget tettek a megbízatásnak. A forrásokkal gazdagon dokumentált munka s a dokumentumokat tanulmányokkal korszakban helyező szövegtankönyv fölösen elég municiót nyújt a megrendelő, a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) vezető testületei számára. Tényfeltáró bizottságként teljesítették azt, amire megbízatásuk szólt, s ameddig kompetenciájuk terjedt. Körültekintő

alapossággal feltárták a korszakot, az evangélikus egyház tevékenységét kondicionáló pártállami intézmények egyházpolitikáját – annak időben változó gyakorlatát –, és ebbe ágyazták be „Pécsi” és „Szamosi” állambiztonsági érintettségét, illetve ennek visszahatását az egyház működésére.

Mirák Katalin és Csepregi András írásai – eltérő közelítésben – birkóznak „az áldozat” tematikájával. Előbbi – melyből fentebb már idéztem – a Magyarországi Evangélikus Egyházat egészében értelmezi *strukturális rendszeráldozatként*, beleértve ebbe a hitéleti közösség kortárs résztvevőinek mindegyikét. Utóbbi – *Ábel, kelj fel!* című tanulmánya – a történeti emlékezteóriáktól az érzelmi intelligencia feszegetésén át a morálteológiáig járja be a viktimológia számos elágazását, oda jutva, hogy a tettesanalízis (kainológia) mintha kidolgozottabb lenne, mint az áldozattan (abelológia). Mindazonáltal van gondolati kínálat arra, hogy milyen közelítésben tehető mérlegre a kötet két főszereplőjének e világi ténykedése. Jürgen Moltmann

nyomán arról szól a szerző, hogy „megkülönböztethető az a rossz, amit magunk okoztunk, és az a rossz, amit elszenvedtünk”. (29. o.) Nyomatékosítani kell, hogy írása gondolatinspiráló: a múlttal kapcsolatosan nem a „társadalmi elégtételserzés” gyakorlati útmutatója. Pontosabban egyik sem az, ám együttesen a közelmúlt intézményi és perszónális létállapotát diagnosztizálják. Ennél többet – értve ezen a kötet egészét is – egy történeti rekonstrukcióra jogosítványt kapott tényfeltáró bizottság aligha tehet. A feltárás révén a kötet kulcsfigurái személyre szabottan konkretizálják azt, amit Joseph Ratzinger általánosítva formulázott „a kereszténység és a marxizmus [kommunizmus] rangon aluli házasságának” (RATZINGER 2008, 277. o.).

Hivatkozott mű

RATZINGER, Joseph 2008. A kereszténység szükségessége a modern világban. In: uó: *A közép újralfedezése*. Szent István Társulat, Budapest.

Gyarmati György

Apámnak, fiamnak

FORGÁCS István: *Cigánynak lenni – Leszámolás a tabukkal*. Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2013.

Végre! – szakad fel az emberből egy felszabadult sóhaj a könyv első oldalainak olvastakor, és a szokatlanul kellemes, szinte részegítő érzés a könyv végéig meg is marad az olvasóban... Mármint, amennyiben a szerzőhöz hasonlóan gondolkodik. Mert vannak, akiket tartalma felhőborít (hisz évtizedes konvenciókat borít), de a reálisan gondolkodóknak – akik meggyőződésük szerint a józan többséget alkotják – megnyugtató, bátor lépésekre sarkalló olvasmány.

Az elmúlt évtizedekben örvendetesen megszapordott a cigánysággal foglalkozó könyvek, tanulmányok,

cikkek száma. A cigány szépírók és költők munkái után kezdtek megjelenni a cigányokról szóló fotóalbumok, a cigány képzőművészetet bemutató kötetek, a cigányzenészekről szóló összeállítások. A számos és sok esetben igen nivós (a tudományterületből következően csaknem politikamentes) néprajzi kiadványok mellett – különösen az elmúlt években – egyre sokasodtak a (sajnos politikától súlyosan átszótt) szociológiai művek. Ezek a „mainstreamnek” megfelelően jártak körül ugyanazt a témát: a cigányság hátrányos helyzetét, ami megmutatkozik a cigányok aluliskolázottságában, lakáskörülményeiben, a munkaerő-piaci értéktelenségükben, egészségi mutatóiban, a köreikben meglévő bűnözés magas számában, és mindezért – inkább kimondva, mint kimondatlanul – a többségi, azaz a magyar társadalom

rasszizmusa a felelős (amiért minden magyarnak illik mélységesen szégyellnie magát). Ettől a standardtól való legkisebb elhajlás is dühödt vicsorgást, a megbélyegzettség, kirekesztettség esélyét váltotta ki a véleménydiktáló baloldali elit köreiben vagy köreiből. Ebbe a poshadt, sehova sem vezető, alig-alig csordogáló szinte állóvízbe csapódott be 2013 végén Forgács István könyve, amelynek már alcímében leszögezi a szerző, hogy tabudöntögetésre készül. Ezen ígéretéhez első sorától az utolsóig hű marad.

Forgács István előnye, hogy tradicionális cigány háttérből indulva, ugyanakkor magyarok közt is szocializálódva, tudományos megtalpaltsággal, igen sok és sokirányú, többek közt nemzetközi tapasztalattal a háta mögött írhat erről a mérhetetlenül komplex, érzékeny, ugyanakkor mindenféle sztereotípiákkal, előítéletekkel, elvárásokkal, érdekekkel terhelt témáról. Mindez hitelt adhat szavainak, és mondhat ő olyat, ami egy „gázsó” szájából kevésbé hat akkora erővel, még ha ugyanannyira igaz is. Illusztrációként kiemelve egy példát az idézhető sok közül: „Sokan, túlságosan is sokan »értenek« hozzánk, és töltik napjaikat azzal, hogy értünk küzdenek. Kényelmes fővárosi karosszékekből, elméletek mögé bújva. Olyan emberek, akik – mert szerintük minden cigányt megbélyegez – elutasítják a cigánybűnözés kifejezést, de bármikor készek előadást tartani arról, hogy a cigányok értik a zenét és a szerelmet. Azaz szerintük a negatív tulajdonságok nem állhatnak etnikai-genetikai alapon – amúgy magam is ezt vallom –, de a pozitív jellemzők terén mindig készek általánosításra. (...) Roppant álságos és végtelenül szomorú ez.”

Egy ilyen dzsungelben, ahol már rég nem az értelmes megoldáskeresésé, párbeszédé, nyugodt hangé a terep cigányok és magyarok, jobboldal és baloldal, jobb- és baloldali cigányok és magyarok közt, hanem a gyűlölet emelte falak, az ideológiák közt kialakult állóháború a

meghatározó, ahol a cigány ember nem a megsegítendő cél, hanem a hatalmi körök céljai számára megnyerendő eszköz (egyébként általában is jellemző, hogy az emberhez, mint hasznosítandó, számozott egyedhez viszonyul a mai technokrata, utilitarista, pragmatista világunk, és nem az Isten képmására teremtett egyén csodáját látja benne), nos ebben a dzsungelben tehát nincs más út, nincs más eszköz, mint az őszinte szó. Ezzel az egyszerű,

mégis hatékony lehetőséggel operál a szerző, aki nincs könnyű helyzetben. Mintha végig pengeélen táncolna, mintha gondosan egyensúlyozna, nehogy valamelyik oldalt (túlságosan) megsértse. (Sok helyről kap(hat) támadást: belülről „kibeszéli” a cigányságot, a „Soros-alom” renegátja, a jobboldalhoz forduló [számító] konvertita stb.) Pedig szó sincs ilyenről! Érződik, hogy a harcát már megvívta, túlvan ezeknek a szempontoknak az érvényesítésén. Magasztosabb célok motiválják a jövő-menő hatalomhoz dörgölözésnél, a szakma elismerésénél, anyagi szempontoknál, ezért is tár fel olyan részleteket az életéből, amelyek

akár támadási felületül is szolgálhatnak. Mert mindent, így magát is a feltárulkozás, a megismertetés oltárára helyez, hogy olvasói megértsék s nem utolsósorban kövessék. (Minden bizonnyal ez a magyarázata a könyvből kilógó, a főtémától elkalandozó részeknek, amelyeknek az olvasó eleinte megpróbálja keresni a helyét.) Mik ezek a magasztos célok? – és ezzel a meghatározással sem ő, sem én nem vagyunk fellengzősek... Az országról, annak teljes társadalmáról, cigányokról és magyarokról van szó, nemzetről és a nemzetet alkotó népekről, népcsoportokról és hasonló nemes alakulatokról, de ami még ennél is fontosabb, egyéni sorsokról – akár cigány, akár magyar valaki, emberhez méltó életet élhessen. Ilyen földhöztapadt ez a magasztosság! És az ezért való küzdelem tud elégetni egyeseket... Ő is tudja, mint oly sokan e hazában, hogy a cigánykérdés olyan összetársadalmi

ügy, aminek megoldásában, az esély megragadásában az utolsó pillanatokhoz értünk. Nem igazságot oszt, nem elítél, hanem néven nevez, és ami talán a legnagyobb erénye könyvének: többszörösen hangsúlyozza, hogy a legnagyobb hibát akkor követik el, ha a cigányságot beleszorítják egy mártírszerepbe, semmi egyebet nem várva tőlük el, csupán hogy tanuljanak meg megélni a társadalom adományából. A cigányságnak igenis hozzá kell tennie a maga erőfeszítéseit a társadalmi béke, a felemelkedés, az ország- és társadalomépítés szent ügyéhez. Ennek felismerése, kimondása és érvényre juttatása gyökeres változást hozhat! A könyv felbecsülhetetlen értéke, hogy az üzenetek mindig egyszerre szólnak cigányoknak és magyaroknak, a cigány és magyar elitnek és a perifériára szorultaknak. Forgács tehát nem provokatőr, nem botrányhős (még csak nem is hős), hanem helyzet-, ember-, normalitásmentő, meggyőződéses nyughatatlan lélek, akiben nem maradhatnak benn a szavak.

Nehéz lenne a könyv műfaji, formai meghatározása, hisz van benne szociológia, politika, irodalom, néprajz, elbeszélés, monológ, esszé- és vitairatjelleg stb. De megint csak azt kell látni, hogy a szerzőt ilyesmimint egységes műfaj, forma, építkezés, ív – nemigen

érdekelte. Csak mondja élete történéseit, meghatározó tapasztalatait, életre bevésődő képeit, találkozásait, következtetéseit, gondolatait, olykor megoldási javaslatát, de mindet a könyv egyértelmű céljának alávetve.

Mi beszél hát Forgács Istvánból? Az ajánlása – ami csak két szó, mégis sokat elárul – adja a megfajelt: „Apámnak, fiamnak.” Apjának, akitől van élete és a meghatározó szellemi, kulturális háttere, ami cigányként készíti eligazodni ebben a hazában, ebben a világban. Tőle becsületet, a másik ember értékelését hozta magával. Fiának, akinek mindezt tovább kell adnia. Fiának, akit nagyon szeretne, ha felnőve egészséges társadalmi közeg fogadna, amihez ő is egészséges cigány öntudattal járulhatna hozzá. Apja és fia között közvetítő tehát, miként ebben a végtelenül megosztott társadalomban is ez a szerep jutott neki...

Lehet, hogy cigánynak lenni nem is olyan könnyű? Hm, embernek lenni nem is olyan könnyű... Cigány embernek a mai Magyarországon többszörösen nehéz...

Úttörő pályát futhat be a könyv, amennyiben nyitott szívvel, a szerző őszinteségére őszinteséggel és féltő felelősségére féltő felelősséggel vagyunk készek válaszolni.

Bakay Péter

Milton univerzuma

ITTZÉS Gábor – PÉTI Miklós (szerk.): *Milton Through the Centuries*. Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan Publishing House, Budapest, 2012.

A 2012-ben angol nyelven megjelent tanulmánykötet bátran tekinthető a nemzetközi Milton-kutatás egy fontos állomásának. A kötet előzményeként szolgáló Milton születésének 400. évfordulója kapcsán 2008-ban a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem Anglisztika Intézetének szervezésében megrendezett nemzetközi konferencia számos neves külföldi szakte-

kintély közreműködésével nyújtott lehetőséget a Milton kutatók eszmecseréjére; többek között a két szerkesztő, Ittzés Gábor és Péti Miklós is azok közé tartoznak, akik munkájukkal és kutatási eredményeikkel az angol költő hagyatékát hivatottak megőrizni és propagálni.

Az első fejezet („Milton”) tizenkét esszéje általános értelmezési problémákkal foglalkozik, míg a második fejezet („Through the Centuries – A századokon át”) tanulmányai interdiszciplináris megközelítésből vizsgálják a költő életművét. Az alapos szerkesztői munka azonban nemcsak a fejezetek struktúrájából, hanem az egységesített hivatkozási rendszerből is kitűnik. A kötet lapozgatá-

sa közben számtalan színes nyomattal is találkozhatunk, melyek számos szöveget nagyszerűen illusztrálnak.

Ittész Gábor *The Structure of Milton's Universe* (Milton univerzumának felépítése) című tanulmánya megalapozott, gazdag leírást ad az *Elveszett Paradicsom* világképéről, melyben a két véglelet a menny állandósága és a káosz rendezetlensége jelenti. Egyik érdekes meglátása, miszerint a káosz Isten egy része, melyet „szabad akaratából nem rendezett el” (37. o.) fontos interpretációs alapot szolgáltat a tanulmány egésze folyamán. Ittész ezt a rendezetlenséget illeszti bele a nagyobb rendbe, először azáltal, hogy részletesen bemutat négy különböző 19–20. századi térképet (diagramot), majd saját perspektívájából értelmezi azokat. A rajzokról, bár ugyanazon szöveg alapján készültek, sokszor egymásnak ellentmondó adatokat olvashatunk le a helyszínek elhelyezkedéséről, méretéről, formájáról. A szerző utolsó fejezetében ezt az ellentmondást M. C. Escher 20. századi fametszeteinek példájával igyekszik feloldani: az *Elveszett Paradicsomban*, csakúgy, mint a művész képein, a különbözőféle dimenziók az euklidészi geometria elveit meghazudtolva sokszor egymásba érnek, így a mitikus, transzcendens szféra összemosódik a saját, immanens világunkkal.

Marshall Grossman tanulmánya eredetileg a konferencia egyik plenáris előadása volt (*Reason's Martyrs – Az értelem mártírjai*). Bár a tanulmányhoz nem találunk színes illusztrációkat, tematikájához mégis szorosan hozzákapcsolható a képzelet és képiesség: Grossman professzor Sámson és Jézus viselkedésmintáit hasonlítja össze az 1671-es *Visszanyert paradicsom* (*Paradise Regained*) és *A küzdő Sámson* (*Samson Agonistes*) kiadásban. Míg Sámson karakterében a törvény iránt érzett lelkesedését és harsány mozdulatait emeli ki, addig Jézusnak az értelmet, a mártíriumot és a megállást tulajdonítja. A tanulmány fő témája ez az ellentét mind

lelki, mind fizikai szinten; Marshall Grossmann így magyarázza a két mű egy kötetbe rendezését is. Ugyanez az ellentét szolgáltatja Milton értelemfogalmának alapját is: „A bűnbeesés a megfontoltság hiányának következménye”, mely állítás kiindulási alapot szolgáltathat Milton korábbi műveinek értelmezéséhez is.

Grossman érvelése után számtalan nagyszerű tanulmányt olvashatunk, melyek témái az allegória használatától (Vladimir Brljak), a meggyőzés (Robert Erle Barham) és hely (Chia-Yin Huang) szerepén keresztül az ima fontosságáig (Fabiny Tibor) terjednek.

Gilles Sambras esszéje az *Elveszett Paradicsom* megosztó Istenének „alkotmányos monarchiáját” vizsgálja Milton politikai témájú röpiratainak segítségével, melyek első olvasatra éles ellentétben állnak az eposz által bemutatott mennyei berendezéssel. Sambras az abszolút monarchia fogalmának pontos definícióját kulcsfontosságúnak tartja a látszólagos ellentmondás feloldása érdekében: „Isten bármit megtehet, amit akar, viszont saját akarata ellen nem cselekedhet, [...] nem gondolhatja meg magát”, így Isten valójában nem teljhatalmú uralkodó, csupán a földi, „tökéletlen” abszolút monarchiák tükörképe. Isten betartja a saját maga által hozott törvényeket, így képes megengedni az emberi szabad akarat létezését.

Péti Miklós terjedelmét tekintve rövidebb tanulmánya leginkább egy nagyobb projekt előszavaként olvasandó.

Az Elveszett Paradicsom és az Iliász összehasonlítása nem tűnik egy gyümölcsöző vállalkozásnak, hiszen Vergilius *Aeneis*ében sokkal több párhuzamot fedezhetünk fel. Ám a szerző így is számos hasonló elemet mutat be a két mű bizonyos könyvei között: a kapuk kinyílása, a narratíva folyama, a szülői beleegyezés fontossága mind olyan motívumok, melyek hasonlóak, ám nem teljesen egyeznek a két műben. Az elemzés felveti azt a kérdést, hogy vajon feltárhathatjuk-e pontosan bizonyos irodalmi művek forrásait;

különösen egy ilyen volumenű eposznál, mint az *Elveszett Paradicsom*, nehéz meghúzni azokat a határokat, ahol egy forrás befolyása véget ér a szövegben, és a másik kezdődik.

A Milton-tanulmányok magyar vonatkozásában Péter Ágnes tanulmánya mutatkozhat a legérdekesebbnek, amely a modern kori magyar irodalomban vizsgálja az *Elveszett Paradicsom* szerepét, különösen Szerb Antal műveire fókuszálva. Milton Sátánja és az eposz hatása nem csak Szerb műveiben jelenik meg; maga a kötet több, főként protestáns nemesi család könyvtárában megtalálható a 18. századtól kezdve. Sajnálatos módon a tanulmány főként Szerb Antal értelmezéseire koncentrál, így Milton műveinek szélesebb körű magyar fogadtatására a szerző már nem tér ki.

A második fejezetben az olvasó főként interdiszciplináris megközelítésből szemlélheti Milton életművét. Angela Duran esszéje Milton spanyol és nemzetközi fogadtatását vizsgálja, míg történeti megközelítéseket olvashatunk Petrőczy Éva és Marlene R. Edelstein esszéiben. A képzőművészet hatása többek közt Larisa Kocic-Zámbó és Kovács Anna Zsófia tanulmányaiban jelenik meg.

Érdekes problémákat vet fel Blythe elemzése, mely Chateaubriand „génie” fogalmát köti össze Milton és Napóleon alakjával. A híres francia író Milton költészetének csodálója volt, ám jobban ismert Napóleon „ördögi zseniként” való ábrázolásáról – egy inspiráló, ám zsarnok emberéről, akit maga is megvetett. Joan Blythe a jelenséget párhuzamba állítja Milton Sátánjának karakterével és kritikai fogadtatásával; az esszé konklúziója pedig kissé gunyorosan felveti a lehetőségét annak, hogy elrettentésképp alkotott karaktereik kultuszának tükrében sem Chateaubriand, sem Milton nem érték el a kitűzött céljukat.

A könyv sok különböző és érdekes témát ölel fel, így azok bemutatására még egy újabb kötet sem lenne elég. Konklúzióként kiemelhetjük, hogy a *Milton Through the Centuries* egységes, nagyszerűen szerkesztett, akadémiai körökben elismerést érdemlő tanulmánykötet, amely a hagyományosabb értelmezések mellett nyit az új határterületek, interdiszciplináris elemzések felé is, így ezek a tanulmányok akár önmagukban is fontos állomásnak számítanak a magyar és nemzetközi Milton-kutatásban.

Bonáczy Ágnes

„Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna!”

A kód: Bethlen 1613. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2013. november 13. – 2014. február 2.

Kemény János, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem apródja – később maga is fejedelem – kiáltott fel így önéletírásában ura halálának leírásakor. Az elragadtatott értékelés az utókor elismerését is tükrözi, hiszen Bethlen tizenhét évi uralkodása alatt egy kifosztott, kivéreztetett, anarchiába süllyedt országból stabil, a Habsburgok és az oszmánok birodalma között sikeresen egyensúlyozó államot teremtett, mely a nemzetközi hatalmi játszma fontos szereplőjévé vált. 2013-ban volt 400. évfordulója, hogy Bethlen Gábort erdélyi fejedelemmé választotta a kolozsvári országgyűlés. A jeles eseményről a kincses

városban nemzetközi tudományos konferenciával és a fejedelem egész alakos szobrának felavatásával emlékeztek meg. Budapesten is több tudományos tanácskozással és kiállítással köszöntötték az évfordulót, a nagyközönség érdeklődésére leginkább a Nemzeti Múzeumban rendezett ünnepi kiállítás tarthatott számot.

Bethlen személyiségét sikerei ellenére saját korában és a későbbi századokban is ellentmondásosan ítélték meg. Ellenfelei kalandornak, szerencselovagnak, az oszmánok elvtelen kiszolgálójának, míg támogatói ezzel szemben bölcs államférfinak, ügyes diplomatának, kiváló hadvezérnek tartották. A kiállítás bevezető része ezekkel a kortársi véleményekkel vizuálisan is szembeállítja a látogatót. Egyik oldalon a Bethlennel rokonszen-

vező személyek – például Keserői Dajka János erdélyi református püspök vagy Kemény János – nyilatkozatai olvashatók, vörös árnyképekkel és életrajzi adataikkal kísérve, a másik oldalon fekete színben a bírálók és bírálatok jelennek meg. Ehhez társul a Bethlenről szóló rölapok és gúnyiratok bemutatása, érzékeltetve a kora újkori ember hírérségét és az információáramlás eszköztárát, ami azért is szembetűnő, mert Nyugat-Európában éppen Bethlen Gábor kapcsán nőtt meg ugrásszerűen a magyar vonatkozású hírek száma. A rölapokhoz társultak az uralkodó és hadvezér Bethlent ábrázoló metszetek, egész alakos portréja mégsem maradt fenn a korból. Ezt „pótlendő”, a múzeum felkérte Székely Beáta fiatal festőművészt a középső teremben elhelyezett kép megfestésére.

A kiállítás kurátorai – Kiss Erika, Orgona Angelika, Szvitek Róbert, a múzeum Történeti Táranak munkatársai, Oborni Teréz, az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa, valamint Horn Ildikó, az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékének vezetője – kifejezetten a fiatalabb korosztályok megszólítására törekedtek. A tárgyak mellett elhelyezett QR-kódokat (erre utal a címben a kód kifejezés) helyszínen kapott táblagépekkel leolvassva többletinformációkhoz juthat a látogató. A hosszabb tanulmányok olvasása azonban túl időigényesnek tűnik, és elvonja a figyelmet a tárgyakról. Az interaktivitást erősíti viszont több ötletes megoldás is. Kivetítőn keresztül követhető Bethlen Gábor elképzelt Facebook- és Instagram-oldala, melyeken családtagjai, barátai, szövetségesei vagy éppen ellenfelei reagálnak a korabeli eseményekre a digitális kor nyelvén. Bethlen eredeti üzenetei egy érintőképernyőn lapozhatók, saját kezűleg írt leveleinek fényképei mellett azok átírata olvasható. A jobb érthetőség kedvéért a kiemelt régies és idegen kifejezések magyarázata is egy érintésre olvashatóvá válik. A feje-

delem, ahogy regénytrilógiájában Móríc Zsigmond is megörökítette, kiterjedt levelezést folytatott, mivel központosított kormányzása során minden jelentősebb kérdésben saját maga döntött. Az államügyek mellett magánéletébe is betekinthet a látogató, első feleségének, Károlyi Zsuzsannának írt bensőséges hangvételű üzenetei is megjelennek a képernyőn, valamint eredeti formában

a birtokügyekről és Bethlen betegségről szóló levelek, naplórészletek egy kabinetszekrény titkos fiókjait idéző tárlóban. Még gazdagabb lett volna a kiállítás anyaga, ha több oklevél kapott volna helyet, és nem csak hivatalos iratként. Különösen a címeres levelek műalkotásként is megragadták volna a látogatók figyelmét. Erre műtárgyvédelmi okok és a korlátozott térkapacitás mellett valószínűleg azért nem került sor, mert a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeiben is nyílt jubileumi, kifejezetten a fennmaradt korabeli iratanyagot bemutató kiállítás, a kolozsvári Kétágú templomban pedig a szoborállítás alkalmá-

ból rendeztek különleges, egynapos tárlatot az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltáranak munkatársai.

A kiállítás központi termében felállított trónszék nemcsak a fejedelmi hatalmat jelképezi, hanem a köré épített installációval egy, az udvari élet hétköznapjait felidéző, humoros anekdotát is megelevenít. Kemény János önéletrajza szerint Bethlen Tigris nevű vizslája rendszeresen a fejedelem székébe feküdt; hogy a kutyát leszoktassa erről, az akkor fővadászmesterként szolgáló Kemény gombostűket szúrt a párnázatra. Erről azonban sem ő, sem társa nem szólt, így az a csúfság esett meg, hogy maga a fejedelem talált ráülni a tűkre. Bethlen nagyvonalúságát mutatja, hogy egyiküket sem büntette meg ezért.

A tárlat a gazdasági fellendülést érzékeltetve ízelítőt ad a kor tárgyi kultúrájáról, a fejedelmi udvarban, nemesi és polgári otthonokban felhalmozódott kincsekről. A rendezésben ugyanakkor nem a mennyiség domi-

nált, hanem a csúcsdarabok bemutatása, ami az egykori gazdagság mellett felidézi a fejedelmi kincstár későbbi pusztulását is. Az eltűnt tárgyakról az udvari számadáskönyvek és a nem sokkal a fejedelem halála előtt fölvetett inventárium, a gyulafehérvári építkezésekről pedig Luigi Fernando Marsigli neves itáliai hadmérnök rajza tudósít. Bethlen tudatosan gyarapította a kincstár javait, számos vagyontárgy mellett nagy mennyiségű készpénzt hagyott hátra, amit az általa kibocsátott művészi igényű érmék szemléltetnek. Már Bethlen halála után, 1633-ban Kolozsvárott készült a csizmadia céh ónkannája, mely a fejedelem iparpártoló politikáját jelképezi. A kézművesség fejlettsége mellett a korabeli Erdélyre jellemző vallási toleranciát is kifejezik a Bethlen által letelepített anabaptista fazekasok készítette habán kerámiák. Az erdélyi ötvösség legfontosabb központjainak Kolozsvár mellett a két legnagyobb szász város, Nagyszében és Brassó számított. Az ötvösök mesterségbeli tudásáról és az arisztokrata családok műpártolásáról egy ikerserleg, fedeles kupák és kannák tanúskodnak. Az erdélyi társadalom sokszínűségét érzékelteti egy szász szomszédsági pohár, mely a főnemesség körében kedvelt udvari vagy talpas pohár típusát képviseli, adományok révén pedig gyakran bekerült magyar református templomok úrvacsorai edényei közé is. A falak mentén felállított ládák, amellett, hogy önmagukban is iparművészeti alkotások, bemutatják a kincsképző tárgyak tárolásának és szállításának, szükség esetén menekítésének korabeli módját.

A tárgyak csoportosítása egyúttal az Erdélyi Fejedelemség sajátos geopolitikai helyzetét és ezzel összefüggő kulturális kapcsolatrendszerét is illusztrálja. Egyik oldalról a Nyugat-Európával való szoros kapcsolatot jelzik a késő reneszánsz ötvösművek, ónedények, a másik oldalon – az iszlám zöld színével is kiemelve – az Oszmán Birodalom befolyását mutatják a keleti luxustárgyak, díszfegyverek, izniki kerámia falcsempék, oszmán-török szőnyegek. Ezek a remekművek részben diplomáciai ajándékként, részben a kereskedelmi forgalmon keresztül kerültek Erdélybe. Kiemelten igaz ez a szőnyegekre, hiszen Bethlen több mint kétszáz darabos gyűjteménnyel rendelkezett, a gyulafehérvári palota

mellett a templomok falait is gyakran díszítették török szőnyegek, melyek leginkább a szász evangélikus gyülekezeteknél maradtak meg napjainkig. Az úgynevezett erdélyi szőnyeg típusa különösen jól példázza a kulturális kölcsönhatásokat, mivel kifejezetten az erdélyi megrendelők igényeinek hatására alakult ki, a muszlim imaszőnyeg fülkémotívumának megkettőzésével. A kiállításban viszont csak két szőnyeg került a falra, noha a budapesti Iparművészeti Múzeum őrzi a világ második legjelentősebb oszmán-török szőnyegyűjteményét.

A kiállított fegyverek és páncélok Bethlen magyarországi hadjárataira emlékeztetnek, melyek útvonalát és eseményeit érintőképernyőn megjelenő térképeken követhetik a látogatók. Ezzel párhuzamosan bontakozik ki a látogatók előtt a fejedelem aktív diplomáciai tevékenysége, amivel bekapcsolta Erdélyt az európai politika vérkeringésébe. A protestáns hatalmakkal létrejött szövetség csúcspontja a Brandenburgi Katalinnal kötött házasság volt, amit a jeles alkalomra írt üdvözlőversek, köszöntők idéznek föl. Még jobban érzékeltette volna a fejedelmi esküvő pompáját, ha Kemény János leírása mellett Bethlen hímezett mentéje és Brandenburgi Katalin magyar szabású, úrihímezéses díszruhája is helyet kapott volna a kiállításon, melyek egyébként a Nemzeti Múzeum állandó kiállítását ékesítik. Ugyancsak az ünnepi pompát idézték volna föl a korabeli, diplomáciai ajándékként is gyakran gazdát cserélő dísznyergek és díszes lószerszámok. Végrendeletében például Gusztáv Adolf svéd királyra is hagyott Bethlen gazdagon felszerelést közel tíz éve a magyar közönség is láthatta a Nemzeti Múzeum hasonló tárgyaival együtt.

A kiállítás záró egysége kincstári hangulatot teremtve egy korabeli pohárszékre emlékeztető szekrényben mutat be különleges tárgyakat, gyémántokkal kirakott ékszereket, csillagászati órákat, díszedényeket, valamint orvosi eszközöket. A református fejedelem egyháza iránti elkötelezettségét jelzik a támogatásával kiadott könyvek, köztük Szenci Molnár Albert művei, felekezeti türelmét pedig Káldi György katolikus bibliafordításának szintén általa dotált bécsi kiadása. A művelődést nemcsak iskolák

alapításával, hanem a külföldi egyetemjárás patronálásával is igyekezett elősegíteni, mivel a peregrináló diákok a tudás mellett a friss híreket is közvetítették Erdélybe. A falon a fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter kísérei-nek szóló levélrészlet olvasható, erről a tanulmányútról Kecskeméti K. Gergely *Ulysses Pannonicusa* is tudósít.

Műtárgyvédelmi okokból a Széchényi-teremben, klimatizált vitrinben került bemutatásra a tárlat egyik legértékesebb darabja, a férjét a trónon követő Brandenburgi Katalin hagyomány szerinti virginálja. A hordozható billentyűs hangszer az udvari zenei kultúra magas színvonaláról ad hírt, emellett gazdagon díszített iparművészeti alkotás is, fedelének belső oldalára a négy érzék allegorikus alakjait festették meg.

A rendezők nem könnyű feladatra vállalkoztak, amikor Bethlen Gábor személyiségét kívánták megragadni, mivel a sokrétű és gyakran személyes hangú forrásanyaggal szemben kevés, a fejedelem személyéhez közvetlenül köthető tárgy maradt ránk, amit mégis széles körű szakmai tudással és innovatív módon teljesítettek. Ilyen átléphetőséget segítő megoldás, hogy a kiállítás végén egy okostelefonról olvasható le maga a címadó kód, egyúttalának szóló üzenet, Bethlen politikai végrendeletének utolsó mondata: „Hazátoknak mint kellessék szolgálnotok, arról semmi intést tenni szükségesnek nem látom. Az Isten, szerelmes hiveim, segítsen, igazgasson benneteket az igaz egyességre és szeretetre.”

Székelly Gábor

Krisztus szenvedéséről – északon

PÉTURSSON, Hallgrímur: *Passió-énekek*. Ford. Ordass Lajos. Probstner János illusztrációival. Ordass Lajos Alapítvány, Budapest, 2013.

2014-ben ünnepli a keresztény – elsősorban a lutheránus – világ az evangélikus egyházi költészet egyik kiemelkedő alakja, az izlandi lelkész-költő, Hallgrímur Pétursson születésének 400. évfordulóját. A távoli, Magyarországon a legutóbbi évtizedekig alig ismert ország költőjének fő műve, az 1656 és 1659 között született *Passiózsoltárok* azonban már korábban eljutottak Magyarországra, igaz, nem itthoni kiadásban, így a szélesebb nyilvánosság nem szerezhette tudomást róla. Az evangélikus egyház történetének egy másik kiemelkedő alakja, Ordass Lajos magyar mártír püspök csodálatos, avatott fordításában negyven évvel ezelőtt, 1974-ben izlandi kiadásban jelentek meg a *Passiózsoltárok*, annak a kiadássorozatnak a keretében, amellyel Izland emlékezett nagy költője halálának 300. évfordulójára.

Magyarországon még kevésbé ismert Hallgrímur Pétursson neve és munkássága, s Izland történelméről sem tudunk sokat, ezért szeretném a magyar közönséggel is

megismertetni, ki is volt ez a rendkívüli, műveivel népe kultúrájára máig nagy hatást gyakorló lelkész és irodalmár.

Hallgrímur Pétursson 1614-ben született az akkor a Dán Királyság fennhatósága alá tartozó Izlandon, jó módú gazdálkodó szülők gyermekeként. Izlandon a 16. század közepe óta a lutheránus volt az államvallás. A világi irányítást gyakorló dán király mellett az izlandi lutheránus egyház vezetését a szigetország két püspöke látta el. Hallgrímur Pétursson születésének idején egy nagy tudású, elkötelezett ember töltötte be az északi Hólar egyházmegye vezetőjének tisztét: Gudbrandur Thórláksson püspök, aki a még katolikus elődje által Izlandra hozott nyomdagépek elterjesztésében is nagy szerepet játszott. A 17. század első évtizedeiben már komoly könyvnyomtatás folyt Izlandon, elsősorban egyházi művek jelentek meg nagy számban, méghozzá izlandi nyelven, a lakosság minden rétege számára hozzáférhetően és érthetően. Hallgrímur Pétursson családja közeli rokoni kapcsolatban is állt Gudbrandur püspökkel, így az iskolás korba érő fiú a hólari papi szemináriumban, az akkori skandináv világ egyik legmagasabb színvonalú egyházi oktatási in-

tézményében kezdte tanulmányait. 1630 körül a kor szokásainak megfelelően, mint a jó családból származó izlandi fiatalemberek többségét, őt is Dániába küldték, hogy ott tanuljon tovább. Az akkor még ugyancsak a dán korona fennhatósága alá tartozó Schleswig-Holsteinban ismerkedett meg egy másik izlandi fiatalemberrel, a nála kilenc évvel idősebb Brynjólfur Sveinsson lelkésszel, aki a bölcsészet és a filozófia tanulmányaiban képezte tovább magát Koppenhágában. A rendkívüli műveltséggel bíró, tehetséges, elkötelezett humanista Brynjólfur Sveinsson, akit később a dél-izlandi skálholti egyházmegye püspökévé neveztek ki, nemcsak a fiatal Hallgrímur teológiai tanulmányait egyengette, de későbbi életében is pártfogójának bizonyult.

Hallgrímur Pétursson 1636 őszére már utolsó tanévét töltötte az egyetem teológiai fakultásán, amikor életében váratlan fordulat következett be: Koppenhágába érkezett az arab kalózok 1627. évi izlandi betörésekor elrabolt és kilenc évvel későbbi kiváltásukig rabszolgasorban tengődő izlandiak kis csoportja. Izland egyházi vezetői aggodalommal szemlélték a visszatérőket: kételkedtek benne, hogy a kilenc évi muszlim rabság után keresztény hitük még mindig szilárd lenne. Hitbéli és lelki támaszként a fiatal teológushallgatót, Hallgrímur Péturssont rendelték ki melléjük. A rabszolgaságból kiváltott izlandiak között volt egy Gudrídur Simonardóttir nevű asszony is, aki – bár közel tizenhat évvel idősebb volt a fiatalembernél – Hallgrímur életének nagy szerelme, élete végéig hűséges társa lett. Hivatalosan ugyan nem házasodhattak össze, amíg az asszony férjének halálhíre nem nyert megerősítést, a kapcsolat azonban olyan erős volt közöttük, hogy amikor a csoport Koppenhágából hazaindult Izlandra, Hallgrímur a tanulmányait feladva velük tartott. 1637-ben érkeztek haza, majd később – miután Gudrídur özvegysége bizonyossá vált – össze is házasodtak.

1644-ben megüresedett a hvalsnesi egyházközség lelkési posztja, és a régi barát és pártfogó, Brynjólfur Sveinsson, akkor már skálholti püspök lelkésszé avatta

és kinevezte Hallgrímur Péturssont, annak ellenére, hogy teológiai tanulmányait nem fejezte be az előírások szerint. Hallgrímur ugyanis, mint ezt a püspök felismer-te, tudásában, felkészültségében és elkötelezettségében semmivel nem maradt el a teológiai tanulmányaikat befejező lelkészek mögött.

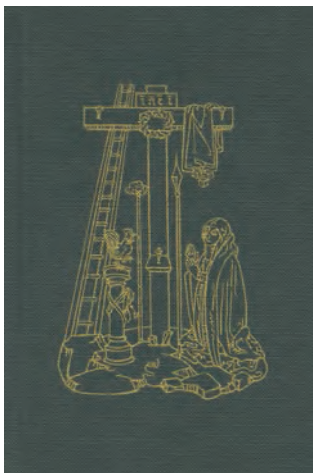
Néhány éven át éltek Hvalsnesben, közben megszületett leányuk, Steinunn, aki azonban még gyermekként meghalt. Elvesztése mély és soha ki nem hevert bánatot okozott szüleinek, s az érte érzett gyász apja több költeményében is visszaköszön.

1651-ben Hallgrímur Péturssont a Bálna-fjord menti Saurbaer lelkészévé nevezték ki. Itt töltött évei alatt, 1656 és 1659 között írta meg – több más műve mellett – legnagyobb alkotását, a *Passiózsoltárokat*. Nemcsak költőként, de nagyhatású prédikátorként is ismertté vált, akinek műveit már életében tömegek ismerték és tisztelték. A *Passiózsoltárok* 1666-ban jelent meg először nyomtatásban Izlandon.

Hallgrímur Pétursson utolsó éveit az ugyancsak a Bálna-fjord melletti Ferstiklában töltötte. Itt hunyt el a kor egyik legszörnyűbb betegségében, a leprában szenvedve 1674. október 27. napján.

Izlandon mind az egyháztörténet, mind az irodalomtörténet kiemelkedő alakjaként tartják számon: más, kisebb művei mellett a *Passiózsoltárok* több mint nyolcvan kiadást ért már meg, s a mai napig nemcsak a húsvéti liturgia elmaradhatatlan részét képezik, de az egyházi temetési szertartás során is az ő soraival búcsúztatják az elhunytakat. Amióta rádiózás létezik, a bőjti időszakban neves színészek naponta egy zsoltár felolvasásával, Hallgrímur metaforáival hangolják az ország hallgatóságát a kereszténység üzenetének, a megváltásnak a befogadására.

A pietizmus hatásait mutató monumentális mű a katolikus világban is elterjedt, első latin fordítása 1785-ben jelent meg *Quinquaginta psalmi passionales* címmel.

A magyar fordítás izlandi kiadása (1974) alkalmából az izlandi lutheránus egyház vezetői nagy tisztelettel hívták meg Ordass Lajos püspököt Izlandra – az akkori szocialista hatalom azonban nem tette lehetővé a püspök kiutazását és részvételét a Hallgrímur Pétursson halálának 300. évfordulójára rendezett ünnepségsorozaton. A mártír püspök már nem érthette meg a mű első magyarországi kiadását – arra csak most, negyven évvel később, éppen az Ordass Lajos Alapítvány jóvoltából kerülhetett sor. Mivel az izlandi nyelven írt versek formája teljesen idegen a mi nyelvünkől, Ordass más módot választott: a szerző korát és ennek hazai protestáns környezetét idézik a magyaros, ütemhangsúlyos, rövid sorszerkezetű versformák, amelyek a gyülekezetekben ekkor már elterjedő strofikus éneklésre utalnak.

Ajánlom a *Passió-énekek* olvasását mindenkinek – evangélikusoknak és más vallásúaknak, hívőknek és nem hívőknek egyaránt. Irodalmi és lelki élményt nyújtanak a több mint háromszázötven évvel ezelőtt született, de a mai napig megrendítő, megszólító zsoltárok.

Az első magyarországi kiadás értékét tovább emelik az illusztrációk: Probstner János személyében olyan kiváló művész készítette őket, aki izlandi feleségének köszönhetően mindkét nép érzelmvilágában, mindkét nép hagyományaiban, kultúrájában otthon érzi magát, s akinek rajzai az egyetemes kereszténység minden ágában ismert szenvedéstörténetbe művészien szövik bele a távoli északi ország sajátos kifejezőmódját.

Utassy Ferenc

Párhuzamos lélekrajzok

Chagall – Háború és béke között; Ámos Imre, a „magyar Chagall” – a háború örvényében 1937–1944. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2013. szeptember 13. – 2014. január 5.

A Magyar Nemzeti Galéria nagyszabású ikerkiállítás tiszteleggett Marc Chagall és Ámos Imre művészetét előtt. A hatvanöt képet felvonultató Chagall-kiállítás közvetlen előzménye a párizsi Musée du Luxembourg júliusban zárult tárlata volt, ennek válogatott anyaga más gyűjteményekből származó műalkotásokkal kiegészítve érkezett Budapestre. Kivételes eseménynek számít, hogy az 1964-ben festett *Élet* című hatalmas, a chagalli életművet összegző festmény először hagyta el az orosz-francia festőnek élete utolsó húsz évében otthon adó dél-franciaországi Saint-Paul de Vence városát. A kiállítás Ámos Imre munkáival egyúttal kimondva-kimondatlanul a magyarországi holokauszt emlékévé előkészítő rendezvénye is volt, amely a hetven éve elhunyt magyar zsidó művészre emlékezett, emlékeztetett. Figyelemreméltó, hogy a kiállításon bemutatott negyvenöt képe mindössze

hét év alatt készült. Ámos Imre neve Chagallénál kevésbé ismert, ezen kívánt változtatni a Nemzeti Galéria tárlata mellett a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában, majd a szentendrei Régi Művésztelepi Galériában az *Ámos Imre és a XX. század – kortárs összművészeti kiállítás*, Kecskeméten pedig *Ellopott idő* címmel grafikai munkáit láthatja a közönség március közepétől. A Nemzeti Galéria a továbbiakban a festő házaspár, Ámos Imre és Anna Margit művészetét együtt bemutató nagyszabású kiállításra készül, a művész feleség születésének tavalyi centenáriumára a Magyar Zsidó Múzeum tárlata emlékezett.

A két 20. századi festő stílusa gyökeresen eltér egymástól, mégis több közös pont található életükben és munkásságukban. A kiállítás ezek megragadására tett kísérletet, illeszkedve a Nemzeti Galéria és a Szépművészeti Múzeum (újra)egyesülése óta megfigyelhető törekvéshez, hogy a magyar és az európai művészet összefüggéseit hangsúlyosabban tárják a közönség elé. Chagall és Ámos között kézenfekvő kapcsolatot jelent a zsidó identitás, a vallási hagyományok, valamint a szülőföld szeretete és a történelmi megrázkódtatások tükröződése az alkotásokban. A

tárlatok bevezetéseként – életmű-kiállításoknál megszokott módon – a művészek életútját a nézők fényképekkel illusztrált párhuzamos idővonalon tanulmányozhatták, ami Ámosnál 1944-nél megszakadva fájó hiányt mutatott: míg Chagallnak hosszú életút adatott, addig Ámos a II. világháborút munkaszolgálatosként élte végig, s ekként is lelte halálát, Chagall viszont még 1941-ben, szinte az utolsó pillanatban emigrált az Egyesült Állomokba. Neki a száműzöttek bizonytalan sorsa jutott osztályrészül, ráadásul személyes tragédiák is beárnyékolták életét. Felesége, Bella az amerikai emigrációban hunyt el, miközben Ámos hitves- és alkotótársa fiatalon maradt özvegy.

A kiállítások önmagukban is érvényesek, ugyanakkor egymásba nyílván egy nagyobb egészet alkottak. A kapcsolatot Chagall és Ámos Imre 1937-es párizsi találkozására és Ámos ekkor készült két Chagall-portréja jelentette, ezek vezettek át az előbbi kiállításból az utóbbiba. A kiállítás Chagall alkotásait kronológiai sorrendben, a művész életének helyszínei szerint, míg Ámos Imre munkáit tematikus csoportosításban tárta a látogatók elé. Chagall első grafikai munkáin a vityebszki szülőföld és a korabeli zsidó élet jellegzetes figurái elevenednek meg, az idillikus-nosztalgikus képek mellett megjelenik a szegénység ábrázolása és az I. világháború élménye is a harcba induló és sebesült katonák portréin. Ámos Imre számára Nagykálló jelentette az indíttatást adó kis világot, melyben szervesen élt együtt a magyar és a zsidó kultúra. Jól mutatja ezt, hogy a zsidó hagyományok mellett visszatérő képi elem nála a református templom is, mint a szülőföld elválaszthatatlan része. Ugyanezt tömöríti magába *Szól a kakas már* című festménye, az ihletadó ismert zsidó népdal eredetileg Bethlen Gábor kedves éneke volt, és a kállói rabbi közvetítésével épült be a zsidó folklórbá.

A chagalli életműben meghatározó szerepet kapott az álmok és a mesék világa, ez utóbbi a párizsi tartózkodása alatt készült La Fontaine-állatmesék illusztrációin is megfigyelhető. Az álmok Ámos festészetében is meghatározó szerephez jutottak, Chagallhoz hasonlóan a zsidó kultúrából merített jelképekkel telítve, átmentve és újraalkotva azt a jelen számára, de nem másolója, hanem vele egyenrangú alkotótársa volt ezen a területen is. Ámos csendéletei, szűk

szobákba szorított kompozíciói egy transzcendens, misztikus, mégis emberléptékű világ szimbólumaival telítettek. Az elvágyódást kifejező, meditatív-kontemplatív álmképeket azonban a rémálmok, szürreális képzettársításokban megnyilvánuló megrázó erejű látomások váltották föl, a háború és a halál előérzeteként (*Háború; A halál angyala; Égő síremlék/Égő zsinagóga*, mind 1938-ból).

Mindkét életmű bemutatásakor nagy hangsúlyt kapott a Biblia mint az ősökkel összekötő kapocs nyújtotta inspiráció, melyet nem csupán illusztráltak, hanem aktuális tartalommal felruházva személyes élethelyzetükre vonatkoztattak. Az Ungárként született Ámos a bibliai próféta nevét vette föl új családnévként. Különösen izgalmas, hogy a héber Biblia mellett nagyon fontos művészetükben az Újszövetség, különösen a szenvedéstörténet ábrázolása. Chagall műveiben szinte zavarba ejtően sokszor fordul elő a keresztre feszítés jelene, akár nagyobb kompozíciók háttérben, akár önállóan, ami nem szinkretisztikus, a két vallás összeolvasztását célzó világlátás eredménye, de a zsidóság és a kereszténység közeledésére való tudatos törekvése. Ez abban is megnyilvánult, hogy zsinagógák mellett keresztény templomok számára is készített üvegablak- és mozaikterveket. Számára Jézus működése a zsidó hagyomány szerves részét jelentette, a *Keresztre feszítés sárgában* című képén ezért kerül a középpontba a nyitott tóratekeres a tálesszel (imaösvvel), tiffinnel (imaszíjjal) és homlokkötővel ábrázolt, a Törvényt betöltő Jézus mellé. Chagall hangsúlyozottan a zsidó

Jézust festette meg, aki a zsidó nép, ezen keresztül pedig az egész emberiség szenvedését is jelképezi, ezért ábrázolta a háttérben az égő faluból menekülő embereket, a gyer-

Marc Chagall: *Keresztre feszítés sárgában*

Amos Imre: Álmodó rabbi

mekét magához ölelő, Madonnaként is értelmezhető anyát, hasonlóan az I. világháborús képeihez. Ámos grafikáin szintén gyakran nyúlt a passió témájához, követve a keresztény ikonográfia hagyományait, ugyanakkor igen expresszív erővel elevenítette meg a szenvedés és a halál borzalmait, az önmagából kivetkőző ember brutalitását. Az

elhagyatott, megalázott és megkínzott Jézus passiójában egyetemes érvénnyel jut kifejezésre a háborútól szenvedő emberiség, benne az európai zsidóság és saját személyes tragédiája. Az 1944-ben, ukrainai munkaszolgálatára során készült, tizenkét lapból álló *Apokalipszis*-sorozata már önmagában keletkezési évével sokat elárul, mégis időtlen szépség hatja át. Ugyanakkor *A tetű mint az apokalipszis lovasa* című festménye (1944) nem kevés iróniával telten, egyszerre szó szerint és átvitt értelemben, már konkrét kortörténeti utalással hozza közel a végítélet rémségeit.

Mindezek az élmények Ámos sokszor megfestett önarcképein is tükröződnek, amelyeken felesége mellett (*Emberpár apokalipszisben; Sötét idők VIII.*, 1941) gyakran tűnnek föl angyalok is, vagy akár saját magát is angyalként örökítette meg (összevetésként finom arcvonásait rögzítő fényképei is szerepeltek). Ars poeticáját az 1940-ben készült *Festő égő ház előtt* fejezi ki, prófétai erővel jelezve előre a pusztulást, amelynek ő krónikása, majd áldozata lett. Ez az emblematikus alkotás a tárlat végén mintegy ellenpontja a nyitó darabként szereplő, harmóniát és nyugalmat árasztó *Önarckép a ház előtt* című ifjúkori Chagall-képnek (1914), melyhez a látogató vissza is térhetett az Ámos-kiállításból a Chagall-tárlat bejáratához vezető folyosón.

Ámos Imre megtestesíti a 20. századi magyar zsidó, egyúttal művészi sors tragédiáját, s ebben igen közel áll Radnóti Miklóshoz. Azon túl, hogy Ámos is foglalkozott költésszettel, kapcsolatot teremt közöttük a mindkét életművet átható, mind erősebb fenyegetettségéből fakadó szorongás és a lét alapkérdéseinek felvetése, a többszöri munkaszolgálat, majd a fogolytáborban bekövetkező értelmetlen halál, amit – bár elmenekülhettek volna – tudatosan vállaltak, és az a tény, hogy mindkettőjük mellett állt egy-egy megértő és támogató házastárs, Anna Margit és Gyarmati Fanni, akik jóval túléltek fiatalon elvesztett férjüket. Kísérteties a hasonlóság abban is, hogy Ámos szellemi végrendeletének is tekinthető, drámai erejű utolsó rajzai a szolnoki táborban használt vázlatkönyvben maradtak fenn, akárcsak Radnóti utolsó versei a bori noteszben, bár az előbbi nem a tömegsírból került elő (Ámos halálának pontos körülményei máig ismeretlenek). Az eredeti füzetet – melyet feleségének adott át utolsó találkozásukkor – tárlóban, a benne lévő rajzokat viszont kivetítőn tekinthették meg a látogatók.

A két festő közötti lelki rokonság, a kapcsolódási pontok mellett erősebbek az ellentétek, a párhuzamosok eltértek egymástól, és a magyar művészre mind jobban ránehezedő tragédia hatására fokozódott is köztük a kontraszt. A stíluskülönbségek mellett ez a korán megszakadt életutat beárnyékoló tragikum különbözteti meg igazán Ámos művészetét Chagallétól, akinek a háború pusztításait átvészelve és választott hazájába visszatérve megadatott egy újabb, termékeny alkotói korszak. Bár nála is tükröződik a személyes és a közösségi gyász, alkotásait mégis finom derű és életöröm hatja át, amelyet *Az Élet* mellett a kiállítás plakátján is szereplő *A tánc* (1950–1952) című képe is kifejez, hirdelve a szabadság és az élet szeretetét, a rombolással és az öldökléssel az alkotás és a megértés erejét állítva szembe. Azonban mindkét életmű hitelesen üzen saját korából a mának. Ámos a megrendítő értékvesztéssel figyelmeztet és vált ki katarzist, Chagall az újrakezdés lehetőségével, az élet végső győzelmével vigasztal.

Székelly Gábor

TARTALOM

LECTORI SALUTEM	
Kertész Botond: <i>Találkozás</i>	1
IRÁNYTŰ	
Kovács László: <i>Távol és mégis közel</i>	3
MEDITÁCIÓ	
Benkóczy Péter – Zászkaliczky Zsuzsanna: <i>Kizárólag. Tűnődések két szólamban a weimari Cranach-oltártól</i>	5
IDÉZŐJEL	
Papp Tibor: <i>szófonatok kezdőknek</i>	15
Szabó T. Anna: <i>Térrács • Atom • Vérbeszéd • Angyal • Éva</i>	62–63
TANÚK ÉS TANULSÁGOK	
Tóth Árpád: <i>Asszimiláció az iskolapadban? Izraelita diákok a pozsonyi evangélikus líceumban a 19. század első felében</i>	16
Kövér György: <i>Egy pesti evangélikus nagykereskedő csődje. Frölich Frigyes, 1865/66.</i>	25
Kertész Botond: <i>Zay Károly és a zsidó emancipáció</i>	36
Gyarmati György: <i>Tettes, áldozat – tettesáldozat. Töprengések</i>	53
SZÓBIRODALOM	
Marjai Éva: <i>Hermész magyar barátja. Németh László és a görög hagyomány</i>	44
MODUS VIVENDI	
Csercsa Balázs: <i>Egy világ, amelybe mindenki beleillik. A hitoktatáshoz való hozzáállás pozitív megváltoztatása helyi iskolai közösségekben – egy bevált gyakorlat Angliából</i>	64
SZEMLE	
Reuss András: <i>Vita nélküli vitairatok</i>	71
Bácskai Károly: <i>A Biblia utolsó írása</i>	73
Gyarmati György: <i>Rangon aluli házasság</i>	75
Bakay Péter: <i>Apámnak, fiamnak</i>	77
Bonác Ágnes: <i>Milton univerzuma</i>	79
Székely Gábor: <i>„Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna!”</i>	81
Utassy Ferenc: <i>Krisztus szenvedéséről – északon</i>	84
Székely Gábor: <i>Párhuzamos lélekrajzok</i>	86

BÁCSKAI KÁROLY • BAKAY PÉTER • BENKÓCZY PÉTER • BONÁCZ ÁGNES •
CSERCSA BALÁZS • GYARMATI GYÖRGY • KERTÉSZ BOTOND • KOVÁCS LÁSZLÓ •
KÖVÉR GYÖRGY • MARJAI ÉVA • PAPP TIBOR • REUSS ANDRÁS • SZABÓ T. ANNA
• SZÉKELY GÁBOR • TÓTH ÁRPÁD • UTASSY FERENC • ZÁSZKALICZKY ZSUZSANNA

3 121968 001414